

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

КАРО КАФАДАРЯН

ЕРЕВАН

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПАМЯТНИКИ
И
НАДПИСИ НА КАМНЯХ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1975

902.3(47.925)
2-52

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՇ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

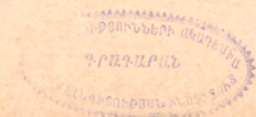
ԿԱՐՈ ՂԱՖԱԳԱՐՅԱՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀՈՒՆԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
ԵՎ
ՎԻՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

648

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՇ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1975

Ներկա աշխատությունը արդյունք է հեղինակի բառասուն տարիների ընթացքում հավաքած նյութերի և կատարած ուսումնասիրությունների:

Բաղկացած է ներածականից և երկու մասից:

Ներածական հոդվածի մեջ, հեղինակը բազմաթիվ հնագիտական ավազների հիման վրա ցույց է տալիս, որ միջնադարյան Երևանը ուրարտական Էրեբունի բազալի շարունակությունն է:

Առաջին մասում նկարագրում և արժեքավորում է Երևանի միջնադարյան հուշարձանները, որոշում նրանց կառուցման ժամանակն ու հետազայում կրած փոփոխությունները: Մեծ կարևորություն է տալիս Ավանի տաճարին, ճշտում է նրա կառուցման ժամանակը և խաղացած դերը հայ ճարտարապետության զարգացման մեջ:

Երկրորդ մասում հրատարակվում են Երևանի 293 արձանագրությունները, որոնք կարևոր աղբյուր են միջնադարյան Երևանի պատմության, մշակույթի, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, լեզվի և շատ այլ բնագավառների ուսումնասիրության համար:

Պատասխանատու խմբագիր՝ Բ. Ն. ԱՌԱՔԵՆՅԱՆ

Ս. Ռ. Ա. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն

Երևանը վերջին հինգ դարերի ընթացքում Արևելյան Հայաստանի կենտրոնն է եղել և հիսուն տարուց ավելի է՝ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքն է և աշխարհով մեկ ցրված հայության հույսն ու ապավենը:

Մեր սերնդի պատժն է ֆալաֆի վերակառուցման և ընդարձակման այս բուն շրջանում ուսումնասիրել անհետացող անցյալի մնացորդները:

Այդ ուղղությամբ փիչ բան չի արված սովետական կարգերի հաստատումից հետո: Այսպես՝ այժմ ուսումնասիրվում են Երևանի ֆաբրիկայի անավանդները (Հ. Մարտիրոսյան, Բ. Երիցյան, Հ. Ազիզյան), պեղվել են և շարունակվում են պեղվել պղնձեդարյան և բրոնզեդարյան բնակատեղիներ Շենգավիթում, Մուխանեաթ-քափայում (Ե. Բայրուդյան, Ս. Սարգսյան), ուրարտական ամրոց-ֆաղաֆները Կարմիր-բլուրում և Աբին-բերդում (Ք. Պիտրովսկի, Կ. Հովհաննիսյան), գրվել են մի քանի գրքեր, վերծանվել և հրատարակվել են ուրարտերեն սեպագիր արձանագրություններ (Մ. Իսրայելյան, Ն. Հարությունյան), ինչպես և հայերեն վիճակալի արձանագրություններ: Կատարվել են պեղումներ ֆալաֆի տարածության վրա:

Ներկայացվող աշխատությունը ևս պատկանում է այդ կարգի ուսումնասիրությունների թվին և իր մեջ ընդգրկում է Երևանի միջնադարյան հուշարձանների ու երանց վիճակալի արձանագրությունների ուսումնասիրությունը և հանդիսանում է հեղինակի «Հայաստանի պատմական հուշարձանները» մասնագիտական հեռանկարի հերթական 4-րդ գիրքը, որի վրա, ընդհատումներով, աշխատել է շուրջ քսուսուս տարի, սկսած 1931 թ.:

Այս գրքի համար կազմած նախնական ծրագիրը շատ ընդարձակ էր և անհրաժեշտ էր մեկ մարդու համար: Հեղինակը ծրագրել էր Երևանը հնագիտորեն ուսումնասիրել համակողմանիորեն և արդյունքը ամփոփել մի սովորական գրքի մեջ:

Ուսումնասիրություններն սկսվեցին շինարարության և այլ հողային աշխատանքների վայրերում պատահաբար բացվող հնությունների պեղմամբ: 1936 թ. հեղինակը հետախուզական պեղումներ կատարեց Կարմիր-բլուրում, որոնք շարունակեց նաև 1939 թ. Բ. Պիտրովսկու ընկերակցությամբ:

Սակայն շուտով համոզվեց, որ արդի գիտության բարձր պահանջների պայմաններում մի մարդը չի կարող գրավել հնագիտության բոլոր դարաշրջաններով, քեկուզ միայն մի ֆաղաֆի սահմաններում: Այդ պատճառով նա աշխատության շրջանակները նեղացրեց, և ի վերջո, ուսումնասիրության համար, վերցրեց Երևանի միայն միջնադարյան հուշարձանները՝

Այդ նյութն ընտրելուն նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ հեղինակն արդեն հավաքել էր Երևանի մի շարք հնավայրերի վիճակալի արձանագրությունները (Կոպենի գերեզմանոց, Կարողիկե եկեղեցի, Պողոս-Պետրոս), ու-

¹ 1920-30 թվականներին Հայաստանում աշխատող հնագետները սակավաթիվ էին, սկզբում միայն մեկն էր (Աշխ. Քալանթար), իսկ հետո դարձան 5 (Աշխ. Քալանթար՝ 1920-ից,

սումնասիրել էր Ավանի տաճարը և պեղումներ կատարել այնտեղ. Սարգսրի բերդում՝ «Արարատ» գիւղու գործարանի շինարարական և հողալին աշխատանքների ժամանակ և Բաղաբի տարբեր կետերում պեղել էր բազմաթիվ դամբարաններ:

Ներկա աշխատության որոշ մասերն անցյալում տպագրվել են գիտական պարբերականներում և առանձին զբոսկով²:

Աշխատության մեջ հեղինակը ներկայացրել է Երևանի միայն միջնադարյան հուշարձանները և չի շոշափել Բաղաբական և սոցիալ-տնտեսական խրդիրներ: Այդ խնդիրներն ուսումնասիրողները հարուստ նյութ կգտնեն հրատարակվող վիմակառ արձանագրությունների բովանդակության մեջ, որ հնդինական աշխատել է ներկայացնել մինչև իսկ իրենց ամբողջությունն ու իմաստը կորցրած հուշարձանների վրա հանդիպող գրերը՝ հնագույնից մինչև XVIII դարը ներառյալ, իրենց գծագրական առանձնահատուկ ձևերով և լուսանկարներով: XIX դարից ևս կան մի քանի շինարարական կամ այլ բնույթի կարևոր արձանագրություններ:

* * *

Ներկա աշխատության մեջ հրատարակվող արձանագրությունների գծագիր տախտակները կազմել և գծագրել է հեղինակը: Լուսանկարների մեծ մասը վերցված է Հայաստանի Պատմության պետական բանգարանի ժողովածուներից, մի մասն էլ (Քանաֆեռի, Կոնդի, Զորավոր, Ավանի և Հովհաննես և Աստվածածին Եկեղեցիներն ու նրանց արձանագրությունները), որոնք շկային, լուսանկարել է հնագետ Աբրահամ Շահինյանը:

Ճարտարապետական հուշարձանների չափագրությունները վերցված են Պետլինի հուշարձանների պահպանության վարչության դիվանից, մի մասն էլ ներկա աշխատության համար չափագրել են հեղինակի հարտապալա որդիները՝ Կորյուն և Գրիգոր Ղաֆազարյանները:

Հայաստանի և Երևան Բաղաբի պատմության բանգարանների վարչություններին, ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի դիրեկցիային, Հայաստանի Պետլինի հուշարձանների պահպանության վարչությանը, ինչպես նաև լուսանկարիչներ Արտաշես Վրույրին և Ասքանյա Աճեմյանին, այս հատորի պատրաստման գործին ցույց տված աջակցության համար, հեղինակն իր խորին շնորհակալություն է հայտնում:

Ե. Քաջուրջյան՝ 1927-ից, Կ. Ղաֆազարյան՝ 1929-ից, Ա. Բարխուդարյան՝ 1932-ից, Զ. Եղիազարյան՝ 1932-ից), այդ պատճառով էլ զբաղվում էին ամեն բնույթի հարցերով (պեղումներ, ուղարկական սեպագրերի վերծանություն, դրամագիտություն, հուշարձանների պահպանություն, քանդակապիտ աշխատանք և այլն), հնարավոր չէր մասնագիտանալ որևէ հնդ բնագավառում, մինչև որ հանդես եկավ հնագիտների նոր սերունդը՝ 30-ական թվականների վերջերի և հետագայում:

² Նախագիտ լույս են տեսել հետևյալ հոդվածները, որոնցից երեքը (Գ, Ե, Զ) մտել են ներկա աշխատության մեջ:

Ա. «Կարմիր-բլուրի նորագյուտ սեպագիր արձանագրությունը», «Տեղեկագիր» 2002 Պատմության և դրամագիտության ինստիտուտի, № 2, 1937, էջ 222—236:

Բ. «Երևանի Կաթողիկեի և նորահայտ հուշարձանի վիմակառ արձանագրությունները», «Տեղեկագիր» 2002 պատմության և դրամագիտության ինստիտուտի, 1938, № 1, էջ 165—193:

Գ. «Раскопки Кармир-блугра» (предварительный отчет), «Տեղեկագիր» ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի, 1940, № 3, էջ 26—36:

Դ. «Պատմահնագիտական գիտություններ Ավանի տաճարի վերաբերյալ», ՊԲԶ, 1968, № 3, էջ 76—90:

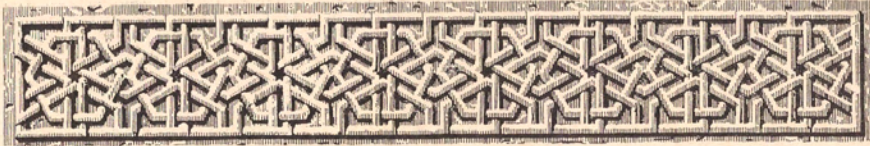
Ե. «Երևանի միջնադարյան հուշարձանները», «Լրտեր» հատ. գիտությունների, 1969, № 1, էջ 73—93:

Զ. «Երևան քաղաքի պատմության մի քանի հարցերի մասին», ՊԲԶ, 1969, № 1, էջ 3—14:

Է. «Ավանի երկկղզյան ծածկագիր արձանագրությունը», Երևան, 1945 (առանձին զբոսկով):

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ
ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Գ ԼԵՈ ԻՋԻՆ Ա.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՆԿԱՎԱՅԻՆ ՏՆՊԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

րևանի անցյալի վրա հնագետներն ու պատմաբանները հատուկ ուշադրություն դարձրին Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո:

Հին մատենագրության մեջ Երևանն աններկի կերպով բիշ է հիշատակվել, այնքան բիշ, որ այդ հիշատակությունների հիման վրա պատմության հարցերը պարզաբանին անհնարին է: Վաղուց հայտնի վիմական արձանագրությունների տված որոշ վիճակներն էլ սխալ և միակողմանի եղբակցությունների էին հանգեցրել ուսումնասիրողներին: Այդ արձանագրությունների մեջ Երևանը հիշատակված էր վանքերին նվիրվող այգիների կապակցությամբ, զրանից էլ պատմաբանները կարծել էին, որ Երևանը զուտական տիպի բնակավայր էր ևղև՝ հայտնի իր բազմաթիվ այգիներով:

Ճիշտ է, Առաքել Դավրիժեցին, Զարարիա Քանաբեղյին, Աբրահամ Երևանցին, Միմեոն Երևանցին, ինչպես նաև Հովհաննես Շահաբունյանցը, Ալիշանն ու Մեսրոպ Մմբատյանցը որոշ տեղեկություններ հաղորդում են Երևանի մոտիկ և հրբեմն էլ հետավոր անցյալի մասին, բայց դրանք բիշ են ու հավաքական:

Առաջին անգամ հին Երևանը հատուկ ուսումնասիրության նյութ դարձրեց բազմավաստակ բանասեր և պատմաբան Երվանդ Շահաղիբը: Նա Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի առաջարկությամբ գրեց և 1931 թ. հրատարակեց «Հին Երևանը» աշխատությունը, որի առաջաբանում ասում է, որ նպատակ ունի «տալու մեր ընթերցող հասարակության Հայաստանի բազարներից մեկի պատմությունը, որի անցյալը

բաճկված է խորին հեռության մեջ և որի հնագույն շրջանի պատմությունը տակավին գոյություն չունի իսպառ»:

Շահաղիբի «Հին Երևանը» աղբատիկ բովանդակություն ունի և իրավացի է հեղինակը, երբ գրում է, թե «ապագայում այդ ուղղությամբ (Երևանի բաղաբի պատմության—Ա. Ղ.) կատարվելիք հետազոտությունները, ուսումնասիրությունները և նամանավանդ պեղումները, անկասկած, մեզ կտան այնպիսի ավյալներ, որոնք վերջնականապես կպարզեն մեր մայրաքաղաքի այդ հնագույն շրջանի պատմության կնճառու առեղծվածը»:

Նախատվետական շրջանում հայտնի էր միայն 1879 թ. Արին-բեղբի ստորոտում նորբեցի Տեր-Ավետիսենց Պապոյի¹ հողային-երկրագործական աշխատանքների մասնակի պատահաբար գտած սեպագիր արձանագրությունը՝ գրված Արեգիշտի Մենուագրու անունից (որ թվագրվել է 786—765 թթ. մ. թ. ա.): Այդ բարը Ա. Խլանովսկին զննել էր և իր հետ տարել Մոսկվա, այնտեղի Պատմության թանգարանին հանձնելու համար:

Այդ արձանագրության մեջ խոսվում է Ար-

¹ Երվանդ Շահաղիբ, Հին Երևանը, 1931, էջ 11: Երևանի բաղաբի անվան ստուգաբանության մասին վաղեմի հնագետ Մեսրոպ արքեպ. Մմբատյանցը գրում է: «Երևանա անվան նշանակության համար զանազան ավանդություններ կան, ոմանք ասում են նոյնահասակոր տաղանից զուրս եկած միջոցին նախ Երևանն անսած է և ասած. «Ահա երևեցան լեռիքը և բլուրքը» վասն որո կոչված է երևան: Ոմանք գրում են թվ երվանդ Բ. Արշակունի թագավորը այստեղ գանել է թնշամվույն, ոտորի անդի անունը մնացել է երևանդավան, իսկ ևս Ղազար Ջահիկեցի կաթողիկոսի հետ համաձայն եմ, որ բաղաբի հիմքը զրել է Հայկազունի Ա. Երվանդը և անվանել է երվանդավան, ապա դարձել Երևան» («Տեղագրություն Գեղարքունի ծովազարդ գավառի...», Վաղարշապատ, 1895, էջ 5):

գիշտի թագավորի կատարած շինությունների մասին, բայց չի հիշատակված Արին-բերդի ուրարտական անունը և այդ պատճառով էլ նրա անունը երկար ժամանակ անհայտ էր մնում:

Արձանագրության մեջ, այսօրվա թարգմանությանը, ասված է.

«Արգիշտի Մենուարդին այս շտեմարանը կառուցեց 10.000 կապի այնտեղ (տեղագրություն համար)»¹:

Առաջներում այդ արձանագրությունը կարդում էին՝ «...այս տունը կառուցեց 10.000 բար զինվոր»²:

Երևան բառի նախահայկական ծագումն էլ հայտնի չէր: Ոմանք այդ բառը կապում էին երկրի թագավորի անվան հետ, որ իբրև թև բաղադրը կառուցել է երկրանց Ա կաղապրը (Պաղար Զահեկցի), ոմանք կարծում էին թե երևան-ը առաջացել է երկրանց և վանել (հետաքննել) բառերից, զրա համար էլ իբրև թև սկզբում կոչվել է երևան-ը զովան, իսկ հետո սեղմվելով գարձնել է երևան: Անգամ երևանը շփոթվել են երկրանցալատի հետ (Հակոբ Նալբանդյան):

Մեր դարի սկզբներից սկսած դիտական զրահանություն մեջ սկսեց տարածվել սեպագրադեան նիկոլսկու կարծիքը: Նիկոլսկին գրում է, որ 1894 թ. Ա. Ա. Իվանովսկին վերահիշյալ սեպագրի գտնված տեղը տեսնելու նպատակով Արին-բերդ էլ գնացել և նրա զագավրին տեսել է բերդապարիսպների և շենքերի մնացորդներ: Նիկոլսկին նկատի ունենալով սեպագրի զյուտը և այդ մնացորդները, ենթադրել է, որ երևան բաղադրը սկզբնական հիմնադրված է եղել Արին-բերդում, ուրարտացիների ժամանակ և կոչվել է Երիախի: Այդ անունը հիշատակված է Սեանա լճի ափին, ժայռի վրա փորագրված, այսպես կոչված Սուլի-

նարի արձանագրության մեջ, որտեղ Ռուսա Սարգուրդին (730—714 թթ. մ. թ. ա.) թվարկում է իր գրաված 23 երկրները, որոնցից երկրորդը Երիախին է:

Շատերը տուրք տվեցին այդ կարծիքին, արձանակներն էր, որովհետև Երիախին արձանագրության մեջ հիշատակված է իբրև Երիախ և ոչ թե Բաղախ, իսկ երևանը երկիր չի, այլ բաղադր է:

Այսօր հաստատապես գիտենք, որ Երիախին երևանը չէ, բայց Նիկոլսկու մեծ ծառայությունն այն էր, որ նա երևան բաղադրի անունը կապեց Արին-բերդի հետ, իսկ դա, ինչպես կունենեք ստորև, ճիշտ զրաբ կեղծ բուրդովին այլ տվյալներին հիման վրա, որոնց ծանոթ չէր Նիկոլսկին:

Վաղուց հայտնի էր նաև Վանա ժայռին փորագրված ուրարտական սեպագրի արձանագրություններից մեկը, որ դիտության մեջ հայտնի է Խորխոջյան տարեգրություն անունով: Նրա մեջ Արգիշտի Մենուարդին հերթով թվարկում է իր թագավորության տարիներին կատարած կարևոր գործերը և հինգերորդ տարվա իրադարձությունների շարքում հիշատակում է Էրբունի (Բրբունի) բաղադրի կառուցումը: Արձանագրության այդ հատվածը թարգմանվում է այսպես.

«Սալգի աստուռ կամրով» Արգիշտի Մենուարդին՝ ասում է. Էրբունի բաղադրը ևս կառուցեցի՝ Բիախնա երկրի հողորթության և թշնամի երկրի սարսափի համար: Հողն անշեն³ էր, ոչինչ չկար այնտեղ կառուցած: Մեծ

¹ Տե՛ս Մ. Н. Никольский. Клинообразные надписи Закавказья, „Материалы по археологии Кавказа“, выпуск V, М., 1890, էջ 97:

² Խորխոջյան տարեգրությունը ժայռի վրայից առաջին անգամ արտադրել է Ֆրանսիական-սուրիական ընկերության կողմից 1827 թ. Վան գործուղված Ֆ. Շուլցը: Ինչպես հայտնի է, նրան սպանեցին այնտեղ, իսկ հավաքած նյութերը հետո մասն հրատարակվեցին Փարիզում, նույն ընկերության գիտական նախագահի, E. F. Schulz, Memoires sur le lac de Van et ses environs, Journal Asiatique, t. IX, 1840, էջ 237—323:

³ Բնագրում ba-u-si-ni պետք է թարգմանել՝ կամրով, չնուրիվ, կամ հեմառնով, բայց ոչ երբեք մեծույնքով, ինչպես ասում են ոմանք:

⁴ Բնագրում Me-nu-a-xi-ni-še (Մենուարդինի) բառացի նշանակում է Մենուարդի որդի, բայց քանի որ ուրարտերենում Մենուարդինի-ն մի բուն է, այդ պատճառով նախընտրելի է Մենուարդի մեր, ինչպես հայերենում ոմանք Տառադարի Ապավառցի:

⁵ Երավացի է Մ. Բարաշեյանը, երբ կասկածում է արձանագրությունների մեջ հաճախ հանդիպող զի-u-րա-ni զի-u-նի-ni ma-nu բառերի թարգմանության ճշտության վրա. եր-

գործեր կատարեցի այնտեղ: 6.600 հատե ևս Սուլիսի երկրներից զինվոր բնակեցրին»:

Երկար ժամանակ այդ բաղադրի տեղը մնում էր անհայտ: Էրբունին երևանի հետ կապելու ոչ մի հիմք չկար, չնայած այն բանին, որ Խորխոջյան տարեգրության մեջ երկրորդ օրինակի սկզբի և վերջավորության մասերը պահպանվել էին նաև Վան բաղադր. ս. Սահակ եկեղեցու մեջ, որտեղ բառացի կրկնված էր նույն արձանագրությունը:

1950 թ. երևան բաղադրի պատմության համար եղավ շրջադարձային այդ բաղադրի սեպագրի սկզբիցին Արին-բերդի ամենամյա կանոնավոր պեղումները, նույն տարվա սեպտեմբերի 25-ին այնտեղ գտնվեց բաղադրի հիմնադրմանը վերաբերող սեպագրի արձանագրությունը և պարզվեց, որ Էրբունի բաղադրը երևանն է և մեր բաղադրի անունը ոչ մի կապ չունի Երիախի երկրի անվան հետ:

Այդ արձանագրությունը նույն բովանդակությունն ունի, ինչ որ Վանա ժայռի և նույն բաղադրի ս. Սահակ եկեղեցու արձանագրությունների համապատասխան մասերը, բայց ունի նաև որոշ տարբերություններ.

ա. Արին-բերդում գտնվածի մեջ Արգիշտին շեշտում է, որ բաղադրը կառուցել է Վայտեղը, այսինքն Արին-բերդում: Որքան է Երբունին Արին-բերդն է: Հասկանալի է, որ այդ բառը (Վայտեղ) չէր կարող գրված լինել Խորխոջյան տարեգրության և ս. Սահակ եկ. արձանագրությունների մեջ, որոնք Արին-բերդից հեռու են գրվել:

բ. Արին-բերդի արձանագրության մեջ Էրբունու ամրոցը կոչված է Վճարք: Խորխոջյան տարեգրության մեջ հավանաբար կարևոր չեն համարել նշելու նրա հզորությունը:

գ. Արին-բերդի արձանագրության մեջ չկա այնտեղ 6.600 զինվոր բնակեցնելու մասին ոչ մի խոսք: Կարծում ենք, որ զինվորների թվի բացակայությունը պատճառն այն է, որ այդ արձանագրությունը գրվել է բաղադրի հիմնադրման միջոցին, երբ դեռևս կալապորի մարդկանց թիվը պարզ չէր²:

կիր ամառի էր, հողն ամառի էր (ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, № 9, էջ 99, ծանոթություն):

Կարծում ենք, որ այդ բառերը ճուշտ են առիտ ոչ թե Էրբի ամառի լինելը, այլ այն, որ այնտեղ նախորդ այլ շենքեր կառուցված չեն եղել:

³ Գ. Ա. Меликшванли, նշված աշխ., էջ 214:

⁴ Էրբունու առաջին բնակիչների թիվը 6.600-ով չի սահմանափակվել: Աղբյուր մյուս զինվոր է կցել, որոնք ամրոցում են սեպագրվել, իսկ նրանց սպասարկող մարդիկ

Վանի զույգ արձանագրությունները Արգիշտին գրել է տվել իր թագավորության 5-րդ տարին և այնուհետև ամեն տարի ավելացրել է նույն տարվա կարևոր գործերի տարեգրությունը, հասցրելով մինչև իր թագավորության վերջը՝ զահակություն 23-րդ տարին:

Ուրարտական թագավորներից շատերը, որոնց թվում նաև Արգիշտի առաջինը, հիշատակված են ասորեստանյան սեպագրերի մեջ, և այդ սեպագրերի հիման վրա որոշվում է նրանց թագավորության ճիշտ կամ մոտավոր տարիները:

Արգիշտի առաջինի զահակություն տարեթվերը ճիշտ են որոշվում: Նրա զահակություն սկիզբը՝ 786 թվականն է մ. թ. ա.: Այդ թվականը բոլորովին պահպանվել են թվական և պարզվեց, որ Էրբունի բաղադրը երևանն է և մեր բաղադրի անունը ոչ մի կապ չունի Երիախի երկրի անվան հետ:

Արին-բերդի 1950 թվականին գտնված սեպագրի արձանագրությունը, որ երևան բաղադրի հիմնադրման վկայագիրն է, ունի հետևյալ բովանդակությունը.

1. Խալդ աստուռ զորովյալմը,
 2. Արգիշտի Մենուարդին,
 3. Այս հզոր ամրոցը կառուցեց:
- [Արգիշտի Մենուարդին ասում է]⁴
4. «Կույնցի բաղադրն Էրբունունի անունով»

և բաղադր բնակիչները, անշուշտ, մեծ թիվ են կազմել, նրանց ապրել են բերդի ստորոտի հարթավայրում, ինչպես պարզվեց պատահական պեղումների շնորհիվ:

³ Ե. Վ. Շաբուրյանով, երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջ, ՊՖՆ, 1959, № 2—3, էջ 78—94:

⁴ Արձանագրության առաջին երեք տողերը գրված են Արգիշտի անունից երրորդ զեմբով, 4-րդը սկզբում է առաջին զեմբով նույն Արգիշտի անունից: Այդ պատճառով երրորդ և չորրորդ տողերի մեջ միջակ փայտեղանով ավելացրել ենք մի տող, որ արձանագրության մեջ չկա, որովհետև երրորդ զեմբից անցումն առաջին զեմբի պատճառաբանվի:

5. Բիսիան երկրի հորրոթյան
6. [Ե.] թշնամի երկրի արտափի [համար]:
7. Արգիշտին ասում է. «Տողը»¹
8. Կառուցապատված չէր, կատարեցի
9. Կան գործեր այստեղ
10. Խաղ ասածու գործվածք
11. Արգիշտի Մենուարդին
12. Քաղաքը հզոր, թագավորը Բիսիան երկրի
13. Տեր Տոսպ բաղաբն⁵

Սակայն էրբերունի այսօրվա նրանք կլինի միայն այն դեպքում, եթե այն հիմնադրման օրից մինչև այսօր իր գոյությունը շարունակեցր ատանց ընդմիջման: Իսկ եթե երբևէ ընդհատվել է նրա գոյությունը, նշանակում է նոր բաղաբը միայն անուն է ժառանգել հնից և հնի հետ անմիջական կապ չունի:

Ք. Ք. Պետրովսկին իր մի քանի աշխատություններում այն կարծիքն է հայտնել, որ Արին-բերդում դեռևս ուրարտացիների օրով կյանքն ընդհատվել է, այն էլ ոչ թե միանգամից, հրդեհի կամ պատերազմների հետևանքով, այլ էրբերունի իր-րե բաղաբ իր նշանակությունը կորցնելու հետև-վանքով հետզհետե ամալացել է և նրա դանձրը մ. թ. ա. VII դարում տեղափոխել են Քեյշերախ-

նի ամրոցը, որն այն ժամանակ վերելք էր ապ-րում²:

Այդ տեսակետն առաջ է կնկն երկու պատճա-ռով: Նախ այն բանի հետևանքով, որ Արին-բեր-դում մի ժամանակ գտնվում էին միայն ուրար-տական վաղ շրջանի սեպագիր արձանագրություն-ներ և երկրորդ՝ Կարմիր-բլուրում պեղումներից դուրս էին գալիս էրբերունի ամրոցին պատկանող արձանագրած առարկաներ:

Նշանակում է, եթե էրբերունիում կյանքը շա-րունակվեք, այնտեղ ի հայտ կգալին նաև 7-րդ դարի և հետագայի սեպագիր արձանագրություն-ներ և էրբերունի ամրոցին պատկանող առարկա-ներ Կարմիր-բլուր չլին տեղափոխի:

Պետրովսկու այդ տեսակետը ընդառաջվեց³ և հերքվեց: Հետո ամրոցում ի հայտ եկան ուշ ժամանակի առարկաներ, մասնական ուրարտա-կան վերջին թագավոր Ռուսա էրմեննաորդու շի-նարարական բնույթի արձանագրությունը, իսկ այդ Ռուսան թագավորին է արդեն VI դարում և նրանով էլ վերջացել է ուրարտական պետությու-նը: Պեղումների ժամանակ բացվել են վաղ հայ-կական շրջանի շինքեր՝ բազմաշարուն դահլիճ (ա-պագրան), որ մինչ այդ հայտնի էր Արմենյան Պարսկաստանից, հրո տաճար, սյունադարձը սրահ և V դարին (մ. թ. ա.) պատկանող Մլիխտ բաղաբի արձանագրությունը:

Ուրարտուի անկումից հետո, VI դարում, էրբ-րունին ոչ թե լրված ու ամալացած էր, այլ նոր շինքերով էր զարդարվել, իսկ ավելի ուշ, հայկա-կան վաղ դարաշրջանում, էրբերունին, ինչպես են-թացրում են պեղողները, վարչական խոշոր կենտ-րոն էր դարձել Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան մասում և, ամենայն հավանականու-թյամբ, 18-րդ ստարապոլսյան կենտրոնն էր: Եվ այդ ենթադրությունն առանց հիմքի չէ⁴:

Մեր կարծիքով Ուրարտուի թագավորության օրերին էրբերունին և Քեյշերախին⁵ ոչ թե հակա-դրվել են միմյանց և մեկի գոյությունն ու բար-բալանումը զուգորդվել է մյուսն ավերման ու

¹ Երևանի թագաբի պատմության մի քանի հարցերի մասին, ՊՐԸ, № 1, 1969, էջ 3—14:

² Ե. Բ. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, էջ 22—23:

³ Գ. А. Меликишвили, Вестник древней истории, 1963, № 3 (գրախոսական Պետրովսկու գրքի մասին): Մ. Երսր-յիլյան, Վերահիշյալ հոդվածը, էջ 103: Կ. Վաֆադարյան, Վերահիշյալ հոդվածը (ՊՐԸ, 1969, № 1) և այլն:

⁴ Մերի այլը, գիտական գրականության մեջ հիշա չեն լուսարանվում Կարմիր-բլուրի (Քեյշերախի ամրոցը) պե-ղումների սկզբնապարտության հանգամանքները: Ընդունված տեսակետն այն է, որ այդ պեղումներն սկսվել են 1939 թ.

լրման հետ, այլ ուրարտական այս երկու բերդա-բաղաբները միմյանց լծակից են եղել և միմյանց լրացրել: Եթե մեկը կորցրած լիներ իր նշանակու-

Ք. Ք. Պետրովսկու զեկավարությամբ, իսկ Կարմիր-բլուրը հայտարարել է երկրորդն Ա. Պ. Դեմիրճյան: Այդ երկու տե-ղեկություններն էլ հշտան կարիք ունեն:

Կարմիր-բլուրի հետախուզական պեղումներն սկսվել են դեռևս 1936 թվականին, առանց Ք. Ք. Պետրովսկու մաս-նակցության: Այդ թվականի պեղումների մասին հազորա-գրություններ են տպագրվել Հայաստանի լրագրերում և գի-տական պարբերականներում:

Այսպես, հազորագրություն է տպագրված «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1936 թ. Նոյեմբերի 18-ի համարում (266) «Կարմիր-բլուրի պեղումները» վերնագրի տակ, որի մեջ ասված է.

«Պատմության և գրականության ինստիտուտի հու-շարձանների քամճի հետախուզական էքսպեդիցիան, որը պեղումներ է կատարում երևանի մերձակայքում գտնվող Կարմիր-բլուրի վրա, Նոյեմբերի 15-ին հայտնաբերել է մի շարք հետաքրքիր հնություններ ուրարտական և նա-խուրարտական շրջանների վերաբերյալ»: և այլն: «Коммунист» թերթի Նոյեմբերի 1936 թվականի հոկտեմբերի 28-ի (243) համարում հետևանք Ե. Բալթրոպյանը գրել է.

«В настоящее время Институт истории и литерату-ры организует ряд экспедиций в район этого хол-ма (Кармир-блур—К. К.) на поиски недостающих частей вновь найденной надписи»:

Հազորագրություն է լույս տեսել նաև Պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագրի» 2-րդ գրքի մեջ (Երևան, 1937) «Հետախուզական աշխատանքներ Կարմիր-բլուրում» վերնագրի տակ (էջ 31):

Նույն «Տեղեկագրում» լույս է տեսել նաև առանձին հոդ-ված (Կ. Վաֆադարյան, Կարմիր-բլուրի նորագույն սեպագիր արձանագրությունը), որ փաստորեն 1936 թ. պեղումների հաջվածությունն է:

1939 թվականին, երբ սկսվեցին կանոնավոր պեղումները, Ք. Պետրովսկին միայն էրմիտաժի շտակի զեկավարն էր: Հովա. Օրբելու հոդվածի մեջ «Коммунист» օրաթերթում (հոկտ. 6, 1939, 231) ասված է.

«28 сентября здесь начались совместные работы археологов, выделенных Армянским филиалом Академии наук, Комитетом охраны памятников Армянской ССР и Государственным Эрмитажем. Работы будут вестись под руководством тов. К. Кафадаряна (Ереван) и кандидата исторических наук Б. Пиотровского (Ленинград)»:

1940 և 1941 թվականներին Վաֆադարյանին փոխարե-նել Ամրատ Տեր-Ավետիսյանը, իսկ պատերազմից հետո, 1945 թվականին, Պետրովսկին զարձակ պեղումների ընդ-հանուր զեկավարը: 1939 թվականի պեղումների վերաբերյալ լույս է տեսել Վաֆադարյանի հաջվածությունը (Կ. Кафа-дарьян, Раскопки Кармир-блур (1939). Предваритель-ный отчет, Պետրովսկու հաջվածության կողմից): «Տե-ղեկագրի» ԳԱ Հայկական ֆիլիալի, 1940, № 3): 1940 թվա-կանի պեղումների միացյալ հաջվածությունը լույս է տեսել Ս. Տեր-Ավետիսյանի և Ք. Պետրովսկու ստորագրությամբ: Այնպես երկրորդ խոշորին:

Հնագետներից ոման կարծում են թե Կարմիր-բլուրը

Քյունը, հագրվ թե մյուսը բարգավաճեր նրա կող-քին:

Այստեղ տեղի է ունեցել սովորական երևույթ. էրբերունի ամրոցն իր գոյության երկրորդ հարյու-րամյակի թևակոխելուց հետո նեղված էր և եղել կա-լազարի մեծանալու հետևանքով, այդ պատճառով էլ Արգիշտի Ա-ի թոռան թոռը՝ Ռուսա Բ-ն, հիմնել է մի երկրորդ ամրոց Հրազդանի ափի բաժնուր-ներից մեկի վրա և գրքի մի մասը սեպագիրով էլ այնտեղ, անհրաժեշտ գույքի հետ մեկասին:

Այս խնդրում մեծ դեր է խաղացել նաև այն, որ Ուրարտուի հյուսիսային սահմանների ամրա-պնդելը VII դարում կարևոր նշանակություն ու-նեք և շպետք է մոռանանք, որ վերջիվերջո, սկյու-թական ցեղերն այդ կողմից ներխուժեցին և կոր-ծանեցին Ուրարտական լավ կազմակերպված պե-տությունը:

Քեյշերախի ամրոցի շնորհիվ էրբերունին եր-կու կենտրոն ունեցավ և զգալիորեն ընդարձակ-վեց, մասնավառ ոչ թե Քեյշերախին իր նոր կառույ-ցվածքով ավելի հուսալի էր: Հարձակվող թշնամին սկսել էր ուժերը երկուսի բաժանել՝ երկու ամ-րոցի և երկու կալազարի զեմ պայքարելու համար, որոնք ամեն բույս պատրաստ էին միմյանց օգ-նելու:

Կարմիր-բլուրի Քեյշերախին անունը մեղ հայտնի է միայն երկու աղբյուրից: Գրանցից մե-կը բրնձեգ արձանագրած մի ձող է, կտր կարված-քով, որն իր երկու ծայրերին ունի երկու օղբը, մե-կը մեծ, մյուսը՝ փոքր: Ենթադրում են, որ այդ ձողը փոքր զսկով միացած է եղել դուսնը, իսկ մեծ զսկով թակել են դուրս: Քեյշերախին անվան երկրորդ աղբյուրը մեղ ծանոթ է 1961 թ. գտնված սեպագրի մեծ արձանագրությունից, միայն այն ստորերթվյալով, որ ձողի վրա Քեյշերախի անու-նը գրված է քաղաքի զաղափարանիչը բացահայ-

հայտնագործվել է 1936 թվականին Այդ և հիշա չէ:

Կարմիր-բլուրը վաղուց էր հայտնի և դասնցված էր իբրև հուշարձան Հնությունների պահպանության կոմիտեում:

Գեո սեպագրի գրույթը առաջ, 1936 թվականի մարտին, հետախուզական աշխատանքներ կատարեցին այնտեղ պե-ղումներ սկսելու համար:

Այդ մասին 1936 թ. հաջվածությունն մեջ ասված է. «Կարմիր-բլուրը վաղուց էր վեր հետաքրքրել է... Հու-շարձանների պահպանության բաժնին: Բլուրը ոչ միայն հաշ-վի է առնված իբրև հնագիտության համար կարևոր վայր, այլև նա իր ամրոցը շրջապատված հայտարարված է փակ հե-տախուզական շրջան (Պատմ. և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագրի», 1937, գիրք 2-րդ, էջ 222): Նույն տեղում գրված է, որ սեպագրի թեկորը գտել են Չարախ գյուղի աշա-կերտները:

¹ Կարմիր է եղի փոխանց գրել, գեղեցիկ, տեղը:

² Կառուցապատված չէր, կամ նշեն էր:

³ Ռուսերում Tu-uš-pa-e բառն է, որ հայերենի Տոսպ տե-ղանունն է: Այդ բառը ուրարտերենում էլ կարելի է Տոսպ աբասանել, որովհետև ուրարտական սեպագրության մեջ u և o տարբեր գրություն չունեն, ինչպես և s և š համախ փոխարինել են միմյանց: Օրբելու sar և šar, ինչպես sur և šur գրվել են նույն նշանակությամբ:

⁴ Արքին a հնչյունը կարելի է չկարգալ, այդ a-ն գրվել է, որովհետև այլ կերպ չլին կարող գրել վանկազարը: Ուրար-տական փոխառությունների մեջ, հայերենում բառերը բաղա-ձայնով են վերջանում և ոչ թե ձայնավորով (ue-tu-ni-ուրտ, Արանե-Արամ):

⁵ Արին-բերդի այս արձանագրությունն առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Երսրյանը, տե՛ս նրա «Ուրարտական եր-կու նոր արձանագրություն» ԳԱ «Տեղեկագրի» (հաս. գիտ.), 1951, № 8, էջ 89—99: Արձանագրությունը գտնելու հանգա-մանքները նկարագրել է արշավախմբի պետ Կ. Հովհաննիսյանը (Կ. Оганесян, Арин-берд (Гамли-гана)—урартская крепость гор. Ирпуни (Версизьялы «Տեղեկագրի» Նույն հա-մարում, էջ 75—88): Արին բերդի սակ տաճարն և նրա արձանագրությունները, ԳԱ «Տեղեկագրի» (հաս. գիտ.), 1957, № 9, էջ 93—104: Երբեմնու պեղման և ծարարա-պետական հուշարձանների մասին տե՛ս Կ. Լ. Оганесян, Архитектура Эрбунуи, Ереван, 1961:

⁶ Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակի առթիվ լույս տե-սան մի քանի աշխատությունները. Կ. Оганесян, Эрбунуи, 2750-летию основания Еревана, 1968, հայգաներ կան նաև «Сообщения» гос. музея изобразительных ис-кусств им. А. С. Пушкина, IV, 1968, Կ. Վաֆադարյան,

տիշի հետ վանկագրութեամբ, իսկ մեծ արձանագրութեան մեջ Քեյզեր ռազմի աստուծու և բազարի գաղափարագրով, առանց վանկագրի (DiM—ni URU):

Իրավացի է Ք. Պիտտոմպիին, երբ այդ արձանագրութեան գլուխին, անկասկածաբար բովանդակությունից, մեծ նշանակություն է տալիս նաև այն պատճառով, որ նրա մեջ հիշատակված է քաղաքի անունը, որովհետև բրոնզե ձող կարող էին այդտեղ բերել մի այլ վայրից և բազարի Քեյզերաբնի անունը վերաբերված մի այլ տեղի:

Մեծ արձանագրութեամբ այդ կասկածը փառատվում է և հաստատվում, որ Քեյզերաբնի Կարմիր-բլուրի անունն է:

Բրոնզե ձողի արձանագրությանը նվիրած իր հոդվածում Մ. Բարալեյանը չի բերում, որ Քեյզերաբնի բազարի հաստի անունն է: Նա գրում է.

«Ըստ երևույթի, տարբերի, ռազմի այդ աստուծու (Քեյզեր—Վ. Վ.) անունն են կրել ուրարտական սաղմուկան ամրությունները, զինանոցները, որոնք կոչվել են նաև բազարը, և օրինակ է բերում Մոսկիայի արձանագրությունը, որտեղ Ռուս Սարգուրդերին Մոսկիայի բերդն անվանում է Քեյզեր աստուծու բազար (DiM—ni URU):»

Բարալեյանի սխալ պատկերացումներն է, որովհետև Մոսկիայի զինանոց չէ, այլ ամրոց և բազար, հետևապես իրավացիորեն բազար էլ կոչվում է, իսկ զրանից հեռանցնել, թե բոլոր զինանոցներն անցյալ են կոչվել, իհարկե, անհիմն ենթադրություն է:

Ուրարտուի հյուսիսային սահմանների ապահովությունը պահանջում է ամրոցներ և զորակալաններ ունենալ այդ սահմանների մոտակ վայրերում և այդ նկատառումով էլ կառուցվել են ամրոցները Սիսիան կելի ճգնաժամի և քչնամի երկրի սահմանի մասը, ինչպես ինքը Արգիշտին է գրել արձանագրության մեջ:

Դրա լավագույն ապացույցներից մեկն էլ Արգիշտիի թագաբն է: Ըստ հորիզոնական տարիագրության, այդ թագար հիմնադրել է նույն Արգիշտին, իր թագավորության 11-րդ տարում, այսինքն 776 թվականին մեր դարաշրջանից առաջ կամ էրբունդի հիմնադրույց ընդամենը 6 տարի հետո:

Այստեղ արդեն խոսք չի կարող լինել այն մասին, որ էրբունդի կարող էր կոչված լինել իր նշանակությունը և լրված իր հիմնադրումից ընդամենը վեց տարի հետո և այդ պատճառով Արգիշտին մի նոր բազար շինեց հինի փոխարենը: Նա մասը:

Արգիշտիի շինարարական արձանագրություններ են գտնվել Արգիշտի Ա-ի և նրան հաջորդող մյուս թագավորների և անգամ վերջին ուրարտական թագավոր էրիսմենայի անունից գրված:

Արգիշտիի շինարարական արձանագրություններ կապված է եղել էրբունդու և Քեյզերաբնի հետ: Նա էլ էրբունդու նման իր գոյությունը պահպանել է նաև Ուրարտուի անկումից հետո, վաղ հայկական շրջանում, երբ բազարը կոչվեց Արմավիր: Այժմ դժվար է նրա այդ անվան մասին որևէ բացատրություն տալ, որովհետև Արգիշտիի շինարարական արձանագրության անկումից, դժվար թե Արմավիրը դառնա: Մնում է ենթադրել, որ Արմավիրը տեղի նախաորարարական տոհմական տեղանունն է, և Ուրարտուի անկումից հետո այդ հին անունը նորից վերակենդանացել է:

Պատմաճայր Մովսես Խորենացին (V դար) նշում է, որ Արմավիր թագարը հիմնադրել է Արմավանյանի որդի Արմավիրը և Արմավիրը բառն էլ առաջացած է համարում նրա անունից: Նա գրում է. «Արմավանյան իր բնակության համար առն է շինում գետի ափին մի բլուրի վրա և իր անունով այն կոչում է Արմավիր»: Մի այլ տեղում Խորենացին նշում է, որ Վաղարշակը «այս բլորից հետո՝ Արմավիրում մեհյան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիներին»:

Տեղանունների ծագումն անձնանուններից սովորական երևույթ է եղել հնում և հիմնված է եղել ավանդությունների վրա, որոնցից առատո-

³ Արգիշտիի շինարարական արձանագրությունների մեծ մասը տեղահանված վիճակում, շրջապատի գյուղերում հայտնաբերել է Էշիմանի միտան, հնագույն Մետաք աբեալ. Մարտիանը և հրատարակել «Արարատ» ամսագրում: Արգիշտիի շինարարական տարածություն է բռնել տեղի բլուրների վրա: Այսօր այնտեղ երկու ինքնուրույն ճանաչողական արշավախմբեր են պեղումներ կատարում բլուրների տարբեր մասերում (Գավթի բլուր և նոր Արմավիր): Երկու արշավախմբերն էլ կազմակերպվել են Գիտ. ազգային ճակատային և ազգագրության ինստիտուտի կողմից:

⁴ Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, թարգմանություն և ծանոթություններ տեղագրության Մո. Մալխասյանի, Երևան, 1961, էջ 104:

¹ Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи, Ереван, 1966, էջ 41:

² Մ. Բարալեյան, Կարմիր-բլուրի նորագույն արձանագրությունները, Ե. Մատի անվան կարենյանի աշխատություններ, 1947, № 2, էջ 223: Գր. Կալաչյան, Халдская надпись Русы I из Калаграма: Эривань, 1931, էջ 5:

րեն օգտվել է մեր պատմաճայրը: Հասկանալի է, որ ուրարտական հին ավանդությունները հետագայում հայկական են վերածվել: Խորենացու պատմության մեջ Արագած լեռան անունը առաջացած է համարում Արմավրակից, երախ գետի անունը՝ երախից, որ Արմավիրի թուն էր, Երախալ գետի անունը՝ շատակը Երախից, Գեղամա ծովի և Գեղարուի անունները՝ Գեղամից, Սիսակներ՝ Սիսակից, Ագեղաճուր՝ Տար-Ագեղից և այլն:

Ուրարտական պետության հյուսիսային մասույցների պաշտպանության համար հիմնադրված մեղ ծանոթ երկր կենտրոնների գոյությունը Արարատյան դաշտավայրում, ինչպիսիք էին էրբունդին (հիմնված մ. թ. ա. 782 թ.), Արգիշտիի շինարարական (հիմնված մ. թ. ա. 776 թ.) և Քեյզերաբնի (հիմնված VII դարի առաջին կեսին Ռուսաբ-ի օրով) բացատրվում է նաև նրանով, որ Արարատյան դաշտավայրը բարեբար է եղել և նպաստավոր բազարների և զորատեղանքների համար:

Այս դաշտավայրը կարող էր ուսեստեղենով ապահովել բազարների բնակիչներին, կերով՝ ձիերին և անասուններին: Գաղափարի բարեխառն կիրման էլ նպաստավոր էր ձեռնարկ համար: Հետագայում էլ հռոմեական զորքը ձեռնարկ էր Արարատյան դաշտում (Արտաշատ, Վաղարշապատ), ինչպես և հայոց զորքը միջին դարերում Արարատյան դաշտի նոր կենտրոնում՝ Գլինում:

VI դարի հույն մատենագիր Պրոկոպիոս Կեսարացին գրում է.

«Պուլին (Գլին—Վ. Վ.) շատ բերրառատ երկիր է, ունի բարեխառն օդ և լավ ջուր... Այստեղ դաշտերը հարթ են և հարմար ձիավարության»:

Արարատյան դաշտավայրն իրեն է ձգել մարդուն դեռևս ուրարտական էրբունդի և մյուս բազարների հիմնադրումից շատ ու շատ առաջ: Մեր այս ասածի ապացույցները մի շարք հնավայրերի գտնվելու են այնտեղ, որոնց հնությունը հասնում է մինչև 5-րդ հազարամյակը մ. թ. ա.: Այդ բնակավայրերի թվին են պատկանում Երեք-բլուրը, Մոխրաբլուրը, Շենգավիթի հնագույն բնակա-

վայրը, Գլինի միջնաբերդի հնագույն բնակատեղի և շատ ուրիշներ:

Այս տիպի պղնձեղարան բնակատեղիների լավագույն օրինակը երևան բազարի այժմյան սահմաններում գտնվող Շենգավիթի հնավայրն է, որը պեղվել է 1936—1938 թթ. և երկար ընդմիջումից հետո պեղումները վերստին են 1958 թ.:

Երևանի երկաթուղային կայարանի մոտ գրեթե զրոյի Մոխրանախ-թափա բլուրը, որտեղ ի հայտ էր եկել բրոնզեդարան և վաղ երկաթեդարան բազմաշերտ բնակատեղի, ուսումնասիրվել է 1935 և 1936 թթ.:

Երևան բազարի սահմաններում, Հրազդանի ձորաբերանին աջ ափին, 1968 թ. ի հայտ եկավ բարեկարգյալ մնացորդներով հարուստ մի քաղաք, որի ուսումնասիրությունը և պեղումները կատարել է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կոմպլեքսային արշավախումբը 1968 և 1969 թթ. ընթացքում (ղեկ. պրոֆ. Բ. Մարտիրոսյան, պեղումները կատարել է Ք. Երիցյանը): Այստեղ գտնվել են 20.000-ից ավելի իրեր՝ բարեկարգված (ձեռքի հասիչներ, ատամնավոր կրակներ, նետասլաքներ և նիզակներ, սարածայր գործիքներ, բերիչներ, բրինձեր, կոկիչներ, ծաղիկներ), միջուկներ և ցիպակներ: Ետև են նաև կենդանիների մնացորդներ: Գտնվել են ռեզիդուցիայի, ինչպիսիք են, եղջերուի, աքիցի, գալի, աղվեսի, ցիխի, վայրի ձիու, ինչպես նաև թռչունների և կրծողների ոսկորներ:

Այդ այրի մեջ մարդը բնակվել է երկար ժամանակ, որպես ստացային շրջանում, միջին հին բարեկարգում (Մուստիկ), որն սկսվել է մոտավորապես 80.000 տարի առաջ և տևել է մոտ 40.000 տարի: Նման բարայրեր կան նաև Հրազդանի կիրճի երևանամերձ տեղերում, որոնց ուսումնասիրությունը կատարվելու է առաջիկա տարիներին:

Այս ուղղությամբ կատարվող ուսումնասիրություններից մեծ սպասելիքներ ունի Հայաստանի հնագիտությունը:

Երբունդի ամրոցը դեռևս ուրարտացիների ժամանակ իր ստորտան, հարթավայրի վրա, ունեցել է ընդարձակ բազար, որն առայժմ մեզ

¹ Հռոմեական 15-րդ Ապոլոնիայի լեզնոնը մեծում էր Վաղարշապատում (К. В. Тревер, Очерки истории культуры древней Армении, М.-Л., 1933, էջ 264), իսկ Սիսակական կոչվող 4-րդ Լեզնոնը՝ Արտաշատում (Ք. Ասրիլյան, Լուսինյան արձանագրությունների Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲ, 1967, № 4, էջ 302—311):

² Прокопий Кесарийский, История войны римлян с персами, СПб., книга вторая, էջ 181—182:

³ Ի պատիվ Երևանի բազարային տեղի, պետք է ասենք, որ այդ երկու վայրերի, ինչպես նաև այլ տեղերի պեղումները բազարի սահմաններում կատարվել են նրա արածարած գրամական միջոցներով, այդ նույն վայրերում չեն բեր կատարելուց առաջ:

⁴ 2. Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ, ՊԲ, 1969, № 1:

⁵ 4. Արաբաբաբյան, Հնագիտական աշխատանքը Հայաստանում Մովսեսիան շրջանում, ՊԲ, 1970, № 3:

Հայտնի է միայն պատահական գլուխների միջոցով, ուստի և ուրարտական այդ բազաբի սահմաններն ու նրա բնույթը դեռևս անձանոթ է, չնայած այն բանին, որ իր ամբողջ հետ միասին նա է հիմք հանդիսացել Երևանին:

Սակայն ընդհանուր գծերով մեղ լավ հայտնի է, որ Արին-բերդը հետագայում բազաբից դուրս է մտնացել, որովհետև նոր շենքերի կառուցումը բազաբի միայն մի կողմի վրա է շարունակվել, իսկ մյուս կողմում, որտեղ Արին-բերդի ամբողջ է եղել, բազաբը չի նորոգվել և հետզհետե հին շենքերը բանդվելով՝ այդ տարածությունները դաշտերի են վերածվել: Այլ կերպ ասած, բազաբը Արին-բերդից տարածվել է դեպի Մուխամանթ-թափա, այնտեղից էլ ուղղվել դեպի Կոնդ:

Այս տեղաշարժի հետևանքով բազաբի կենտրոնը մեր թվականությունից առաջ III—II դարերում արգեն փոխադրվել էր Հին երևան կողմից թաղի և Կոնդի սահմաններին մոտիկ: Այդ են վկայում բազաբի այդ թաղերում հողային աշխատանքների ժամանակ գտնված սելևկյան, հունական, հռոմեական և պարթևական դրամները, իսկ ավելի հին դրամներ, ինչպես ասել ենք, գտնվել են Արին-բերդում: Նույնն են մատնագույց անում շինարարության հետ կապված հողային աշխատանքների ընթացքում ի հայտ եկած կարասային և ուշ բարբարկային թաղումները, որոնք բոլորն էլ պատկանում են մեր թվականությունից առաջ III դարից մինչև մեր թվականության III դարին: Այսպես օրինակ.

Փողոտան (Պեսական օպերայի) հիմքերը փորելիս, Գեթանմանի մատուռի տակ ի հայտ եկավ մեր թվականության առաջին կամ երկրորդ դարին պատկանող կարասային թաղում: Հետագայում և նման դամբարաններ գտնվեցին նրա մոտերում, բավականին մեծ խորությամբ (2,5—3 մ) մեջ: Կոնդի՝ դեպի Հրազդան գետի կողմի լանջին, հողային աշխատանքների ժամանակ, 1932 թ. բազմաթիվ ենդ ու երկար պարարկաց դամբարաններ բացվեցին, որոնք պատկանում էին քրիստոնեության վաղ շրջանին՝ IV—V դդ.:

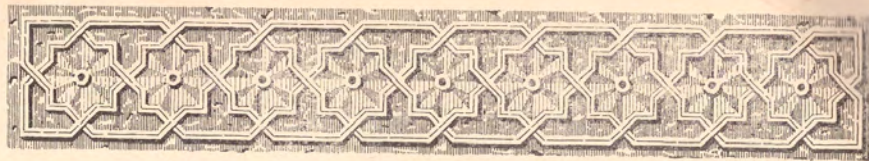
Մոսկովյան փողոցի Կոնդի փնջերով անցնող մասերում 1967 թ. բանվորները հնագիտական ա-

ռարկաների հետ միասին գտել էին նաև առաջին դարին պատկանող պարթևական արձանից հրամ: 1929—1930 թթ. և հետագա տարիներին Ավանի ճանապարհին (Նորի ձոր) բացվեցին բազմաթիվ դամբարաններ, որոնց մի մասի թաղումը կատարված էր ուղղակի տուֆի շերտի մեջ՝ երեսները շերտաբարով ծածկված: Այդտեղ կային նաև կարասային թաղումներ, որոնք պատկանում էին մեր թվականության առաջին կամ երկրորդ դարերին: Կարասային թաղումներ ի հայտ եկան նաև Երևանի հարավ-արևմտյան թաղերում, Կալինինի փողոցի վրա:

Այս բոլորը վկայում են, որ Երևան բազաբը մոտ 6—7 հարյուր տարիների ընթացքում, մի կողմի վրա տարածվելու հետևանքով, եկել-հասել էր Կոնդի սահմաններին, իսկ ավելի ուշ, մեր թվականության IV—V դարերում, բազաբի կենտրոն էին դարձել Կոնդի իբրև Միջնաբերդ, Հին երևան (Շահար) կողմից թաղը, մտավորապես այժմյան Պես. օպերայի, Մոսկովյան կենտրոններին, Կաթողիկե եկեղեցու (Արտվանի և Սալաթ-Նովայի փողոցների հատման տեղում) միջև ընկած տարածությունները: Կուլտուրայի տան տեղը կենինի հրապարակի հետ միասին, ինչպես նաև Արարատ գործարանի իր մերձակա տարածությունը, բազաբից դուրս ամառի վայրեր էին կամ դերեղմանոցներ:

Այսպիսով, եզրակացնում ենք, որ էրեբունին հին Երևանն է՝ որն անընդհատ, առանց խափանման, մշտապես գոյություն է ունեցել, բայց մի կողմից շինվելով և հակառակ կողմից անխնամ և առանց կառուցումների մնալու հետևանքով հետարգհետե եկել մոտեցել է Կոնդին և կանգ առել: Տեղաշարժման այդ ընթացքը կանգ է առել մեր դարաշրջանի մտավորապես IV դարում: Քաղաքի այդ մասում էլ կառուցվել են մեզ ճանաչ միջնադարյան հուշարձանները, որոնց մասին խոսք կլինի սուրբ:

¹ Միջնադարյան վրացական աղբյուրներում Երևանը կոչվել է ուրարտական անվան մոտիկ էրեունի (տե՛ս Ն. Մուխոմբի-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 9, Երևան, 1955, էջ 16, 18):

Գ. Լ. Ա. Խ. Ե. Բ.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԳՐԱԲԱՆ ՀՈՒՆՈՐԱՆՆԵՐԸ

Երևանն ունի մի խումբ միջնադարյան հուշարձաններ, որոնք մինչև այժմ գիտությունը բիշ են ծանոթ: Նրանց մասնագիտական ուսումնասիրությունը ոչ ոք չի զբաղվել: Այդ պատճառով էլ հրատարակությունների մեջ բազմաթիվ լիակերպ կան, որոնք անվերջ կրկնվում են նաև մեր օրերում:

Երևան բազաբի հուշարձաններից շատերը ծանոթ են միայն մատենագրության մեջ պատահականորեն հիշատակված տարեթվերով:

Անտեղյակ լինելու հետևանքով երբեմն հարյուրավոր կիրմեաբեր Երևանից հեռու գտնվող հուշարձաններ վերագրվել են նրան: Օրինակ հ. Ղ. Այվազյան իր մեծածավալ «Այլարատ» աշխատության մեջ Հաղատավանքի Անապատը ներկայացրել է իբրև «Անապատի եկեղեցի լճերան», կամ պարսկական մի դամբարան՝ իբրև «Աշտարակի Երևանայ»¹:

591 թվականին հակաթոռ կաթողիկոսության կենտրոն դարձած Ավանի տաճարի կառուցումը վերագրել են VII դարին, ոմանք VII դարի առաջին տասնամյակին², իսկ ոմանք էլ VI դարի վերջին և VII-ի սկզբին³:

Ինչպես կարելի է 591 թվականին գործող տաճարի կառուցումը վերագրել ավելի ուշ ժամանակի, մասնավորապես որ հայ ճարտարապետության պատմաբան Թ. Թորամանյանն Ավանի տաճարը

վաղուց անտի անվանել է «6-րդ դարու հարազատ շինություն»⁴:

Նա իր այդ տեսակետը չի հիմնավորել, հավանաբար այդ է պատճառը, որ այժմ էլ շատերը շարունակում են Ավանի տաճարի կառուցումը վերագրել VII դարին: Այսպես օրինակ, «Всёобщая история архитектуры» բազմամասնոր աշխատությունը հայկական ճարտարապետության վերաբերյալ բանում (հեղինակ Հովհ. Խալիվալյան) Ավանի տաճարի շինությունը վերագրված է 589—609 թվականներին:

Գեո ախոր էլ մեր մամուլում լույս են տեսնում սխալ տեղեկություններ և աղաքրվում են Երևանի շվեդաբերդը լուսանկարներ⁵:

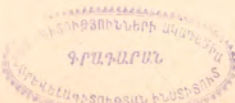
Սուրբ հերթականությամբ համառոտակի կրկնվողները Երևան բազաբի այսօրվա սահմանների մեջ գտնվող միջնադարյան հուշարձանները:

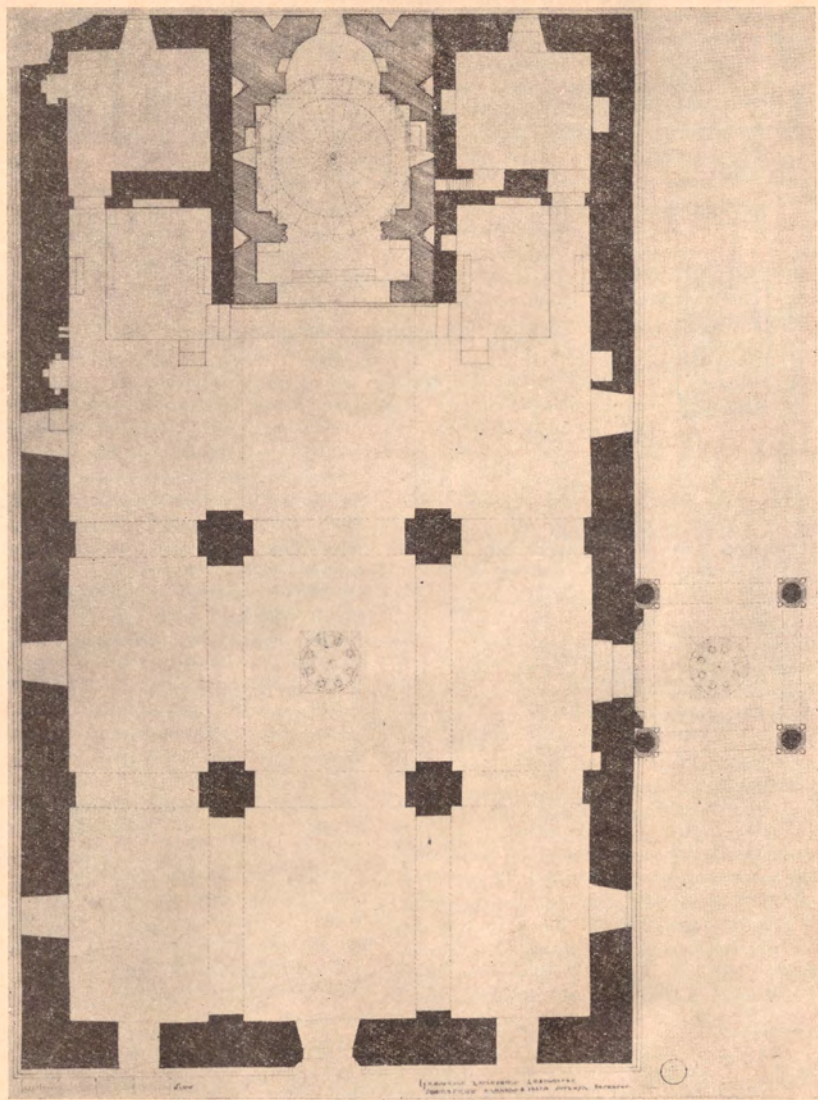
Ս. ԿԱՌՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ

(Տե՛ս եկ. 1—17, գծ. 1—7)

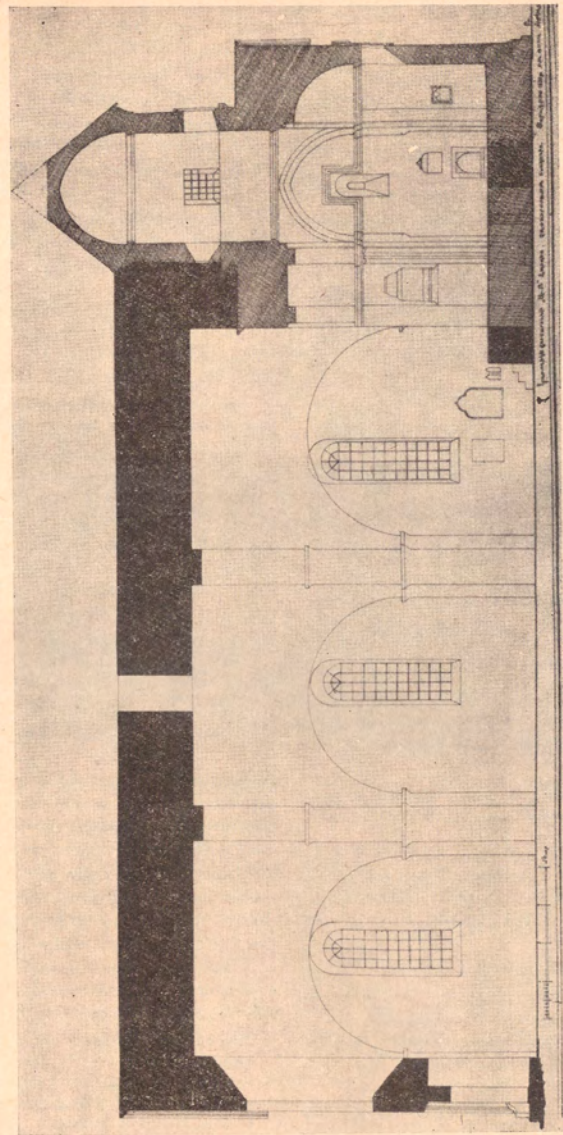
Կաթողիկե կառուցված է Երևան բազաբի կենտրոնական մասում (այժմ Արտվան փողոց № 15): Այդ թաղի առաջ կոչվել է Հին թաղ, իսկ ավելի վաղ՝ Ծհար (բազաբ, բուն Բաղափ իմաստով): Այդ թաղում, ինչպես հարդրում է Հովհ. Շահաթրյանյանը, հնում հայերի հետ ապրել են

¹ «Այլարատ», Բնաշխարհ Հայաստանեայց, հ. Ղ. Այվազյան, Վենետիկ, 1890, էջ 304 և 312:
² Գ. Մ. Կաթողիկոսյան, Разыскания по армянской архитектуре, Тбилиси, 1967, стр. 37.
³ Ա. Լ. Կոնյակ, Очерк истории зодчества Армении V—XVII веков. М.—Л., 1950, стр. 21.
⁴ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության, Ա զրբ, Երևան, 1942, էջ 71:
⁵ «Всёобщая история архитектуры», том 3, Л.—М., 1966, стр. 217.
⁶ «Ներկայան Երևան» օրաթերթ, 1968 թ. հոկտեմբերի 14, № 242, «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթ, 1968 թ. նոյեմբերի 27, № 48:

1. Կաթողիկէ եկեղեցու Հատակագիծը, ավագ խորանի տեղում Աստվածածին եկեղեցին
Չափազրոյթուն՝ Տարագրոսի:

2. Կաթողիկէ եկեղեցու կտրվածքը երկրորդ վայրէ, ան ծալքի Աստվածածին եկեղեցին
Չափազրոյթուն՝ Տարագրոսի:

փորք թվով նաև մասնակալաններ (ազրբեչանցիներ):

Կաթողիկե եկեղեցին կառուցված էր 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ կործանված հին եկեղեցու տեղում, ուղղանկյուն բառանկյունի մեծ շինություն էր, ուներ չորս հաստահեղույս սյուներ և արտաքին պատերի վրա նստած երկթեք տանիքով թաղակալ ծածկ: Ներքին չորս սյունների միջոցով դահլիճը բաժանված էր երեք թաղի, որոնցից միջինի կենտրոնում գտնվում էր անհամապարփուն փորքի մի գանգակատուն:

Նկ. 1. Կաթողիկե եկեղեցու ան պատը, կենտրոնական մասում երևում է Աստվածածին փորք եկեղեցու ան պատը:

Եկեղեցին կառուցված էր մաքուր տաշված սուֆր բարով և զարմանալին այն էր, որ նրա սեղանը շենքի արևելյան ծայրին առանձին գմբեթ ուներ, որը կիսով չափ թաղված էր մեծ դահլիճի պատերի և ծածկի մեջ:

Տարօրինակ և անբնական էր նաև տաճարի արևելյան պատի արտաքին տեսքը. նա ուներ երեք մասի բաժանված ճակատ, որոնցից կենտրոնականը վերաբերում էր եկեղեցու սեղանին, իսկ երկու կողմերն էր աջ և ձախ կողմերի ավանդաաներին:

Արևելյան պատի կենտրոնական մասն ուներ երկու խորշ: Այդպիսի խորշեր ունենում են առանձին եկեղեցիները, երբ նրանց պատերի ներսում

առաջանում են մեծ զանգվածներ և պատերը ավելորդ զանգվածներից ազատելու համար խորշեր են ձևացնում: Բացի այդ, արևելյան պատի կենտրոնական մասը կիսազլան երկաղծեր ուներ, որոնք նրան առանձնացնում էին նույն պատի երկու ծայրամասերից: Այդ բաժանումը նկատելի էր նաև բարերի շարվածքի ձևի և բարձրության մեջ: Երկու ծայրերը տարբերվում էին կենտրոնական մասից:

Այս բոլորից կարելի էր եզրակացնել, որ Կաթողիկեի արևելյան պատի կենտրոնական մասը հին է, իսկ կողքի մասերը՝ հետագայրյան հավելվածք:

Այդ տեսակետին հակասում էր միայն ավագ սեղանի պատահանը, որ լայն էր և ուղղանկյուն տեսք ուներ: Նա բոլորովին նման չէր միջնադարյան նեղ ու երկար պատահաններին: Սակայն, պատահանի բացվածքի ձևից պարզ երևում էր, որ այն նախապես եղել է միջնադարյան սովորական նեղ ու երկար լուսամուտ, բայց հետագայում «այժմանականացվել» է լայնքն ավելացնելու միջոցով: Անբնական էր ու տարօրինակ նաև սեղանի ներքին տեսքը. փոխանակ սովորական սեղանների նման կիսաբոլոր տեսք ունենալու, բարդ էր ու առաջ ընկնող մասերով անսովոր ձև ուներ:

Վաղուց էին նկատել Կաթողիկեի այդ անսովոր ձևերը, բայց խորամուխ չէին եղել հասկանալու նրանց առաջացման պատճառները:

Շահախախտությանցը ևս ուշադրություն էր դարձրել սեղանի տարօրինակ ձևի վրա: Նա գրել է, որ Կաթողիկեն մեկն է երևանի Հին թաղի (Շարի) եկեղեցիներից՝ «Կառուցեալ ի վերայ շորից հիւսածու սեանց», օրոցաձև, ունի զմի և եթ սեղան յանուն սրբուհւոյ աստուածամանի, որոյ կամաւայարկն փոքր ինչ խորագոյն երկայնեալ ընդ արեւես, քարակերտ կարողիկն կրկին ի վերայ սեղանոյն և ի վերայ տանեաց նորին»²:

Նկատելով այլևս եկեղեցու այդ անսովոր ձևերի վրա ոչ որ ուշադրություն չէր դարձրել և միայն ճ. Շահազիզն է գրել հետևյալը.

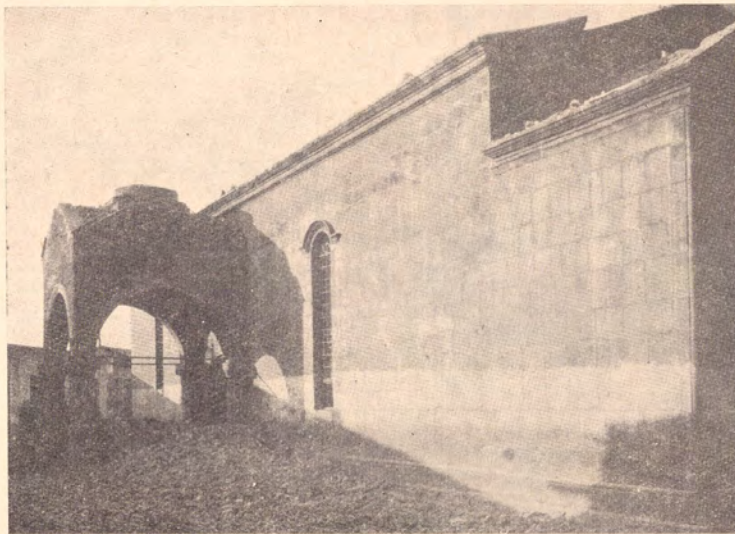
«Վեցերորդ հնությունը Շարի «Կաթողիկե» կաշված ս. Ածածին եկեղեցին է, որ հիշում է Շարգեներ, կոչելով «Կաթովիկ»: Գա կործանված լինելով 1679 թվին, վերաշինվել է 1693-ին, ինչպես ցույց է տալիս արևմուտ»¹:

¹ Չիսաձոյ սին տակով՝ Շահախախտությանցը հասկանում է մույթ, որ բազմաթիվ քարերով է շարված:

² «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւաւացն Արարատայ, աշխատարութեամբ Յովնանու Լեւ. Շանխարունեաց, հասոր Բ, Էջմիածնի, 1842, էջ 141:

յան պատի ճակատին հաջորած մարմարին խաչարարի վրա փորագրված համարտտ արձանագրության թվականը — «Յիշատակ է խաչս Օհաննիսի որդի Աղաճալին թվ. Թճևթ—1693»: Վերաշինության ժամանակ սակայն, ինչպես երևում է, դա բոլորովին կործանված չի եղել և վերաշինվել է, բայց երևելի է, չնի՞ստ և ո՞՞նով, չնի՞ մնացորդների վրա»:

Այս բոլորն առիթ ծառայեցին, որպեսզի 1935 թվականին, երբ երևանի վիճակահան արձանագրությունների ժողովածուի համար նյութեր էին հավաքում, ուշադրություն դարձնենք տաճարի այդ տարօրինակությունների վրա: Պարզվեց, որ իրոք Կաթողիկեի մեջ փորքի եկեղեցի կա հին ժամանակներից մնացած, բայց հայտնի չէր, թե այն ինչ չափով է պահպանվել և իրենից

Նկ. 2. Կաթողիկե եկեղեցու քանդվող հետագայրյան գանգակատունը և հր պատը:

Այնուհետև Շահազիզը գրում է, որ Կաթողիկեի «արևելյան պատը, որ խոր, գեղի արևերը երկարացած սեղանի և դրա վրա բարձրացող գմբեթի հետ միասին հիշեցնում է մեզ մեր ԺԳ դարի եկեղեցիները, իսկ շինության ոճով ոչ մի բանով չի նմանվում, չի կապվում դիմավոր շինության հետ»¹:

Թեև Շահազիզը Կաթողիկեն անվանում է ս. Աստվածածին, բայց Շահախախտությանցի գրածից պարզ երևում է, որ Աստվածածին անունը հատկացված է եղել միայն սեղանին և դա նույնպես անսովոր է հայ եկեղեցուն: Սեղանները եկեղեցուց տարբեր անուն կարող են ունենալ, երբ մի բանի սեղաններ կան եկեղեցում, իսկ երբ միայն մի սեղան է, նրա առանձին անունն անսովոր է:

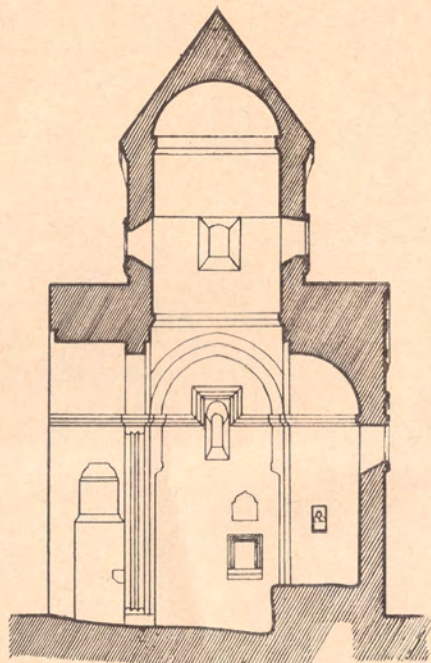
Ինչ է ներկայացնում: Հայտնի էր նրա միայն ներքին հատակաձևը:

Եկեղեցու արևմտյան ճակատին կար մի հիշատակություն՝ 1693 թվականին պատկանող, և այդ թվականը համարվում էր մեծ եկեղեցու շինության տարեթիվը:

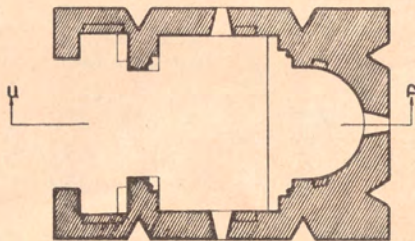
Շահախախտությանցը գրում է, որ Կաթողիկեն շունէր արձանագրութիւն շինութեանն որպես և միս եկեղեցիք բաղաբիս, այլ գտանի ի ճակատ արևմտյան որմոյն արտաբուստ թուական հայոց Թճևթ (1693), ոչ միայն սա, այլև միս եկեղեցիք և այլ շէք մղկթաց և պանդոկաց և այլն, շինեցան զկնի մեծի երկրաշարժութեանն զիպելոյ յամի 1679, յորում միջոցի որ ինչ շինուածք էին յառաջնոց կործանեցան իսպառ»²:

¹ Երկանց Շահազիզ, Հին երևանը, երևան, 1931, էջ 207:

² «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի...», հասոր Բ, էջ 141:

ԿՏՐՎԱԾՔ Ա-Բ

ՇԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԱՍՏԱՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԷՂԵՑՈՒ ՀԱՏԱԿԱԾՔԻ և ամ-ան կորովածքը:
Չափազորություն՝ 9/16 ուսանդների, զծաղրեց՝ 2. Գապարչյան:

3. Նորահայտ Աստվածածին Եկեղեցու Հատակածքը և ամ-ան կորովածքը:
Չափազորություն՝ 9/16 ուսանդների, զծաղրեց՝ 2. Գապարչյան:

Այդ թվականը իրոր վերաբերում է եկեղեցու շինությունը: Սակայն անհրաժեշտ է մի փոքրիկ ուղղում, կամ ավելի լավ է ասել, ճշտում մտցնել այդ խնդրում:

Մեծ զահլիճի պատերի մեջ կային մի բանի փոքրազիր խաչքարեր, որոնք կրում են 1694 և 1695 տարեթվերը (արձ. 17, 18, 22, 255): Կարծում ենք, որ 1693 թվականին սկսված շինարարությունը շարունակվել է նաև հաջորդ 1694 և 1695 թվականներին: Մի տարվա ընթացքում անհնար էր կառուցել այդ մեծ շենքը:

Մեծ երկրաշարժից հետո Երևանի, Քանաքեփի, Էջմիածնի, Արտաշատի շրջանում և շատ այլ տեղերում վերաշինած եկեղեցիները միևնույն կառուցվածքն ունեն և իրարից տարբերվում են միայն շափերով և զանազան մանրամասնություններով: Բոլորն էլ իրենց արտաքին տեսքով և բնօրինակից ճարտարապետությանը բոլորովին հրապուրիչ չեն և միջնադարյան ավելի վաղ ժամանակների ճարտարապետության համեմատությամբ շատ բանով ետ են մնում:

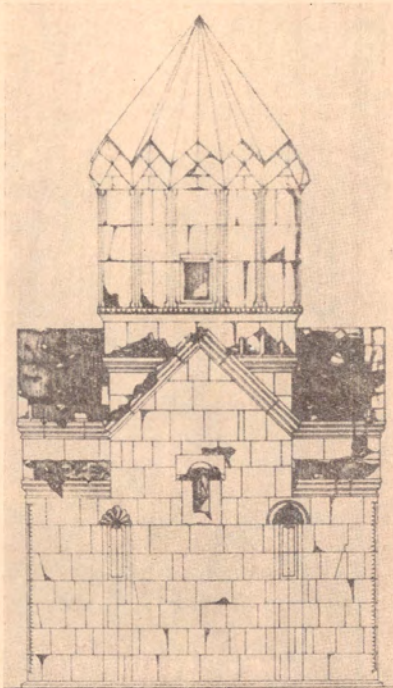
Ավելին էլ չէր կարելի պահանջել: Մոտ կրկն հարյուր տարվա զաղարից հետո, մի փոքր հնարավորություն էր ստեղծվել շինարարության համար, բայց չկային հին վարպետները, իսկ սովորական տներ կառուցող մարդիկ հաղիվ այդքան վարպետություն կարող էին ունենալ:

XVII դարի կառուցվածքներից հայկական ճարտարապետության մեջ աչքի են բնկնում Մուղնու ս. Քևոզ եկեղեցին, Խոր Վիրապի տաճարը, Կարսի վանքը և մի բանի ուրիշները: Եթե XVII դարի վերջին սկսված վերելքը շարունակվեր XVIII դարում, նա նոր բարձունքների կհասներ, բայց բաղադրական անբարենպաստ պայմանները խանգարեցին դրան:

* * *

1936 թվականի վերջերին, Երևան քաղաքի նոր հատակագծի և փողոցների բարեփոխության նախագծի համաձայն Կաթողիկե եկեղեցին ընկնում էր կառուցվելիք շենքերի տեղում: Այդ պատճառով հարց ծագեց նրա բանդման մասին: Սակայն, որպեսզի բանդման ընթացքում որևէ կարելիոր բան չփչանա, Երևանի քաղաքային խորհուրդը 2002 պատմության և զրականության ինստիտուտին դիմեց թույլատվություն ստանալու համար: Ինստիտուտը բանդումները շարժելից և թույլ տվեց, բայց պայման դրեց, որ բանդումները կատարվեն հնագետի ամենօրյա հսկողության ներքո, որպեսզի որևէ կարևոր բեկոր չկորի և չփչանա:

Այն ժամանակ վերահիշյալ ինստիտուտի կազմի մեջ էր գտնվում նաև Պատմական հուշարձանների պահպանության մարմինը, որը և տողերիս արդին նշանակեց այդ բանդումների հսկիչ-լիազոր:

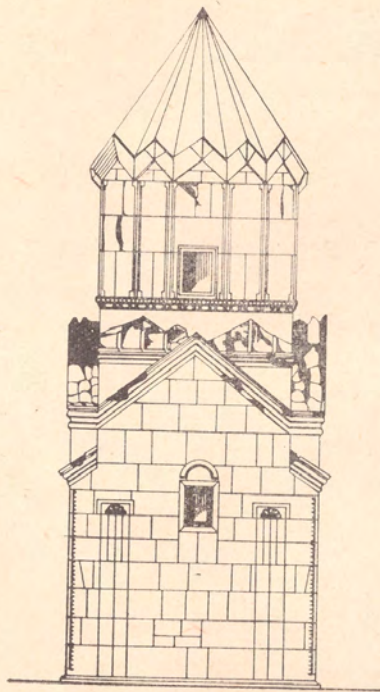

4. Նորահայտ Աստվածածին եկեղեցու հա հատար:
Չափազորություն՝ 9/16 ուսանդների, զծաղրեց՝ 2. Գապարչյան:

Մեր պարտականությունների մեջ էր մտնում օրվա բոլոր ժամերին հետևել բանդումներին և եթե ի հայտ դային արժեք ներկայացնող բեկորներ կամ շենքերի մասեր՝ ապահովել նրանց պահպանությունը:

Բանդումներն սկսվեցին դեկտեմբեր ամսին և տեղեցին մինչև հաջորդ տարվա մարտ ամիսը: Այդ բանդումները թեև կրկնակի կերպով երկար տեղեցին հաճախակի մեր դրած արգելքների պատճառով, բայց Երևան քաղաքին պարզեցին միջնադարյան զեղեցիկ մի հուշարձան, մի բանի կարևոր արձանագրություններով, որոնցից Երևանը

զուրկ էր 1679 թ. մեծ երկրաշարժի պատճառով: Դեռ բանդումների սկզբին պարզվեց, որ տաճարի ան պատին գծագրվող փորրագրի եկեղեցու հր և հս պատերի արտաքին երեսները ևս պահ-

5. Նորահայտ Աստվածածին եկեղեցու ան ճակատը: Չափագրություն՝ ՊԻ ուսանողների, գծագրեց՝ Հ. Գապուրյան:

պահվել են տեղում և, որ զլխավորն է, ակներև զարձակ, որ սեղանի զլխին կառուցված գմբեթն էլ այս փորր եկեղեցու գմբեթն է և կապ շունի 1693—1695 թթ. կառուցած մեծ դահլիճի հետ: Ի հայտ եկան նաև փորր եկեղեցու հր և հս պատերի լուսամուտներն իրենց նախնական վիճակում նեղ ու երկար՝ ներսի կողմում անկյան տակ երկարող և լայնացող զրուվյամբ:

Հետաքրքիր էր տեսնել, թե սեղանի վերածված փորր եկեղեցու արտաքին պատերը ինչ տեսք ունեն և նրանցից ինչ է պահպանվել: Այդ էլ հնարավոր եղավ պարզել առանց այդ մասերը բանդելու:

Մեծ եկեղեցու հր-ան ավանդառան միջին մի անցք կար, որով կարելի էր բարձրանալ եկեղեցու կուսրը: Այդ անցքի մի տեղում երևում էր փորր եկեղեցու հր պատի արտաքին երեսը, որտեղ երկվում էր մի արձանագրության մասերը՝ եղան, Սահմադին և հողով ջրով բառերը, պատը բանդելուց առաջ, արձանագրության այդ բառերով էլ որոշվեց նրա ժամանակը:

Սահմազնի արզեն հայտնի արձանագրությունները պատկանում էին հնագույնը 1263-ին, իսկ վերջինը 1291-ին: 1295 թվականի մի արձանագրության մեջ հիշատակվում է ոչ թե Սահմազինն ինքը, այլ նրա թոռ Բեսուխան: Նշանակում է Երևանի նորահայտ արձանագրությունը բոլոր զեպրերում պատկանելու էր XIII դարի երկրորդ կեսին, հետևապես եկեղեցին ևս պատկանելու էր ամենատար արդ դարին:

Միջնադարյան կանգուն հուշարձաններից զրկված Երևանի համար այս փորրիկ եկեղեցին կատարյալ հայտնություն էր, ուստի և հարց բարձրացվեց այդ հուշարձանն ընգմիշտ պահպանելու վերաբերյալ:

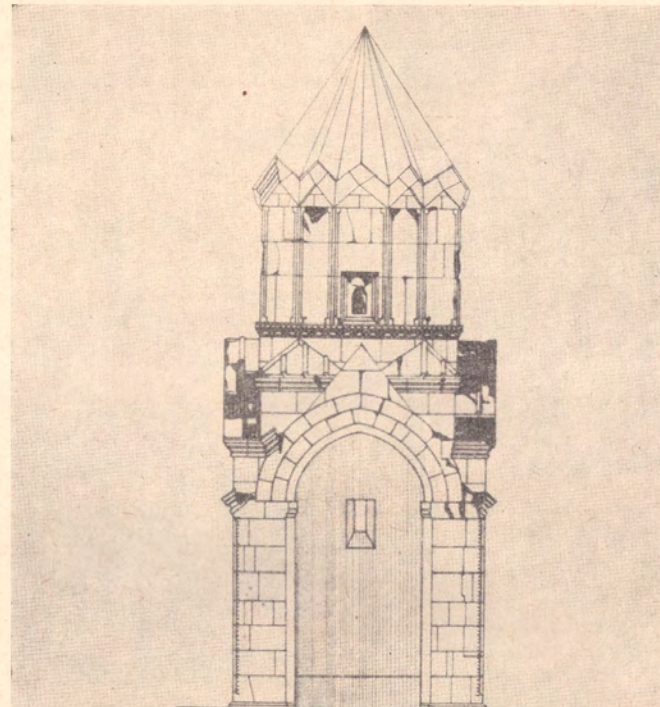
Ինստիտուտը խնդիրը պաշտոնական հողի վրա դնելու համար մասնագիտական հանձնաժողով նշանակեց, որի անդամներից ոմանք տարբեր կարծիքներ հայտնեցին¹, բայց ինստիտուտի գիտական խորհուրդը միաձայնությամբ որոշեց կաթողիկեի հետադարյան հավելվածները բանդելու և հնագույն եկեղեցին պահպանելու մասին:

Շուտով Երևանի բաղարային խորհուրդը, հանրապետության ղեկավար մարմինների համաձայնությամբ, որոշեց կաթողիկեի փորրագրի նորահայտ եկեղեցին, իբրև պատմության մեծարժեք կոթող պահպանել տեղում, վերանորոգել վնասված մասերը և բարեկարգել շրջապատը²:

Երևանի Քաղաքային խորհուրդը շինարարական մարմիններին առաջարկեց նոր կառուցվող

¹ Հանձնաժողովը կազմված էր երեք հոգուց, նրա կազմի մեջ էին բացի մեկանից նաև հնագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը և պրոֆ. Աշխարհբեկ Քալանթարը: Վերջինս այն կարծիքն էր հայտնում, որ երկրաշարժից հետո կառուցված մեծ եկեղեցին պատկանում է V դարին, թեև այդ կարծիքն այն ժամանակ էլ արզեն հերքված էր, որովհետև մեծ եկեղեցու պատերի միջից և նույնիսկ հմբեկից, զուրս էին եկել ուշ ժամանակի բազմաթիվ բեկորներ:

² Ինստիտուտի գիտական խորհուրդի կազմում էին գանդվում այն ժամանակվա բոլոր անվանի գիտնականները: Մասնակ Արևիյան, Հուշյա Անտոյան, Քաղեսու Ավգուրեյան, Ասատուր Խաչատրյան, Գրիգոր Դավանցյան, Հակոբ Մանուկյան, Արսեն Տեռտեյան և ուրիշներ: Խորհուրդի նախագահն էր ինստիտուտի գիրեկտոր Չեռի Գաբրիելյանը:

ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ԵԿԿՍ

6. Նորահայտ Աստվածածին եկեղեցու ամ ճակատը: Չափագրություն՝ ՊԻ ուսանողների, գծագրեց՝ Հ. Գապուրյան:

շենքերի նախագծերի մեջ համապատասխան փոփոխություններ կատարել նորահայտ հուշարձանը տեղում պահպանելու համար: Այդպես էլ եղավ: Կաթողիկեի նորահայտ փոքր եկեղեցին,

Նկ. 3. Կաթողիկե եկեղեցու և պատի ուշ ժամանակի մասերը՝ բանդելու միջոցին:

Տնում կոչվել է Աստվածածին, այդ է պատճառը, որ հետագայում մեծ եկեղեցու համար սեղանի վերածվելուց հետո էլ իր այդ անունը պահպանել էր: Այդ տաճարը ներսից և դրսից երեսապատված է սրբատաշ տուֆ բարով, ըստ որում ներսի բարերը շատ ավելի ողորկ են և կարերի հորիզոնական եղրագծերը պահպանելու համար անկյունափոր սառչվածք ունեն:

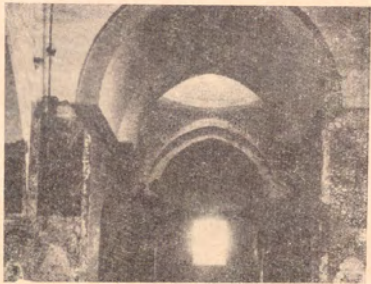
Աստվածածին փոքր տաճարն արտաքինից ուղղանկյուն բառանկյունի հատակաձև ունի, իսկ ներքուստ՝ բարդ եղրագծեր և եկեղեցու նախ կողմի կիսաբուրյր սեղանը մի կողմ թողնելով, մնացածը երկու կողմերից առաջ եկող երկու զույգ սրմնամուկների շնորհիվ առաստաղի վրա բառակուսի բացվածք ունի, որի վրա էլ նստած է արտաբուրյր բաղձանիսա և բեկրեկլալ կոն ունեցող գմբեթը:

Աստվածածնի իսկական լուսամուտները պահպանվել են հր և հս պատերի կենտրոնական մասերում: Մեկն էլ մնացել է գմբեթի ամ երեսին, որ մեծ եկեղեցու շինություն ժամանակ փակվել էր և չէր երևում: Դրանք նեղ ու երկար են և զիլներին պակաս ունեն: Տաճարի մյուս պատու-

հանները հետագայում ձևափոխել են և լայնացրել:

Աստվածածնի ամ պատը չի պահպանվել: մեծ եկեղեցին կառուցելու ժամանակ նրա ամ պատի կենտրոնական մասը վերևից ներքև լայն բացվածքով բանդել են, սրպեսզի մեծ դահլիճին նա ծառայի իբրև սեղան, բացի այդ, Աստվածածնի ամ պատի հս և հր անկյունները վերևից ներքև բանդել են և նրանց տեղում մեծ եկեղեցու համար սրմնամուկներ են կառուցել: Այդ բանդումների հետևանքով ոչնչացել են Աստվածածնի արձանագրություններից շատերը: նրանցից մնացել են իրենց իմաստի մեծ մասը կորցրած մնացորդներ:

Այժմ, Քման տաճարների օրինակով, կարող ենք թղթի վրա վերակազմել Աստվածածնի ամ պատի տեսքը գրեթե անխաղ կերպով, բայց այդ պատին եղած բազմաթիվ արձանագրությունները, ինչպես նաև հս և հր պատերի ամ ծայրամասերի արձանագրությունները, որոնք այդ բանդումների ժամանակ ոչնչացել են կամ եղծվել, այլևս անհնարին է վերականգնել:

Նկ. 4. Կաթողիկե եկեղեցու ներսում բանդման ընթացքում ի հայտ եկած սրմնակարերի ավազ սեղանի մասերում:

Աստվածածնի եկեղեցին իր ամ պատի վերին մասում, ֆրոնտոնի տակ ունեցել է նեղ ու երկար մի պատուհան, իսկ ներքևում՝ կիսաբուրյր ճակատակալ բարով փոքրիկ մուտք: Հավանաբար ճակատակալ բարի վրա էլ եղել է կառուցման արձանագրությունը: Ինչպես երևում է մնացորդներից, հուշարձանի այդ պատի վրա են եղել կենտրոնացված նվիրատվական և այլ բնույթի արձանագրությունների մեծ մասը:

Այժմ Աստվածածնի եկեղեցու պատերի անկյունները, ծածկի սալերը և գմբեթը վերանորոգված են, տաճարի ներսի գաջի սվաղը հանված, 1693—1695 թթ. հավելվածներից մնացել է ամ

Նկ. 5. Կաթողիկե եկեղեցու ավազ սեղանի տեղում ի հայտ եկած Աստվածածնի փոքրիկ տաճարը պեղման ընթացքում, նկարված ան կողմից:

Նկ. 6. Կաթողիկե եկեղեցու միջից ի հայտ եկած Աստվածածնի փոքրիկ տաճարը հր-ան կողմից:

մուտքի մեծ բացվածքի կամարը, որ շատ է խանգարում հուշարձանի արտաքին ամբողջությունը:

Նկ. 7. Նորաշայտ Աստվածածին եկեղեցու դմբեր և ծածկի մասերը:

Ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ այստեղ, հուշարձանի շրջապատի զետիկներ բազմաթիվ շինությունների և բանդուամների հետեանրով դարերի բնթացրում բարձրացել է: Այժմ անհրաժեշտ է որոշ շտապիղով շրջապատի տարածության մակերեսն իջեցնել 13-րդ դարի մակարդակին: Այդ կարևոր է հուշարձանը «փոսից» դուրս բերելու համար, մանավանդ որ այդ փորումների ժամանակ կարող են պարզվել նաև 1609, 1642 թվականներին հուշարձանի մոտ շինված ժամատաների հատակագծերը:

Կաթոլիկի այս փորրիկ տաճարը գրեթե միակ շենքն է, որ մեծ երկրաշարժի ժամանակ կանգուն է մնացել: Եվ այդ ոչ միայն իր ամրակուռ ու խնամքով կառուցված լինելու պատճառով, այլ և այն հանգամանքի շնորհիվ, որ երկրաշարժից առաջ նա ժամատուն և այլ կառուցվածքներ է ունեցել, որոնց պատերը եկեղեցին փրկել են կործանումից:

Հասկանալի է, որ այժմ կանգուն փորը եկեղեցին չէր կարող Կաթոլիկի անունն ունենալ: Ինչպես ասացինք, ալմանդարը նա ս. Աստվածածին

է կոչվել, թեև այս անունը ևս հնից չի ավանդվել: Ջարմանախորեն 13-րդ դարի և 14-ի սկզբի մի բանի արձանագրությունների մեջ եկեղեցին բնահանուր անվամբ եււանոյ ժամատեղի է կոչվել հոգնակի թվով: Այդպես են արձ. № 12 (1284 թ.), № 2 (1301 թ.), № 4 (1318 թ.), իսկ Կաթոլիկի անունը առաջին անգամ հիշատակված է 1598 թվականի № 6 արձանագրության մեջ: Այդ անունը եկեղեցին ժառանգած պետք է լիներ այն բանից հետո, երբ նա ուներ մեծ ժամատուն և այլ շենքեր¹:

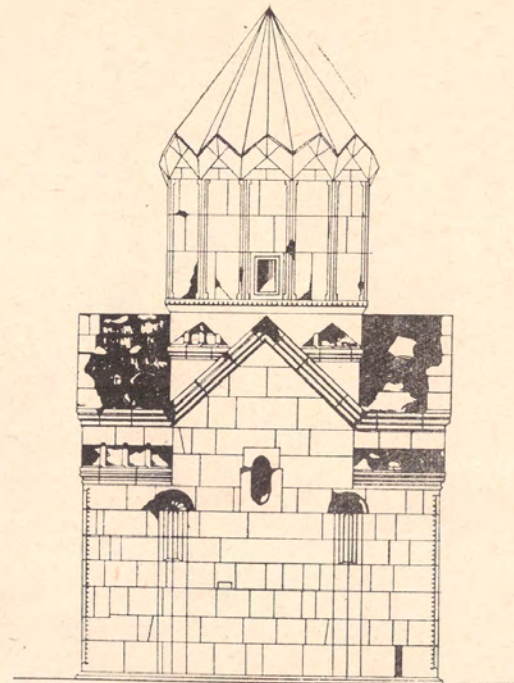

Նկ. 8. Կաթոլիկի եկեղեցու միջին զոտեղով Աստվածածին փորրիկ եկեղեցին, որ մեխին ծառայել է իբրև ավագ խորան:

Բ. ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ
(Տե՛ս նկ. 18—25)

Քանի որ այժմյան «Մոսկվա» կինոֆաբրիկայի տեղում, հնում «Շահար» կոչվող թաղի կենտրոնում:

¹ Կաթոլիկի եկեղեցու վերաբերյալ տե՛ս Կ. Կաթողոսյան, Երևանի Կաթոլիկիկի և Նորաշայտ հուշարձանի վիճակն արձանագրությունները, «Տեղեկագիր» 2002 պատմության և գրականության ինստիտուտի, դիրք 1, Երևան, 1938, նույնի, Երևանի միջնագրության հուշարձանները, «Լրտեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 1969, № 1:

7. Նորաշայտ Աստվածածին եկեղեցու հր ճակատը: Զափագրություն՝ ՊԻ ուսանողների, զծագրեց՝ Զ. Գապուրյան:

Կառուցված էր 1679 թվականի մեծ երկրաշարժի ժամանակ կործանված նույնանուն տաճարի տեղում, թեև հայտնի չէր, թե այդ կառուցումը որ թվականներին է տեղի ունեցել: Պատերին կային նորոգության վերաբերող երկու արձանագրություն, մեկը 1778 և մյուսը՝ 1811 թվականների: Տաճարի արտաքին տեսքն անհրապույր էր, ինչպես և Կաթոլիկի մեծ եկեղեցու տեսքը: Պատերը թեև շարված էին մաքուր տաշված բարերով, ներսից էլ, գրսից էլ, բայց ճարտարապետական որևէ գեղեցկություն չուներին: Դեռ այժմ, եկեղեցու թիթեղյա երկթեր տանիքը, որ XIX դարի կարկաստան էր բարե սալածածկ տանիքի վրա, անշքացնում էր առանց այն էլ պարզունակ արտաքին տեսքը:

Իրավացի է երվանդ Շահապիրը, երբ խոսք բնդհանրացնելով գրում է, որ «Երևանի եկեղեցի-

ները դրսից գեղեցկության տեսակետից այնքան էլ հաճելի տպավորություն չեն թողնում սովորական դիտողի վրա»: Մենք կավելացնենք, որ ներսից էլ նրանք հաճելի տեսք չունեն, թեև կառուցողներն աշխատել են թաղակապ այնպիսի զահլիճներ ստեղծել, ինչպիսիք մեզ ծանոթ են Հայաստանում IV—VI դարերում կառուցված եռանավ բազիլիկ տաճարներում: VI դարից հետո այդպիսի տաճարներ չեն կառուցվել: VII դարում բազմաթիվ նոր ձևեր են առաջ եկել և տիրապետող դարձել, որոնք իրավամբ այսօր մեր ճարտարապետության փառքն են կազմում:

Միայն XVII դարի վերջին կառուցվող եկեղեցիները, ինչ որ չափով սկսեցին հիշեցնել IV—VI դդ. բազիլիկ տաճարները:

Սկզբում այն կարծիքն էր տիրապետում, որ XVII դարի բոլոր այդ տիպի տաճարները կառուց-

վել են հնից մնացած հիմքերի վրա, բայց Կաթողիկե եկեղեցու ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այդ հիշատակը նրա մեծ զանգվածը թեև այդ պահին էր. պատկանում, բայց հիմքից սկսած կառուցվել էր XVII դարի վերջին տասնամյակում և հնից եկեղ ոչ մի բան չէր պարունակում իր մեջ:

Մական Պողոս-Պետրոս եկեղեցում հնից մասեր էին պահպանվել ավագ խորանի կողքերին և արևելյան պանդասների մեջ: Նա արևմտյան պանդասներ չունեի: Կաթողիկե եկեղեցին ևս արևմտյան պանդասներ չունեի¹:

Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ներսում, ավագ սեղանի կողքերի առաջակարկա մասերի կրեսին, ի հայտ եկան տարբեր ժամանակներում նկարված վեց շերտ նկարներ, որոնցից վերին կրկուսը՝ պատուհանի վրա, իսկ ներքին շորսը՝ արմերի ավազի վրա: Պատասանների վրա չի նկարները պատկանում

Նկ. 9. Կաթողիկե եկեղեցու որմնաքանդակներից:

էին XIX դարին, իսկ տակինները՝ հին ժամանակների: Ամենահինը, ինչպես ենթադրում են արվեստի և նկարչության մասնագետները, պատկանում էր VI դարին կամ VII-ի սկզբներին: Մինչ այդ որմնանկարները, եկեղեցու պատերը մերկ են եղել և

¹ Երվանդ Շահազիզը իր «Հին Երևանը» գրքի 224 էջում գրում է, որ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևմտյան պատն աճբողջությամբ հին է: Դա սխալ է. հնից մնացորդներ կային միայն արևելյան մասում, որոնց մասին խոսք եղավ վերևում (բառակրտի հատակագծերով պանդասներ, որմնանկարներ և այլն):

Նկ. 10. Աստվածածին եկեղեցին հուշարձանների պահպանության վարչության վերանորոգումից հետո:

ավաղ չեն ունեցել: Ստորին որմնանկարների վրա բուսական զարդեր են, իսկ մյուս շերտերի նկարները Պողոս և Պետրոս առաքյալների դեմքերն են, որոնց և, ինչպես հայտնի է, նվիրված է եղել եկեղեցին:

Նկ. 11. Աստվածածին փոքր եկեղեցու արտաքին որմնախորշերից մեկի զխամասի քանդակները:

Այդ որմնանկարներից մեկի վրա չի է և 2 գրերը (երրորդ շերտ) սմանք թվական կարծեցին, որ ստացվում էր մեր 1131-ը (ՇՁ = 580 + 551 = 1131), այդ գրերին հաջորդող այլ գրեր ևս կային, որոնցից իբրև թև Իսան է անունն էր ստացվում, բայց դա տկենը սխալ էր, որովհետև այդ նկարը յու-

Նկ. 12. Աստվածածին փոքր եկեղեցու ներքին որմնապահարանը:

Նկ. 13. Կաթողիկե եկեղեցու պատերի շաղախի միջից դուրս եկած քանդակազարդ բեկորները:

Նկ. 14. Կաթողիկե եկեղեցու պատերի լիցքի միջից դուրս եկած խաչարարի բեկոր:

Նկ. 15. Կաթողիկե եկեղեցու պատերի լիցքի միջից ի հայտ եկած քանդակազարդ բեկոր:

ղաների էր և XII դարում յուղաների դեռևս ծանոթ չէր նկարչությանը¹:

Պողոս-Պետրոս եկեղեցու որմնանկարները խնամրով, շերտ առ շերտ տեղից հանվեցին այդ գործի լավագույն մասնագետների ձեռքով (Յուկինի ղեկավարությամբ) և այժմ պահվում են Հայաստանի թանգարաններում (ստորինը՝ Պետական պատկերասրահում, իսկ մյուսները՝ Հայաս-

¹ Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, стр. 8.

Նկ. 16. Կաթողիկէ եկեղեցու պատի մէջ հացքրած բարձրարանակ սրբապատկեր:

տանի Պատմութեան պետական թանգարանում): Դրանք հայկական սակավաթիվ որմնանկարչութեան մնացորդների մէջ ունեն իրենց պատվաւոր տեղը և Երևան քաղաքի միջնադարյան պատմութեան համար բացառիկ արժէք են ներկայացնում:

Պողոս-Պետրոս եռանավ տաճարը Երևանի հնագույն և ամենամեծ եկեղեցին էր և նրա զոյու-

թյունը Երևանում ապացույց է այն բանի, որ Երևանը V—VI դարերում Հայաստանի աչքի ընկնող բնակավայրերից մեկն է եղել և, բառ երևույթին Պողոս-Պետրոսն այն ժամանակ քաղաքի միակ տաճարը չէր, այլ այնտեղ եղել են նաև այլ եկեղեցիներ, որոնց գոյութեան մասին ունենք անուշ-զակի, բայց կարեւոր տեղեկութիւններ: Այսպես

Նկ. 17. Կաթողիկէ եկեղեցու մեծ զահեճին պատկանող քանդակազարդ ընկեր:

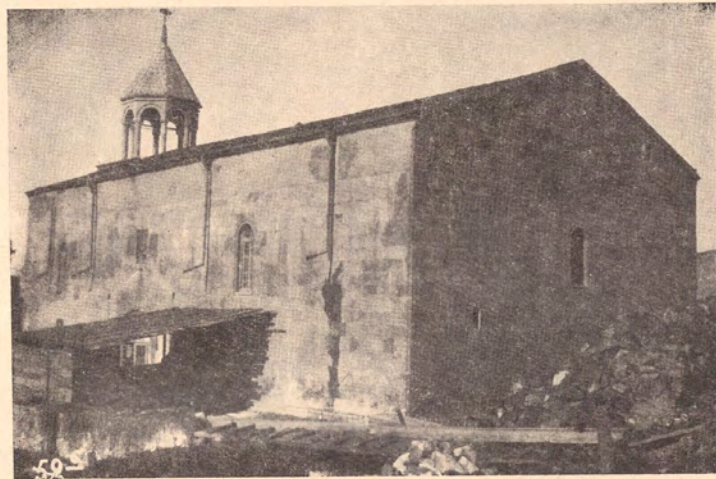
Նկ. 18. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին հին Երևանի կենտրոնական թաղում (Այժմյան կինո «Մոսկվայի» տեղում) հրամ-բց:

օրինակ, 607 թվականին նորընտիր Արրաճամ կաթողիկոսը Գլինում ժողով է հրավիրում Հայաստանի Բյուզանդիային անցած վայրերի հոգևորականների մասնակցութեամբ, որտեղ ժողովականները որոշում են ընդունում հաստատուն մնալ հայկական դավանանքին և նրովում են բոլոր տեսակի հերձվածողներին: Այդ ժողովին, ի թիվս սակավաթիվ հոգևորականների, Երևանից մասնակցել են երկու վաներից: Նշանակում է, այդ ժամանակ Երևանն ունեցել է անվական երկու մեծ

բերդին և հետո, 1835 թվականին, այնտեղից բերել, նվիրել են Պողոս-Պետրոսին: Կարևորն այն է, որ այդ դուռը կարողացել են հարմարեցնել Պողոս-Պետրոսի հարավային մուտքին, առանց փոփոխութիւնների:

Գ. Զ Ո Ր Ա Վ Ո Ր
(Տե՛ս Եկ. 26—32, գծ. 8)

Ջորավոր եկեղեցին հնում մի փոքրիկ մատուռ է եղել, կառուցված Անանիա առաքյալի գերեզ-

Նկ. 19. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հր-ան կողմից:

եկեղեցի, որոնցից մեկը Պողոս-Պետրոսն է եղել, իսկ մյուսը՝ հավանաբար այժմ հետադարյան վերակառուցումներով մեզ ծանոթ եկեղեցիներից մեկը, բայց չգիտենք թե որը²:

Հետաքրքիր է Պողոս-Պետրոս եկեղեցու հարավային երկփեղկ դուռը, ամբողջապես երկաթից շինված, որ առաջ պատկանել է Հին Բայազետի

մանի վրա և XVII դարում գտնվել է Երևան քաղաքից դուրս՝ հյուսիսային կողմի այգիներում:

Մովսես Սյունեցին դեռ իր վարդապետ եղած ժամանակ, Մելիքսեթ կաթողիկոսի հալածանքներից խուսափելու համար, էջմիածնից գալիս է Երևան, Կարին գնալու համար: Երևանում նա ծանոթանում է Ամիրզունա խանի հետ և նրա բարյացակամ վերաբերմունքից օգտվելով մնում է այնտեղ և Անանիայի մատուռի շրջապատում վանք է հիմնում:

¹ Տե՛ս «Չեռնարկ զոր ետուն Արրաճամու հայրց կաթողիկոսի ի միաբարութեան աշխարհիս հայրց, այնոցիկ որ էին ընդ իշխանութեամբ հոռոմոց ի թագաւորութեան Մարտիանոս», «Չիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 151:

² Պողոս-Պետրոս եկեղեցու մասին այսօր քիչ բան գիտենք: Նա քանդվել է 1931 թվականին, Հեռուստանների պահպանության կոմիտեան քանդվելուց առաջ շարժազրեց եկեղեցին, որն անհրաժեշտ էր պատմութեան համար:

³ Այժմ այդ դուռը պահվում է Երևան քաղաքի Պատմութեան թանգարանում: Դուռը բերել է բայազետցի Մուխսի Սաթիս, որից գնել է Երևանցի Տեր-Վարդանը և նվիրել Պողոս-Պետրոս եկեղեցուն (Ս. Եսաֆազի, Հին Երևանը, էջ 211):

Այդ մասին զեպրելին ժամանակակից պատմագիր Առաքել Գավրիժեցին գրում է.

«Կայր ի վաղեմի ժամանակաց վայելուչ մատուռ մի՞ շինեալ ի վերայ դամբարանի սրբոյ առարկոյն Անանիայի, որ էր ի հրախաչին

ողորմութեան ի շինումն տեղոյն... զի բնակեցել ի մէջ իւրեանց»:

Մովսէսը բացի եկեղեցուց շինում է նաև մատուռն, միաբանների համար խցեր, առաջնորդարան (սարավոթ) և Եր զայլ տունս յուրօք և կա-

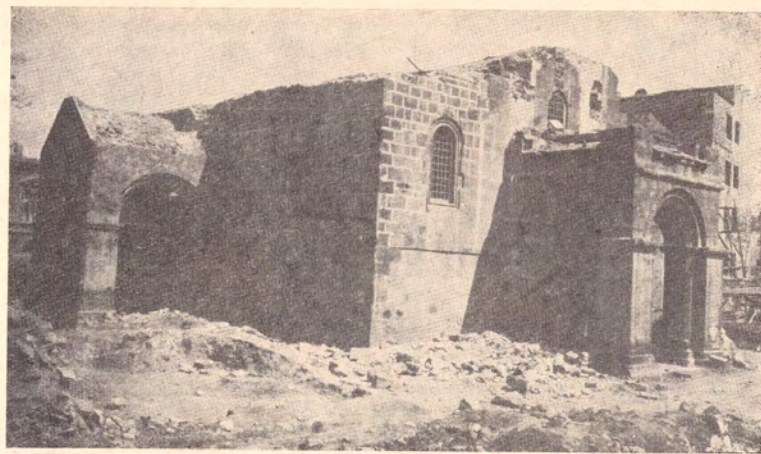

Նկ. 20. Պոզոս-Պեարոս եկեղեցու հր մուտքը Բալազետի բերդից բերված երկաթե դռնով:

կողմանէ բաղարին Երևանայ ի մէջ այգեստանացն ևւ էր աւերակ և անմարդարնակ»¹: Խանն առաջարկում է այդտեղ վանք հիմնել, հավանաբար այն բանից հետո, երբ Մովսէսը որոշել էր վանք հիմնադրել և տեղ էր որոնում: Խանի առաջարկին միանում են Երևանի բնակիչները. «ամենայն ժողովուրդը՝ բաղարականք և վաճառականք», որոնք «յօժարութեամբ տալին տուրս

տարեալ դամենայն շինուածն, բնակեցաւ անդէն վարդապետն իւրովք միաբանօրն կարդան և սահմանան այն, զոր կարգեցին ի մեծ անապատըն»: Շուտով Մովսէս վարդապետն Անանիայի այդ փորձիկ մատուր վանքի է վերածում, պարտապատում, միայնակյաց միաբանություն հալարում, վանական դպրոց հիմնում: «Եւ զրոց աշակերտք իմաստունք», և այնպիսի ծաղկուն վիճակի հասցնում, որ վանքի համբավը, Գավրիժեցու սակով «Նշուակեցաւ ընդ ծագս աշխարհի՝ ի Հռոմաստան, ի Քրդաստան, ի Վրաստան, ի

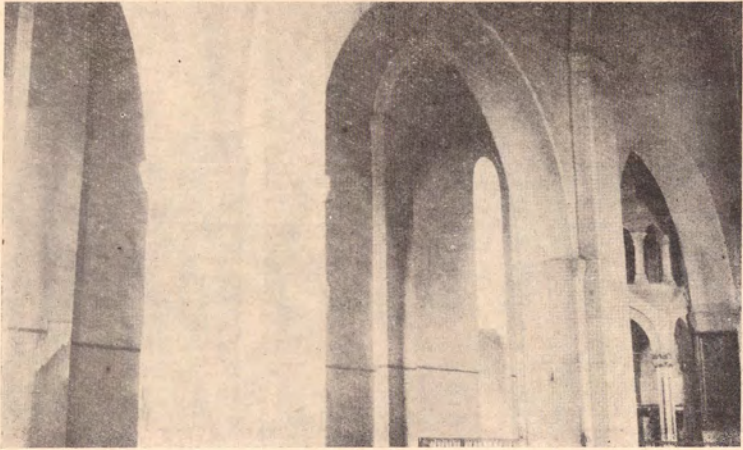
¹ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Գաւրիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1884, էջ 225:

Նկ. 21. Պոզոս-Պեարոս եկեղեցին հս-ամ կողմից:

Նկ. 22. Պոզոս-Պեարոս եկեղեցու ներսում հավաքած Մտեփանոսի և Նովհանու խորանների քարերը:

Նկ. 23. Պոզոս-Պետրոս եկեղեցու ներքին մուրթերը հրամայեց:

Նկ. 24. Պոզոս-Պետրոս եկեղեցու ավագ սեղանի կողքերին ավաղի տակից ի հայտ եկած որմնակարները:

Պարսկաստան, զի յամենայն աշխարհաց վաճառականը զայնի անդր և տեսանէին և զհամբան տանէին»¹:

Մովսէս Տաթևացու կառուցած շինքերը երկար շմանցին: Նրանք, բացի Անանիայի մատուռից, փայտակերտ էին, ուստի և բոլորն այրվեցին և ոչնչացան 1635—1636 թթ. թուրք-պարսկական կռիվների ժամանակ:

Առաքել Դավրիժեցին գրում է.

«Իսկ Երևանայ անապատն, զորմէ ասացար զամբարան գու Անանիայի առաքելոյ, որ ինչ և շինուածք զոչր անդ բովանդակն փայտակերտ էր, զտո ի մատուռն, և սորա ամենեքան բանդեալ տերեղան ի գալ վերոյատացեալ երկուց թագաւորացն» (Թուրքաց և պարսից — Կ. Ղ.):

Այդ բոլորը Փիլիպպոս կաթողիկոսը (1632—1655) վերստին վերաշինեց, բայց «ոչ թե փայտի, այլ բարի և բոսվ... զժամատունն, զսեղանատունն, զիցեքն և զայլ ևս շինուածն ամենայն»²:

Սակայն Փիլիպպոս կաթողիկոսի բարաշեն կառուցվածքներն էլ երկար կյանք չունեցան: 1679

¹ Նույն տեղում, էջ 226:
² Նույն տեղում, էջ 244:

թվականի մեծ երկրաշարժին զո՞ գնացին, որից հետո, 1693 թվականին կառուցվեց այժմ զոչու-թյուն ունեցող եկեղեցին Խոճա Փանոսի նվիրատուի անունով: Այդ եկեղեցին կառուցված է բոլորովին նոր հիմքերի վրա և Անանիայի մատուռի հետ կապված չէ: Խոճա Փանոսի կառուցել աված եկեղեցին XVII դարի վերջին տասնամյակի տիպիկ հուշարձան է՝ Երևանի Պոզոս-Պետրոսի, Մուղնու եկեղեցու, Շողակաթի և Նույն ժամանակների պատկանող մյուս հուշարձանների նման:

Այժմյան եկեղեցու բուն անունը, ինչպես գիտենք արձանագրություններից և մատենագրական աղբյուրներից, Աստվածածինն է, իսկ Զորավոր անունը նա ստացել է հետագայում, այնտեղ պահվող մի ձեռագիր մատյանի անունից, որ հրաշագործ և զորավոր է համարվել:

Այստեղ վանական կյանքը տեղ է մինչև 1835 թվականը: Ռուսների գրավումից հետո, էջմիածնի կաթողիկոսը և միաբաններն այլևս Երևանի բաղաբուժ բիշ էին լինում և վերահիշյալ թվականին Փանոսի կառուցած եկեղեցին զարձավ ծխական եկեղեցի Մարազաչից եկած և Զորավոր եկեղեցու մոտերքին բնակված հայ պաղթականների համար:

Փանոսի կառուցած եկեղեցին Անանիայի մատուռի վրա է: Նա բանդել է մատուռը և փոխարեն կառուցել այժմյան եկեղեցին, որ ներսում ունի չորս սյուներ, մի սեղան և երկու ավանդատուն: Մուտքն արևմուտքից է, որտեղ եկեղեցու լայնությամբ կառուցված է սյունազարդ մի նախազավիթ: Դռան զլխին, եկեղեցու լայնքի միջին մասում, ունի պանդակատուն:

Խոճա Փանոսի ժամանակ Անանիայի դամբարանի մուտքը եղել է եկեղեցու միջից, գեանի մեջ: Այդ մասին Շահաթուրանյանը գրում է.

«Մուտ գեանափոք զամբարանի հոշակելոյ յանուն Անանիա առաքելոյ է ի մէջ եկեղեցու մեծ ի սրնն արեմտեան հիսսիտոյ, ընդ որ մտեալ և իջեալ ընդ աստիճանս ինչ յարեմտուս կոչս, և ապա իբրև բալլս հինգ, է փորթիկ կամբարայտի և ի նմա զամբարանն սրբոյն, որ անկանի ուղղակի ի ներքոյ հիսսիտային բաժնի գավթին»¹:

1889 թվականին դամբարանը բաժանել են եկեղեցուց, ներսից մուտքը փակել և զամբարանի զլխին, եկեղեցուց անկախ, կառուցել են գմբեթավոր մի փորթիկ շինություն: Այդ ժամանակ եկեղեցու ընդհանուր ոճին չբնուող դուռ և լուսամուտ-

¹ «Մտորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի...», հատոր Բ, էջ 145:

ներ են բացել և եկեղեցու ներսում վերնատուն շինել:

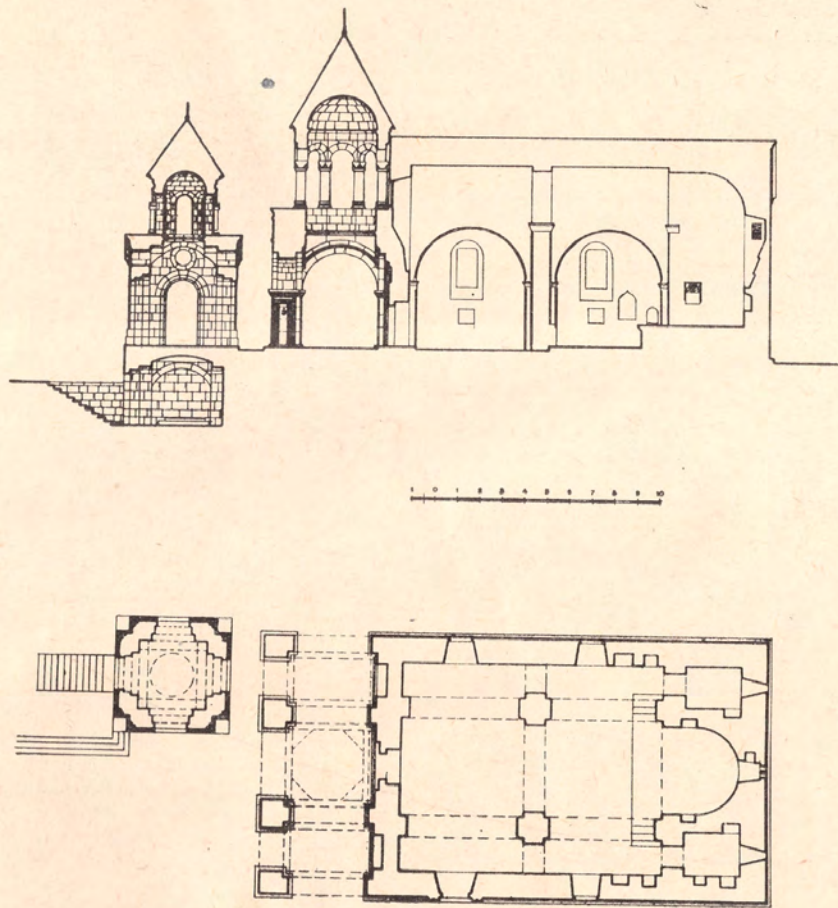
Այս եկեղեցին էլ, ինչպես Ե. Շահազիզն է գրում.

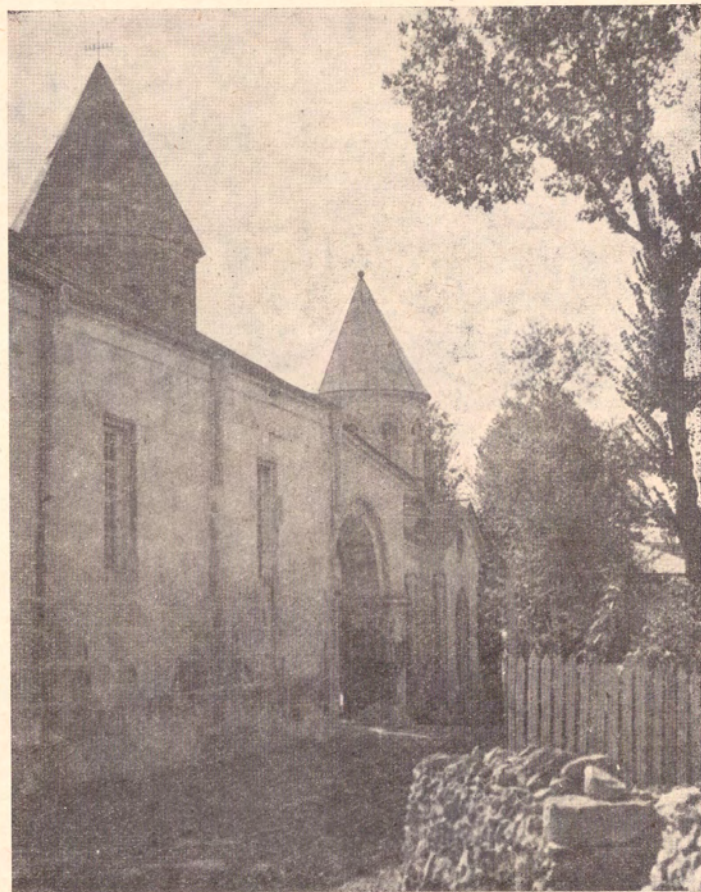
Նկ. 25. Պոզոս Պետրոս եկեղեցու ավագ սեղանի ան պատին ի հայտ եկած (3-րդ շերտ) Պետրոս առաքել որմնակարը:

«Մովսիսայանն և Փիլիպպոսաշեն եկեղեցին մի պարզ, երկարավուն, քառակուսի շինություն է՝ չորս պատ և զտրիպայր տանիք, և մի առանձին հասկի տպավորություն չի գործում սովորական դիտողի վրա, բացի արևելյան պատից, որ արտաբուստ զարդարված է մի քանի շատ նուրբ բանդակված խաչքարերով»²: Ինչ խոսք, որ այդ նուրբ կոչված խաչքարերը երբեք չեն կարող համեմատվել XI—XIII դարերի բանդակների հետ, ինչպես չի կարող Զորավորը համեմատվել հին դարերում կառուցված ճարտարապետական հուշարձանների հետ, սակայն այդ խաչքարերը, ինչպես նաև եկեղեցին, իրենց ժամանակի, այսինքն XVII դարի վերջին, արտասպառությունն են, այդ տեսակետով էլ արժեքավոր են հայ մշակութային պատմության համար:

² Նովադե Շահազիզ, 2ին Երևանը, էջ 195:

8. Զորավոր եկեղեցու հատակածեր և երկարության կտրվածքը:
Չափազրոյւթիւն՝ Կորյուն Գափաղաւանի:

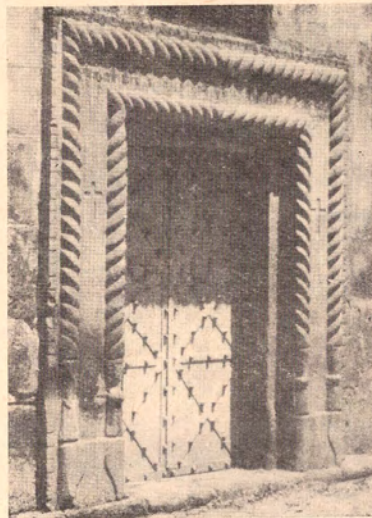
Նկ. 26. Զորավոր (Անանիա առաքյալի) եկեղեցին հա կողմից:

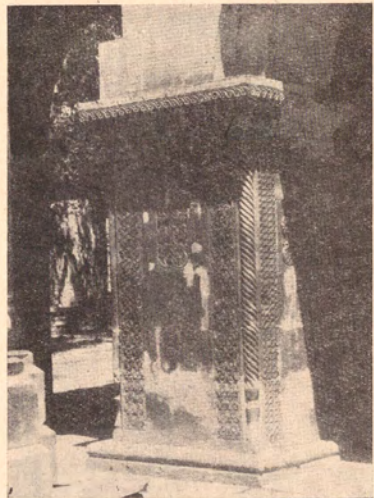
Նկ. 27. Զորավոր (Անանիա առարչալի) եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հր-ամ-ից:

Նկ. 28. Զորավոր (Անանիա առարչալի) եկեղեցին հր-ան կողմից:

Նկ. 29. Զորավոր եկեղեցու հր մուտքը:

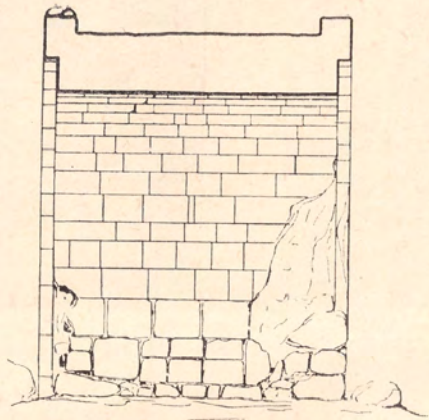
Նկ. 31. Զորավոր եկեղեցու ամ նախագավթի մույթի քանդակները:

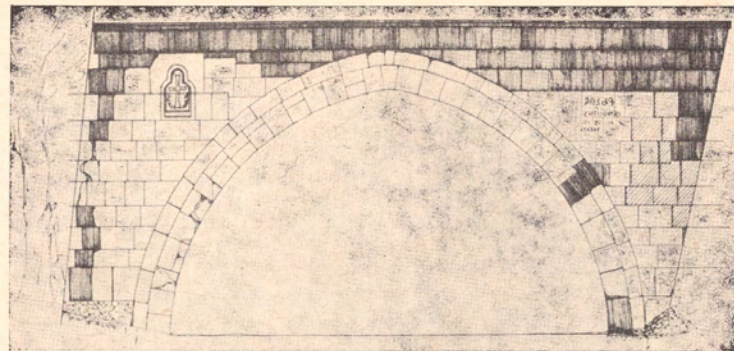
Նկ. 30. Զորավոր եկեղեցու ան պատի զարդախալը:

Նկ. 32. Անանիա առարչալի մատուցը Զորավոր եկեղեցու ամ կողմում:

9. Նորբի կամուրջի (Գետառի վրա) հատակաձևը և կորվածքը:
Չափազրույթյուն՝ Շ. Ազատյանի և Յու. Քամանյանի:

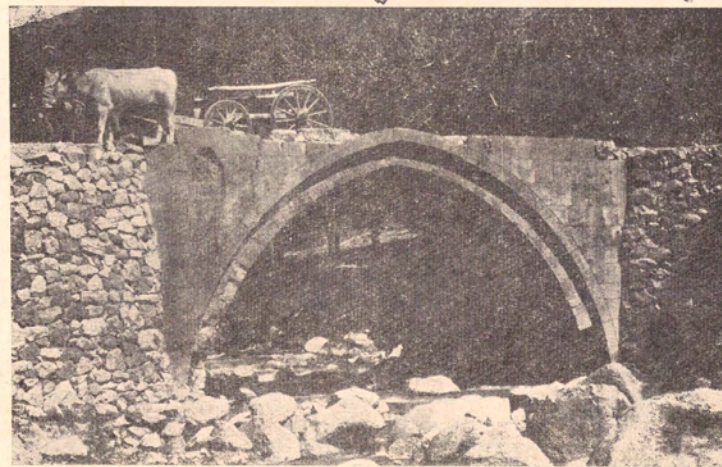
10. Նորբի կամուրջի հր ճակատը 1965 թ. վերանորոգումից հետո (ներկայացվում է վերանորոգման նախագիծը):
Չափազրույթյուն՝ Շ. Ազատյանի և Յու. Քամանյանի:

Գ. ՆՈՐԲԻ ԿԱՄՈՒՐՋ
(ՏԵՍ ԵՎ. 33. գծ. 9-11)

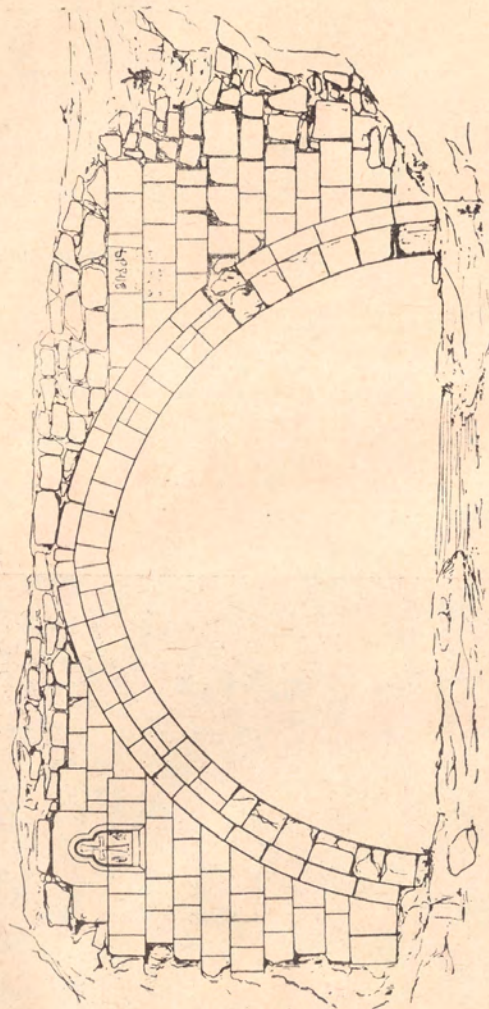
Փոքրիկ կամուրջ է Նորբի ձորում, Գետառի վրա: Նրա թռիչքը մի խելից մինչև մյուսը 6,9 մետր է: Անցյալում այդ կամուրջի նշանակությունը մեծ է եղել: Նրա վրայով են անցել ղևպի հյուսիս գնացող առևտրական կարավանները, որոնք հասել են

Սևանի ափերը, Վրաստան և ուսսական հարթու-
թյունները:

Գետառը թևե փոքրիկ ղետակ է, բայց երբեմն հեղեղում է երևան քաղաքի թաղերը և մեծ վնասներ պատճառում: Նրա վրայի կամուրջները հաճախ բանդվել են Գետառի ավերիչ ուժից, մա-
նավանդ, երբ վարարում է գետը հսկայական

Նկ. 33. Նորբի կամուրջը Գետառի վրա:

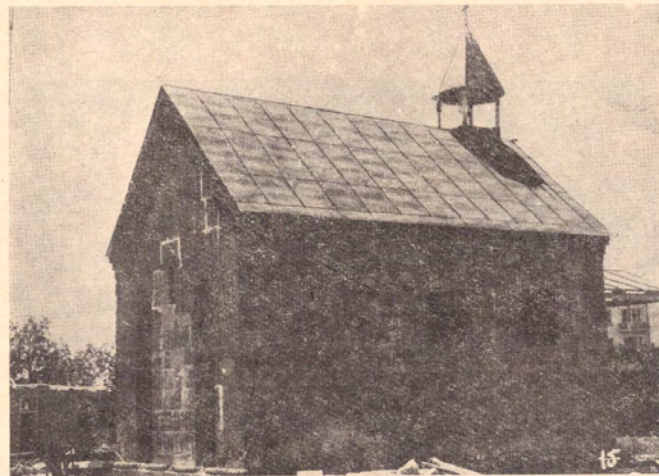

10. Նորքի կամուրջի Տր ճակատը վերանորոգումից առաջ:
Չափաքաղված՝ 6. Ազատյանի և Յու. Քամանյանի:

զեաւարարի է բերում: Գրանոլ է բացատրվում այն, որ Գեառաի վրա հին կամուրջներ չեն պահպանվել:

Նորքի այժմյան կամուրջը մոտ 10 տարի է

պահվում է Հայաստանի Պատմության թանգարանում: Վերջին նորոգությունները կատարել է Հուշարձանների պահպանության վարչությունը 1950-ական թվականներին:

Նկ. 34. Գեթեմանի մատուռ հս. տես կողմից:

Ե. Գ Ե Ռ Ե Մ Ա Ն Ի

(ՏԼ՛ս Ա. 34—37)

ինչ զործածությունից զուրս է եկել՝ նախկին նեղ խճուղին լայնահուն պողոտայի վերածվելու և նոր մեծ կամուրջներ կառուցելու հետևանքով: Այդ կամուրջն այժմ ճանապարհի կողքին պահպանվում է որպես պատմական հուշարձան:

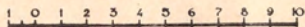
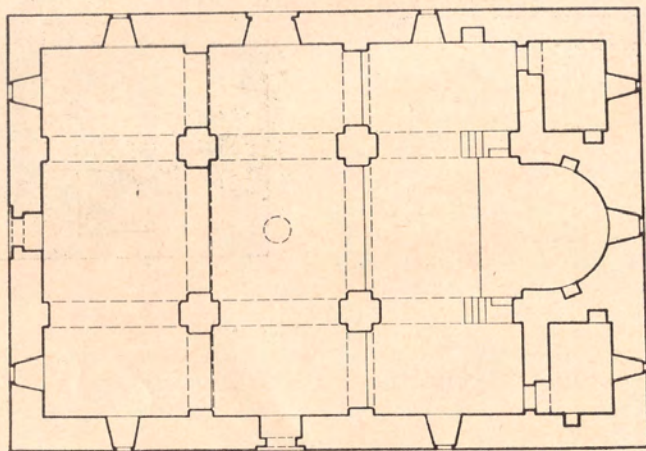
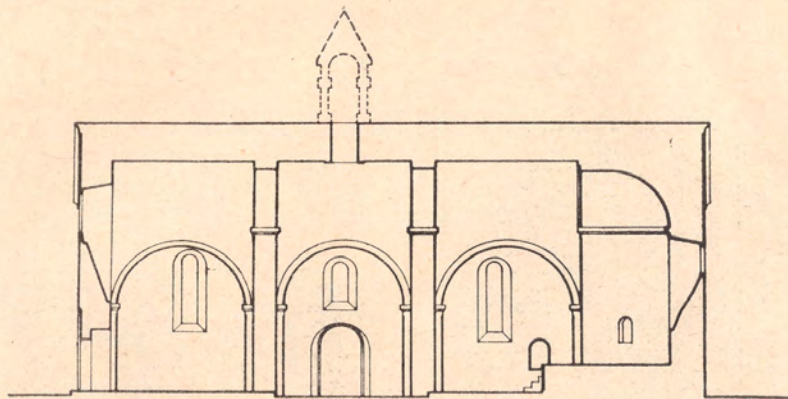
Նորքի կամուրջը կառուցվել է 1664 թվականին նորքեցի Հովհաննես վարդապետի միջոցներով: Կառուցող վարպետն է, ինչպես այդ երևում է եղծված արձանագրությունից, Գրիգորի որդի Կիրակոսը, սակայն, ժամանակի ընթացքում այդ փորձիկ կամուրջը ևս որոշ փոփոխություն է կրել: Նրա կենտրոնական մասը հնում երկու կողմից ունեցել է վերելք, զրեթե կամուրջի կամարին զուգահեռ, որ սլաքավոր է և կենտրոնում ավելի բարձր է քան կես շրջանը:

Սակայն հետաքրքիր է այն, որ սրբատաշ բարով կառուցած այս կամուրջը դիմացել է բազմաթիվ ջրհեղեղների, ինչպես նաև 1679 թվականի հոգր երկրաշարժին:

Կամուրջի կառուցման գլխավոր արձանագրությունը փորագրված է նրա կամարի վրա, Հովհաննես վարդապետի փակագիր արձանագրությունը

Գեթեմանի մատուռը գտնվում էր Պետական օպերայի տեղում:

Նա կառուցված է եղել XII—XIII դարերում: Սկզբնական ունեցել է Կաթողիկոս եկեղեցու (ս. Աստվածածնի) ձևը, այսինքն եղել է արտաքինից ուղղանկյուն բառանկյունի շինություն. արևելքից արևմուտք երկարությունը լայնքի համեմատությամբ մեկ երրորդ չափով երկար: Կենտրոնում ունեցել է գմբեթ, որի հիմքի բառակալանի նստած է եղել ներսի, զեպի եկեղեցու կենտրոնին մոտեցող շորս որմնասյուների վրա: Եկեղեցու պատերի արտաքին երեսին եղել են խորշեր: Այս փորձիկ եկեղեցին ավերվել է 1679 թվականի մեծ երկրաշարժի ժամանակ, որից հետո վերակառուցվել է բոլորովին նոր ձևով: Հնից պահպանվել էր միայն արևելյան պատն իր երկու խորշերով և բեմի վրա բացվող նեղ պատուհանով: Մնացած պատերը բոլորովին նոր էին, հարթ մակերեսով, առանց խորշերի: Գմբեթը բոլորովին հանել էին, առաս-

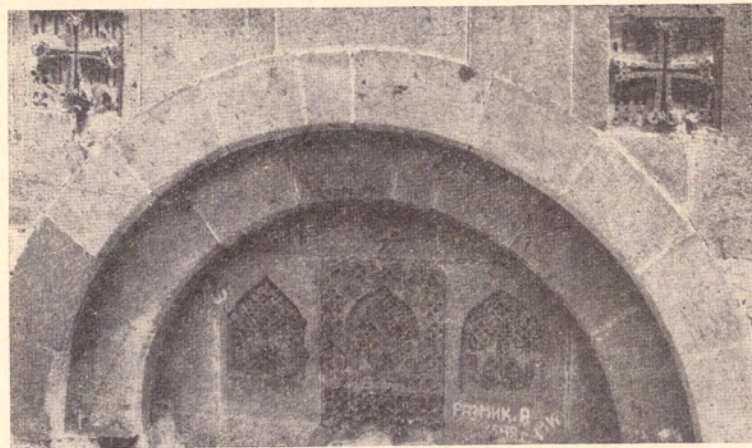

12. Կոնդի ս. Հովհաննես Եկեղեցու հատակաձևը և երկարության կտրվածքը:
Չափագրություն՝ Կոլյուն Վաֆաբաշյանի:

կորակնեալը իրրև զմկունս ի ծակս որմոց սողոսկեալ մասնէին»¹:

Կաթողիկոսները, ինչպես նաև հայ և բյուզանդացի թագավորները, հաճախ Կողեռնի օգնու-

հօրն և յազգաս Յովհաննիսի, որ հոմանուն ասէին Կողեռնս: Կայսրը զիմում է Հայոց Հովհաննես թագավորին (1020—1042), որպեսզի այդ երկու հայ գիտնականներին Կոստանդնուպոլիս ուղարկի,

Նկ. 38. Կոնդի՝ Հովհաննես Եկեղեցու ան ճակատի վերին մասը:

Յյանն ևն զիմել արևի խավարման և երկրաշարժների պատճառներն իմանալու համար:
Այսպես օրինակ, Մատթևոս Ուտճայեցին (XII դ.) գրում է, որ բյուզանդական Վասիլ կայսրը

զատի տոնի խաթարման պատճառները նրանցից իմանալու համար²:

Անտիոպ վիճակում մեզ է հասել Կողեռնի տոմարական երկասիրություններից մեկը: Լաստի-

Նկ. 39 Կոնդի՝ Հովհաննես Եկեղեցու ամ մուտքի ճակատի վերին մասը:

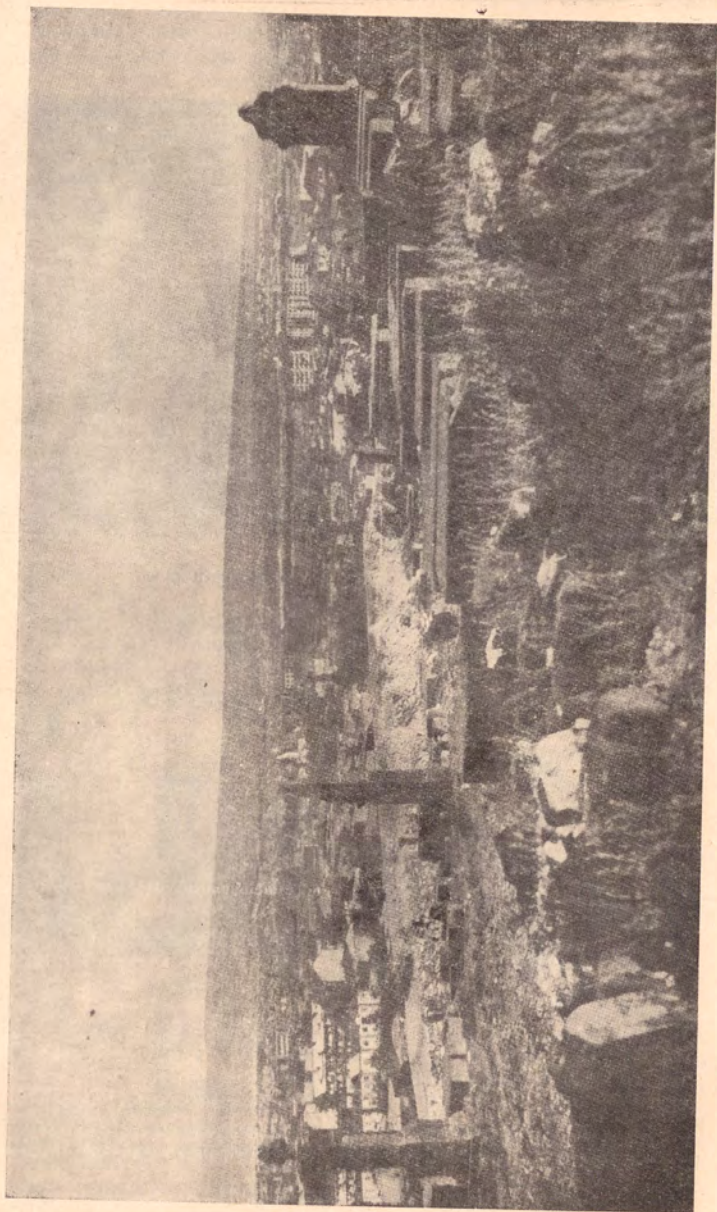
(976—1025) անձամբ գիտեր Հովսեփ Ընծայեցու և Հովհաննես Կողեռնի մասին: Նա գրում է. «...յանտանէ զիտէր վասն Յովսեփայ Ընծայուց

վերոցին վկայում է, որ նրա զրչին է պատկանել և Հովհաննես Կողեռնի մասին: Նա գրում է. «...յանտանէ զիտէր վասն Յովսեփայ Ընծայուց վում»³:

¹ Պատմութիւն Արիստակիայ վարդապետի Լաստիվերտացւոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ 9:

² Մատթևոս Ուտճայեցի, Ժամանակագրութիւն, Բ տպագրութիւն, Վարդաշապատ, 1898, էջ 52, 67—74:

³ Լաստիվերտցի, նշված աշխատութիւնը, էջ 8:

Նկ. 40. Կոզեռի գերեզմանոցը Կոզեռի բլուրի վրա, երևան քաղաքի տեսարանով:

Կոզեռնի գերեզմանի վրա շինված էր մի տապանատուն-մատուռ, հավանաբար կառուցված XI դ. կեսերին, բայց 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ հին մատուռը կործանվել է և տեղը նորն են շինել: Տեղում մեր անսած մատուռը նորոգված էր XIX դարում և վրան ու մի արձանագրություն չկար, բացի 1830 թվականի նորոգման արձանագրությունից, որից իմանում ենք, որ մատուռը նորոգվել է Սահակ Մելիք-Աղամալյանցի ձեռքով, ինքն էլ այդտեղ է թաղվել: Մելիք-Աղամալյանները այդ մատուռը դարձրել էին իրենց տոհմական տապանատունը:

Արվեստի տեսակետից Կոզեռնի գերեզմանոցի տապանաբարերը որևէ բանով աչքի չէին ընկ-

այնպիսի շոր տեղ, որտեղ ոչ մի կողմից ջուր չէր հասնում և ոչ մի ծառ կամ ծաղիկ չէր բուսնում: Գերեզմանոցում կային XIX դարի վերջերին և XX-ի սկզբներին պատկանող բառակող կոթողներ, գեղաձև գլխով, ինչպիսիք սովորական են նույն ժամանակների Փարաբարի գերեզմանոցում, Օշականում, Էջմիածնում և այլուր, բայց դրանց գոյությունը ոչ մի չափով չէր բարելավում գերեզմանոցի տեսքը:

Կոզեռն գիտնականի տապանաբարը վաղուց կորած էր, և ոչ որի հայտնի չէր նրա արձանագրության բովանդակությունը: Եղածների մեջ ամենահինը Մովսես կաթողիկոսի գերեզմանաբարն էր, որ մեռել է 1633 թվականին և թաղվել Կոզեռ-

Նկ. 41. Կոզեռնի մատուռը Սահակ Մելիք-Աղամալյանի 1830 թ. վերակառուցումից հետո:

նում, հակառակ Հայաստանի լեռնային շրջանների կենցաղային բնույթի պատկերներով հարուստ գերեզմանատների, որոնց վրա պատկերված են աշխատանքային դրվագներ (գուլանով և արոթով վար անելը, որսորդություն), խրախճանք (խորոված ուտել, զինի բմպել, երաժշտություն լսել), Կոզեռնի գերեզմանոցում միայն երկու տիպի տապանաբարեր կային՝ բառակող տափակ երեսով և օրոցաձև: Վերջիններս տափակ քարերի համեմատությամբ քիչ բարձր էին:

Տապանաբարերը թեև որոշ խմբավորում ունեին և աշխատել էին ազգակից ննջեցյալներին իրար մոտ թաղել, բայց ընդհանուր առմամբ, ո՛չ մի շարք գոյություն չունեն և ինչպես Արարատյան դաշտի բոլոր բնակավայրերում, այնպես էլ Կոզեռնում, գերեզմանոցի համար ընտրել էին

նի մատուռի մեջ, ինչպես այդ մասին վկայում է ախանապետ Առաքել Գավրիթեցին: Նա նկարագրելով Մովսեսի թաղումը ասում է, որ նրա անյունը՝

«...տարեալ ի հասարակաց գերեզմանատունն ի Կոզեռ կոչեցեալ բլուրն, զի վասն գերեզմանի Կոզեռ վարդապետին՝ որ անդ է... և յարանոպ գերեզմանի Կոզեռ վարդապետին և Մէլքիսէթ վարդապետին, ի մէջ երկուցս այսոցիկ պատրաստեցին զիր հանդստեան սըրբոյս այտորիկ»¹:

Ճշմարտության դեմ շմեղանչելու համար հիշատակենք, որ գերեզմանոցում կային մի քանի տափակ տապանաբարեր, որոնց երեսին արհես-

¹ «Պատմություն Առաքել վարդապետի Գավրիթեցու», էջ 240:

տավորների գործիքներ էին նկարված՝ դերձակի մկրտա, քարտաշի անկյունաչափ և այլ գործիքներ, բայց դրանք ավելի ուշ ժամանակների էին պատկանում՝ XIX կամ XX դարերին:

Բ. ԱՎԱՆԻ ԿԱՌՈՂՎԻԵ ՏԱՃԱՐԸ
(ՏԵ՛ս ԵԿ. 42—58, գծ. 13—22)

Ավանն ունի հնագիտական բազմաթիվ հուշարձաններ, որոնց թվում տուֆաշերտի մեջ փորված վաղ հայկական դամբարաններ և ուրարտական սյան մեծածավալ խարխոխ՝

Հայրենական Մեծ պատերազմից հետո Երևանի քաղաքն այնպիսի արագությամբ սկսեց ընդարձակվել, որ իր մեջ ընդգրկեց մի շարք գյուղեր՝ Նորագավիթը, Ներքին և Վերին Չարբախները, Քանաքեռը, Նոր Արարիկը, Շահումյան ավանը, այդ թվում նաև Ավան գյուղը, որ առաջինը ընդգրկեց հետո էր մոտ 7 կիլոմետրով:

Ավանն ունի մի նշանավոր տաճար, որ Երևանի միջնադարյան սահմանափակ հուշարձանների շարքում իր պատմական անցյալով և կառուցվածքով հատուկ տեղ է զբաղում հայ ճարտարապետության պատմության մեջ: Նրանով հիմք է դրվել մի նոր հորինվածքի, որն արագ թափով տարածվեց Հայաստանում, Վրաստանում և իր կատարելությանը հասավ 618 թվականին Վաղարշապատում կառուցված Հահրիսիմի տաճարի մեջ: Այդ ոճի շենքերից Վրաստանում նշանավոր է Մցխեթի ս. Խաչ եկեղեցին, թեև բացի ս. Խաչից նույն ոճով այնտեղ կառուցվել են այլ տաճարներ ևս:

Ա. ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՂՅՄԱՆ ՀԱՆԳՍԱՄԱՐՆԵՐԸ

Հինգերորդ դարում Հայաստանը գրկվեց իր ազգային պետականությունից և Բյուզանդիան ու Պարսկաստանը տիրեցին նրան՝ իրար մեջ բաժանելով երկիրը, բայց այդպեսով չբավարարվեցին: Երբեմն բռնությամբ, երբեմն սիրաշահելով պարսիկներն աշխատում էին Հայաստանում արմատավորել իրենց դավանած մազդեական կրոնը, իսկ դրան հակառակ, բյուզանդացիք ձգտում էին քրիստոնյա հայ ժողովրդի միջից վերացնել կրոնական այն խտությունը, որ դոյուքուն ունեն իրենց և հայերի միջև, որով հայերը սահմանազատվում էին Բյուզանդիայից և հակադրվում նրանվանողական բաղաբաղանությունը:

Վաղուց արդեն Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ գտնվող Փոքր Հայքում հատուկ օրենք-

ներ էին սահմանվել հայերի դիմադրական ուժը կազմավորելու, իշխանական տները բալթալու և նրանց հունական աշխարհում տարալուծելու նպատակով: Հայ ժողովուրդը ծայրահեղ դժգոհություններում պայքարում էր երկու հզոր կողմերի դեմ, պահպանելու համար իր ինքնուրույնությունը:

Դարեր տեղը այդ պայքարը խիստ սուր բնույթ էր ստացել վեցերորդ դարի վերջին տասնամյակներին:

Պարսկաստանն Ավարայրի և նրան հետևող մյուս պատերազմներից հետո հաշտվել էր հայերի դավանած ազգային երանգ ունեցող քրիստոնեության հետ: Նույնը չէր կարելի սակ Բյուզանդիայի մասին, որի կայսրերը ոչինչ չէին խնայում Հայաստանը բազմեղանակապես դարձնելու համար, իսկ բազմեղանակապետությունը, ինչպես հիշա էին հասկանում հայերը, մի ահավոր միջոց էր հայերին և մյուս ժողովուրդներին իրենց հետ միաձուլելու համար:

Միայն հայերի նկատմամբ չէր, որ բյուզանդական կայսրությունը այդ բազաբաղանությունն էր վարում: Նա հայերի հետ միեկույն դավանանքն ունեցող վրացիների ու աղվանների մեջ ևս բազմեղանակապետ սերմեր էր տարածում և աշխատում էր իրար բարեկամ այդ ժողովուրդներին բաժանել միմյանցից, թշնամացնել և հեշտությամբ տիրել նրանց: Այդ իր ծրագրերն իրականացնելու համար Բյուզանդիան ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէր առնում:

Վերջ ի վերջո VII դարի սկզբներին, Դվինից գնացած Կյուրոսի կաթողիկոսության ժամանակ, վրացիներն անցան հունական դավանանքի և հրաժարվեցին հայկական եկեղեցուց, իսկ աղվանները մինչև վերջ կապված մնացին հայկական դավանանքին:

Հետաքրքիր են մեր միջնադարյան մատենագիրների բազմաթիվ վկայությունները բյուզանդացիների բորբոքած կրոնական վեճերի վերաբերյալ, որոնք ավելի սուր բնույթ ստացան Մորիկ կայսեր ժամանակ (592—602), որը, ինչպես հայ

² Պարսկաստանը թեև հայերին թույլ էր տվել քրիստոնյա մնալու, բայց երբեք չէր հանդուրժում, երբ պարսիկներն էին քրիստոնյա դառնում: VI դարի կեսերին քրիստոնեությունը ընդունած մի պարսիկ Դվինի մարզպանը սպանում է իսկ հայոց կաթողիկոսը այդ քաղաքում գիտեք թաղում է մայր եկեղեցու մոտ և վրան էլ կառուցում է մի տաճար: Այդ պարսիկը, որ ստացել էր հիգարուլիս անունը հայ եկեղեցու ճանաչած վկաններից մեկն է: ՏԵ՛ս «Յովհաննես կաթողիկոսի Գրասխանակերտացու Պատմության հայոց», Թբիլիսի, 1912, էջ 64:

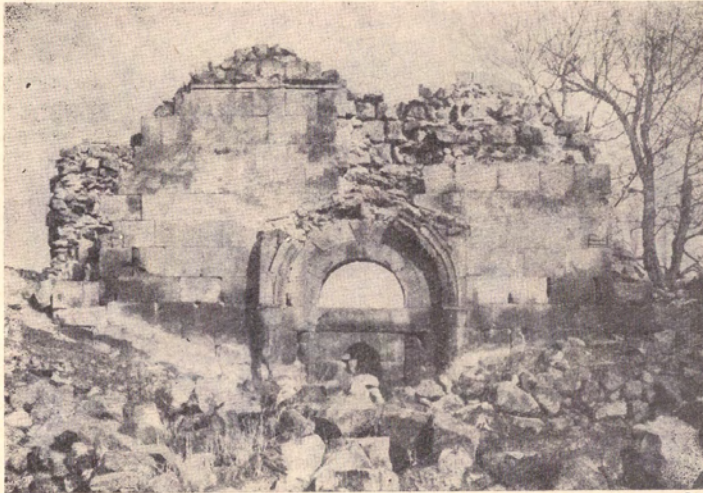
42. Ավան Ս. Հովհաննես եկեղեցին:

¹ Այդ հետաքրքիր խարխոխ գտնվում է Սուրեն Մնացականյանի սան բակում (14-րդ փողոց N 40 տուն):

պատմիչներն են հաղորդում, ծագումով հայ էր, Օչական գյուղից¹։

Սերեոսի պատմության մեջ բազմաժամարար մեջ բերած Մորիկ կայսեր մի նամակից իմանում ենք, որ հայերը ծանոթ էին բյուզանդական կայսրու-

կրոնական վեճերն իր օգտին լուծելու նպատակով, Բյուզանդիան հաճախակի ժողովներ էր հրավիրում, որոնց մասնակցում էին բացի հայերից և հույներից նաև վրացիները, ազվանները, ասորիները։

Նկ. 43. Ավանի տաճարի ամ հակառը վերանորոգմանց առաջ։

թյան բուն նպատակին՝ կազմալուծել, չլստել հայերի ուժերը և Հայաստանը աիրել առանց հայերի։ Մորիկ կայսրը, ըստ Սերեոսի, պարսից խոսրով արբային գրում է հայերի մասին.

«Յայնմ ժամանակի թագաւորն յունաց Մարտիկ հրամայէ գրել առ թագաւորն պարսից զիր ամբաստան վասն իշխանացն ամենայն Հայաստանեայց և զպրաց նոցա։ «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն։ Բայց եկ՛ ասէ, ես զիմար ժողովեմ և ի թրակէ զումարեմ և դու զրոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրեւել տանել։ Զի երէ մեռանին՝ րջնամլմ մեռանին, և երէ սպանանեն՝ թըշնամիս սպանանեն, եւ մեկ կեցուց ի զարդարեամբ։ Զի եթէ զորս յերկրի իւրեանց լինիցին, մեզ հանդել ոչ լինի»²։

¹ «Պատմութիւն հայոց արքայաւ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», Քիֆիս, 1909, էջ 47—50։ Նույնը, բայց համատու, տես նաև «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Աստղիան՝ Պատմութիւն տիեզերական», ՍՊԲ, 1885, էջ 141։

² «Պատմութիւն Սերեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակն», Քիֆիս, 1913, էջ 75։

Այդպիսի մի ժողով առաջին անգամ զումարել էին Կոստանդնուպոլսում³, իսկ հետո այդ ժողովների կենտրոնը դարձրին Քեդոդաւոյիսը, որ ավելի մոտ էր արևելյան բրիտանոյա պետութիւնների օսհամաններին։

Քեդոդաւոյսում զումարվեցին մի բանի ժողովներ, որոնց ընթացքում հույն հոգևորականութիւնն ամեն միջոց գործ էր դնում համակուտ, որ իրենց և հայերի զավանանքի մեջ էական տարբերութիւններ չկան և եղածն էլ փոխազարմար պարելի է վերացնել և հանդել մի զավանանքի։

³ Հայ բյուզանդական զավանարանական վեճերի լրատարանման համար կարևոր նշանակութիւն ունի մի բազմակրօնիկ հայի հայերեն գրած երկասերութունը, որի բնագրին անհայտ է և պահպանվել է նրա միայն հունարեն թարգմանութունը «Narratio du rebus Armeniae» վերնագրով։ Այդ երկը Եփրոսական հրատարակութիւններից հայերենի և Բարզանիկ հունացեա Շաշ Բարթիկանը և հրատարակել է «Բաների մատենադարանի» պարբերականի 6-րդ գրքում (Երևան, 1964, էջ 457—470)։ Այդ հատվածը մեծ կարևորութիւն ունի նաև Ավանի տաճարի, ինչպես նաև այլ խոյզերի լուսարանման համար։

VI դարի երկրորդ կեսի և VII-ի սկզբներին տեղի ունեցած այդ վեճերի մասին Մտեփանոս Օրբելյանը գրում է.

«Յայնմ ժամանակի բորբոքէր շարահար

աղանդն Քաղկեդոնի ի ձեռն բուռն թագաւորաց Յունաց և կամէր իբրև զբաղցկեղ ճարակել զաշխարհս Հայոց և զԱսորաց ուղղափառաց, ևս առանկ ի թագաւորեն Մօրկայ: Եւ

Նկ. 44. Ավանի տաճարի ամ ճակատը 1968 թ. վերանորոգումից հետո:

Նկ. 45. Ավանի տաճարի ամ մուտքը 1968 թ. վերանորոգումից հետո:

ղեսպանը և հրաւիրակը Հոռոմոց երբէք ոչ զաղաւէին յերեկելութեանց, բազում անգամ հրաման առչին ժողովոյ, մի անգամ ի Կոստանդնուպոլիս կոչեցին և երիցս անգամ ի Քէդուպոլիս. և դէմ յանդիման և ուժգին մեծամեծ հարցափորձութիւնք լինէին. և էր յայնմ ժամանակի Հայաստանի զպրոպիւնքս նորոգ և շէն. և յոյն լեզուին և զպրոպեանն յոյժ հմուտք և տեղեակք: Եւ որպէս հարցանէինն նորա՝ առանել իմն պատասխանի լսէինն¹:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ հոգևորականները հունարեն լեզվի ու գրականության և ժանապանհ կրոնական խնդիրների վերաբերյալ իրենց գիտությունը ոչնչով չէին զիջում հույներին և դրանով իսկ, վեճերի ժամանակ, համարձակորեն պաշտպանում էին իրենց դավանանքն ու ինքնուրույնությունը:

¹ «Պատմութիւն ճահնդին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց», Բիճիլս, 1510, էջ 101:

Նկ. 46. Ավանի տաճարի հր պատի ներքին տեսքը վերանորոգումից առաջ:

Նկ. 47. Ավանի տաճարի հր պատի ներքին տեսքը վերանորոգման ընթացքում:

Նկ. 48. Ավանի տաճարի հս և ան պատերը ներսից, վերանորոգման ընթացքում:

Սակայն քաղաքական ուժերը հավասար չէին: Շատ անգամ հայ կղերը տեղի էին ապիս բյուզանդական բռնի ուժի առաջ:

Բյուզանդական կայսրերի հրավիրած ժողովները թեև իրենց նպատակին չէին հասնում և վիճելի հարցերը լուծում չէին ստանում, բայց դրանց միջոցով Բյուզանդիան կարողանում էր ձեռք բերել կողմնակիցներ, մանավանդ բյուզանդական մասում ապրող հայ կրոնավորներին շրջանում:

Narratio-ի մեջ Կոստանդնուպոլսի ժողովի մասին ասված է, որ ոմն Վարդան Իշխան (նկատի ունի փոքր Վարդան Մամիկոնյանին) սպանում է պարսիկ բռնակալ Սուրենին և փախչում Կոստանդնուպոլիս: Այնտեղ նա հրաժարվում է հազրոզվել հունական եկեղեցում, պատճառաբանելով հայկական դավանանքի դրած արգելքը: Կայսրը հրամայում է Վարդանին հայ եպիսկոպոսներին և վարդապետներին հրավիրել Կ. Պոլիս, այդ հարցը բնական համար: Փողովը տեղի է ունենում Պոլսում, սրանց հայ հոգևորականները միաբանում են հույներին՝ մի մասը սիրով, գլխավորապես բյուզանդական գերիշխանության տակ գտնվողները, մի մասն էլ առերևույթ: Վերջիններս Հայաստան վերադառնալուց հետո նորից հայկական դավանանքին են անցնում և ենթարկվում Գլխին հայաց կաթողիկոսության:

Այդ կրոնական վեճերը երկպառակություն էին

առաջանում նաև հայերի և վրացիների, հայերի և աղվանների միջև:

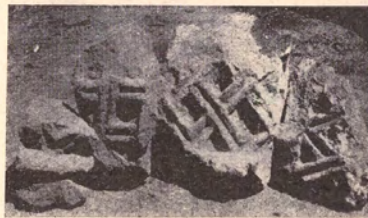
¹ Տե՛ս «Բանբեր մատենադարանի», հատ. 6, էջ 465:

Բյուզանդիան զեռու վազուց իր գաղտնի գործակալներն էր ուղարկում Հայաստան, որպեսզի կրոնավորներին և ժողովրդի մեջ հայկական եկեղեցին բյուզանդականին միացնելու վերաբերյալ հող նախապատրաստեն և կողմնակիցներ հավաքեն: Միշտ չէ, որ այդ գաղտնի գործակալներին շար աշխատանքը թարուն էր մնում հայ եկեղեցու գործիչների աչքից:

Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է.

«Յաւուրս տեառն Վրդանիսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի եկին ոմանք նեստորականք և քաղկեդոնիկք և խարկանօք բնակեցան յաշխարհս Սիսական և յԱղվանս: Ապա լուեալ տեառն Յովհաննիսի բնդոստոց թղթովք և ծանոց զմիասն որ բնդ յարգիւ ծածկեալ կայր. յորմէ զարհուրեալ Տեառն Վրդանիսի՝ հայաժական արար ի վիճակէ իւրմէ. և մեծաւ նզովիւք փակեաց զի մի՛ իշխեսցեն թողացուցանել ի սահմանս իւրեանց»:

Այս միջոցներով ևս չբավարարվեց Բյուզանդիան և որոշեց հայերին երկու մասի բաժանել և մի նոր կաթողիկոսություն հիմնել Հայաստանի բյուզանդական մասում, այն հույսով, որ շուտով հայերը բոլորը միասին կընդունեն նրա հոգևոր իշխանությունը: Այդ նպատակով Հայաստանի բյուզանդական մասում ապրող հայերի համար կաթողիկոս ձեռնադրեցին Հովհան անունով մեկին, որն իրրեկ հոգևորական մեծ հեղինակություն սներ հայերի աչքում և զարմանալի չէ, որ մեր մասնակիրները նրա անձի մասին զովասանքով

Նկ. 49. Ավանի տաճարի բլրի բնկորներ:

են խոսում: Գրախանակերացին Հովհանի մասին ասում է՝ «այր Նշմարիւ և աբղար էր և առարինի ի վարս... և բնաւ ոչինչ չեղեալ զկնի քաղկեդոնական աղանդիցն»²:

¹ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», էջ 97—98:

² «Յովհաննու կաթողիկոսի Գրախանակերացու պատմութիւն հայոց», էջ 73:

Պրեթև նույն կերպ է բնորոշում Հովհան Բազարանցուն նաև Վարդան պատմիչը, անվանելով նրան «Այր սաւր», որ բնաւ չէր խոտորեալ յաղանդըն Յունաց»³:

Նկ. 50. Փասակոզ կոթողի գտնված Ավանի տաճարի բակում (V—VI դդ.):

Այսօր մեր ձեռքի տակ եղած կցկոտոր և իրարամերժ տվյալներով զժվար է որոշել, թե Հովհան հակաթուծ ինքն անձնապես ի՞նչ տեսակետ է ունեցել VI դարում բոլորին հույոզ կրոնական հոսանքների մասին, իրոր համակրե՞լ է քաղկեդոնական աղանդը թե ոչ: Եթե մեր մասնակիրները նրան անվանում են Նշմարիւ, աբղար, աաաՄինի և որ բնավ չեղված չի եղել զեպի քաղկեդոնական դավանանքը, ապա հույների և հունադավանների աչքում նա եղել է քաղկեդոնական դավանանքի ներկայացուցիչ Հայաստանում: Narratio-ի հեղի-

³ «Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդոց պատմութիւն արևելքական», Մուսկով, 1861, էջ 84:

նակը գրում է, որ Մովսես եղվարդեցու օրով (574—604) բյուզանդացիք նորից հայ հոգևորականներին հրավիրում են Կ. Պոլիս հավատի հարցերը քննելու, բայց «Մովսէս կաթողիկոսը ուշադրու-

Նկ. 51. Քառակող կթողի պատվանդան, գտնված Ավանի տաճարի բակում (V—VI դդ.)

թյուն չդարձրեց հրամանին ստեղծվելով: «Նա չեմ անցնի Ագաս գետը, չեմ ուտի փոսն հացը և չեմ խմի ջրախառն տաֆ գիւնի»¹: Վաստուրական աշխարհի եպիսկոպոսները և նրանք ուղբեր գանձվում էին պարսից տիրապետության տակ, նմանապես շքանկացան զնախ: Այդ ժամանակ Կ. Պոլիս են գնացել և հույների հետ հաղորդությունը բնորոշել նրանց հետ միասին «ուղբեր որ գանձվում էին հոռոմայեցիների տիրապետության տակ»: Հույների հետ հաղորդվածների կաթողիկոսը և եպիսկոպոսները չեն բնորոշում, այդ պատճառով էլ ըստ Narratio-ի այդ հունազավաններն իրենց կաթողիկոս ձեռնադրեցին Հովնանին²:

Այստեղից պարզ է, որ հեղինակը Հովնան հակաթողիկոսի բաղկերցնական է համարում:

Ինչ էլ որ լինեն Հովնանի հույների հաստատած աթոռի գահակալն էր և, ինչպես հաղորդում են մեր պատմիչները, Մորիկ կայսեր նշանակած մարզը, այն էլ հակաթողիկոս, որ Գրասխանակերտում ճիշտ բնորոշումով հայոց կաթողիկոսության աթոռը երկու հատվածի էր բաժանել և խախտել հայոց կրոնական միասնականությունն ու ինքնուրույնությունը, նրա դերը հույժ բացասական և

վնասակար էր, մանավանդ, որ նա կաթողիկոս գարձավ այն ժամանակ, երբ 16 տարի արդեն գահակալել էր Մովսես եղվարդեցին և զեռ շարունակում էր իր կաթողիկոսությունը Գլինի մայր աթոռում:

Գլինի աթոռն այդ ժամանակ մարզպանների և պարսից արքունիքի հոգածության տարակիս էր: Պարսիկներն ամեն կարգի զիջումներ անում էին սրբազանի հայոց եկեղեցին Բյուզանդիայի ազդեցության տակ շքեղին:

Այս տեսակետով հետաքրքիր է Գրասխանակերտցու պատմածը Գլինի մայր եկեղեցու վերաշինության մասին 607 թ., Վրկանա նախկին մարզպան Սմբատ Բագրատունու ձեռքով:

Գրասխանակերտցին գրում է, որ երբ Սմբատ Բագրատունին ուզեց ազյուսով ու փայտով շինած Գլինի մայր եկեղեցին բանդել և նրա փոխարեն «Սրբոյ կոփածոյ բարամբր, զեղեցիկազոր շինածիւ, կրով ձուլեալ ի մի» մի նոր եկեղեցի կառուցել, Գլինի պարսից բերդապաշտը արգելում է և դիմում խոսքով Բ-ին, որպեսզի վերջինս թույլ չտա

Նկ. 52. Մենավոր սյան խաչադրդ խոյակ, գտնված Ավանի տաճարի բակում (VI—VII դդ.)

եկեղեցու շինությունը, պատճառաբանելով, որ եկեղեցին կարող է բերդի համար վնասակար լինել մտախլության պատճառով (հարձակվող թրջնամին եկեղեցին կարող է օգտագործել իբրև ամրություն՝ բերդը պաշարելու ժամանակ): խոսքով ոչ միայն չի արգելում եկեղեցու կառուցումը, այլև հրաման է տալիս բերդը քանդելու և եկեղեցին նույն տեղում շինելու մասին³:

³ Գրասխանակերտցի, էջ 71:

Պարսից արքան դրանով ոչ միայն Սմբատ Բագրատունուն էր պարտահասուց լինում նրա բազմաթիվ բաշագործությունների և ծառայությունների համար՝ Պարսկաստանում, այլև աշխատում էր հայ եկեղեցուն սիրաշահել:

Նկ. 53. Մենավոր սյան զիսմամարի բար, գտնված Ավանի տաճարի բակում (V—VI դդ.)

Գրասխանակերտցուն հակառակ, զեպրերին գրեթե ժամանակակից Սերեսու պատմիչը Հովնան հակաթողիկոս Բագրատունուն ներկայացնում է իբրև բաղկերցնական:

Նա գրում է.

«Քաժանեցաւ ապա և Աթոռ կաթողիկոսութեանն յերկուս. անուն միոյն Մովսէս և միւսոյն՝ Յովնան: Մովսէս ի պարսից կողմանէ, և Յովնան՝ Յունաց:

Եւ Յովնան ընդ նոսա (ընդ յոյսն—Կ. Ղ.)

հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց Մովսէս ամենին ոչ լինէր ի նոսա հուպ»:

Գրեթե նույնն է ասում 10-րդ դարի պատմիչ Ռիստանես Եպիսկոպոսը: Նա գրում է.

«...ի բունալ թագաւորութեանն հայոց բաժանեալ եղև աշխարհս մեր ի մէջ հոռոմոց և Պարսից. եւ նստուցին կողմն հոռոմոց հակառակաթողիկոս Մովսիսի զՍեան ոմն երկարեակ. որ ոչ համարեցաւ ի թիւ հայրապետացն հայոց: Որ ապա և յետոյ Արրահամու եղև հակառակ»:

Մաղաքիա Օրմանյանն էլ այն համոզման է, որ Հովնան Բագրատունցին բաղկերցնական է եղել:

¹ Սերեսու, էջ 84:

² Ռիստանես Եպիսկոպոս, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 63, Բ հատուած:

Մեջ բերելով Գրասխանակերտցու և Վարդանի կարծիքներն այն մասին, որ Հովնանը բաղկերցնական չի եղել, նա գրում է.

«Արդ, ի՞նչպես ընդունիլ որ հակաբաղկերցունիկ մնացող մը՝ կրցած ըլլա Մորիկի պաշտպանութունը վայելել: Որչափ այ կարեւոր ըլլա պատմաբանին (Գրասխանակերտցու—Կ. Ղ.) վկայության կշիւր, մենք սխալ պնդենք Յովնան Բագրատունցին բաղկերցնական զավանդության համակերպող և հետևող մը ըսել, մեզի հիմն ունենալով Սերեսուի վկայությունը, թէ Յովնան ընդ նոսա. այսինքն ընդ յոյսն, հաղորդեալ միաւորեցաւ»³:

Աստղիկն էլ գրում է, որ Մորիկն էլ Հովնան Բագրատունցուն կաթողիկոս կարգել հունական մասի վրա.

«Բնկ կայսր Մորիկ զՅովնան ոմն նստուցանէ կաթողիկոս մասինն Յունաց. և Արրահամ նստէր ի Գուլին»⁴:

Ավանի հակաթողիկոսության հիմնադրման մասին Գրասխանակերտցին տալիս է մանրամասն տեղեկություններ: Նա գրում է.

Նկ. 54. Մենավոր սյան զարգարանդակ բերդը, գտնված Ավանի տաճարի բակում (V—VI դդ.)

«Յետ այսորիկ ըստ հրամանի կայսերն Մորիայ զՅոնան ոմն ի գաւառէ Կողայ ի Բագրատան զեղջէ կացուցանեն կաթողիկոս Յունական կողմանն՝ բնակեցուցանելով զնա ի բաղարագիւղն Աւան, ուր և շինեացն իսկ ինքնին Յոնան զպայծառակեւոս բաւարանն սուրբ և շուրջանակի նորա յարգարեաց կալուածս կայանի իւրոյ: Բնկ մեծ հայրապետն Արրահամ, ըստ նախասաց բանին, ի Գուլին բաղարի բնակէր ի Պարսից բաժնի անդ, վասն

³ «Ազգայատում», գրեթե Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Կ. Պոլիս, 1909, հատ. Ա, էջ 529:

⁴ Աստղիկ, էջ 86:

տիտի արձանագրություն, կամ մի տողով՝ պատերի ամբողջ երկարությամբ, կամ մի որևէ ամփոփ տեղում՝ մի բանի տողով:

Կատուցման միատող արձանագրությունները փորագրվել են միայն VI և VII դարերում: Հետագայում այդպիսի արձանագրություններ բոլորովին չկան: Ասփորարար նրանք սկզբում են տաճարի հարավային պատի սկզբից, բարձուտա, շարունակվում մյուս կողմերի վրա և վերջնում այնտեղ, ուր ավարտվում է գրությունը՝ հյուսիսային պատի վրա:

Կարևոր է նաև «Գիրք թղթոց», որ դարձյալ ժամանակակից տարջուր է և իր էջերում պարունակում է բազմաթիվ փաստաթղթեր հայ-բյուզանդական դավանաբանական վեճերի վերաբերյալ:

Այդ երկուսի վրա պետք է գումարենք նաև Narratio-ն, որ հակառակ գիրքերից է գրված:

Սերեուսը թեև ստույգ տեղեկություններ է տալիս Ավանի աթոռի հիմնադրման վերաբերյալ, բայց սամաար հիշատակում է միայն Հովհան Բաղանցու մարմինն այնտեղ թաղելու կապակցությամբ, նշելով, որ Պարսկաստանում մեռնե-

հետ միտան, երբ պարսիկներն իրենց հետ տարան ապահովության համար Կարին փոխադրած հայոց եկեղեցու գանձերը: Գրտները նաև, որ պարսիկները Հովհանին Պարսկաստան հանելարեցին ոչ թե պատերազմից անմիջապես հետո, այլ մի երկու տարի անց: Գրասխանակերտցու ասելով.

«Իսկ Աշոտ ուն հրամանաւ Խոսրովայն հասնալ ի Հայս և զիմեալ ի վերայ՝ խորտակէր զգորան Յունաց, զի ոչ լինէր թիւ սպանելոցն ի դաշտին, և ինքն կախալ զգործ պատերազմի ընդ Կարնոյ բաղաբի՝ անոցք զնա: Եւ յետ երկեամ մի ամաց զընակիչս բաղաբին յԱմաստան փոխել: Եւ վասն զի ծերունի կաթողիկոսն Յոհան կայր ի փախտապահանութեան՝ ... վարեալ ի զերութիւն և անգէն վախճանեալ՝ բերաւ ի զիւղն Աւան, որ եղաւ մերծ յեկեղեցին, զոր իւր իսկ էր շինեալ»¹:

Նշանակում է, Հովհանը զերեվարությունից առաջ երկու տարի Կարինում մնացել է պարսկական իշխանության ներքո: Եթե Հովհանի մահը տեղի է ունեցել 610/611 թթ. և նախքան այդ էլ նա երկու տարի Կարինում մնացած է եղել պարսիկների հաղթանակից հետո և որոշ ժամանակ էլ, մինչև իր մահը, ապրել է պարսկական զերության մեջ, Հովհանի փախուստը Ավանից կլինի 608 թ. անվազն մեկ տարի առաջ: Այս մեր կարծիքը հաստատվում է նաև այլ տվյալներով:

Մատենադարանից ունանք (Գրասխանակերտցի, էջ 72, Ասողիկ, էջ 86) Հովհանին ժամանակակից են համարում Աբրահամ Կաթողիկոսին, սակայն դա սխալ է, որովհետև, ինչպես հայտնի է, Աբրահամը կաթողիկոս է ձեռնադրվել 607 թ. և նրա առաջին գործերից մեկն է եղել բյուզանդական իշխանության տակ անցած հայ հոգևորականների և իշխանների մասնակցությամբ ժողով հրավիրել «Ե.թն ու տասներորդ ամի Ապերունդ Խոսրովու արքայից արքային», որ համապատասխանում է մեր 607 թ., երբ արդեն Ավանի կաթողիկոսությունը վերացել էր և այդ ժողովին Ավանից մասնակցում էին այնտեղի կաթողիկոսության հետ անընդմեջ շփուտ կրեցներ:

Այդ ժողովի վերաբերյալ փաստաթղթի մեջ, որ վերնադրված է «Ձեռնարկ՝ զոր Եստոն Աբրահամու հայոց կաթողիկոսի ի միաորոշմանն աշխարհահայոց, այնտեղի որ էին ընդ իշխանութեամբ Հոռոմոց ի թագաորութեանն Մարկան», հիշատակված են մասնակցողներից շատերի անունները: Առաջնորդ կախկուպոսներից հետո

թվարկված են մեծ իշխանները, որոնց հաջորդում են դարձյալ մի խումբ կախկուպոսներ, հավանաբար երկրորդական կարգի, որոնցից հետո գալիս են վանքերի երեցները: Այս խմբի մեջ հիշատակված է Ավանի վանքի երեց Հունանեսը, որի անունը գրված է «արքայ Կաթողիկոսին (էջմիածին)», Հափսիմեի, Հովհաննաթանքի, Օշականի, Եղվարդի (գրված է Աղվարդալ), Երեանի երեցներից հետո և Պաղավանքի ու Երեանի մի այլ երեցից առաջ:

Քանի որ ոչ մասնակցողների ցուցակում և ոչ էլ բանադրված աղանդների շարքում ոչ մի բան չկա Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսության մասին, դա արդեն ապացույց է, որ այնտեղի կաթողիկոսությունը, որ Գվնի աթոռի զլիսավոր թշնամին էր, այլևս գոյություն չուներ:

«Ձեռնարկի» բոլոր մասնակիցները նշվել են «գամենայն հերձուածողս», որոնց թվում «զԱբրիտ, և զՄակեդոն, զԵստոն, և զԵստիրոս, և զԱր ժողովն Քաղկեդոնի, և պիղծ տումարն Լեւոնի» և բոլորը միավորված ընդունել են այն ամենը, ինչ որ սահմանել են հայոց եկեղեցու երանելի հայրերը: Խոստացել են անշարժ պահել հայոց ավանդական եկեղեցին և հաջորդություն չունենալ բյուզանդական ազանդի հետ²:

Հակաբաղկեզոտական բնույթի այսպիսի համարձակ որոշում կայացնելու և նպատակ է Սմբատ Բագրատունու ներկայությունը, ինչպես նաև այն, որ այդ ժամանակ պարսիկները քաղաքական կյանքում մեծ առավելության էին հասել:

Այդ ժամանակ, այսինքն 607 թ., երբ գումարվել է այդ ժողովը, նույն թվականին էլ Հայաստանի մարզպան է նշանակվել Սմբատ Բագրատունին՝ իհարկե ժողովը հրավիրվելուց առաջ: Նույն թվականին Սմբատ Բագրատունին վերականգնեց Գվնի մայր տաճարը և նախկին անգրմբիթ եռանավ բազիլիկ եկեղեցին վերածեց շնչաված կողմնային խորաններ ունեցող խաչաձև տաճարի, որի նորակառույց հակաչական գմբեթը նստած էր զաջ՝ ինչի կենտրոնում բարձրացող չորս հաստահեղույս մույթերի վրա:

Հայտնի է, որ Հովհան Բագրատունցին Մովսես Եղվարդեցու մահվանից հետո (604) մեծ պայքար էր ծավալել Գվնի աթոռի դեմ, վերջնապես Քերթողի տեղապահության տարիներին (604—607): Նա էր, որ 606 թ. խանգարեց կաթողիկոսի բնաորությանը, երբ այդ նպատակով Հայաստանի հունաց և պարսից մասերի հոգևորականներն ու

Նկ. 58. Խաչքարերի բեկորներ, Ավանի տաճարի բազիլիկում:

Այժմյան ավերակներից երևում է, որ Ավանի արձանագրությունը միատող չի եղել: Եթե միատող լիներ, նրա որոշ մասերը մնացած կլինեին հյուսիսային պատին, որը բիւ է բանդղված և արձանագրության մնացորդներ պետք է ի հայտ գային տաճարի փլուտակների մեջ:

Այդ արձանագրությունը կարող էր գրված լինել մի ամփոփ տեղում, հավանաբար մի մեծ բարի երեսին, որն այժմ անհետացել է:

Ավանի տաճարի կառուցման ժամանակը որոշելու համար մատենագրական զլիսավոր աղբյուրը Սերեուսի պատմությունն է, որ գրեթե ժամանակակից է զեպոսիին և հետագայի պատմիչները մեծ մասամբ իրենց տեղեկությունները բազմել են նրանից:

յուց հետո «Բերաւ մարմինն նորա ի զիւղն Աւան՝ յեկեղեցին, զոր ինքն շինեաց»³:

Հովհանի մահը տեղի է ունեցել պարսից Խոսրով Փարվեզի զահակություն 21-րդ տարում, նա զահակալել է 591 թ., հետևապես Հովհանը մեռել է 610/611 թթ.:

Շատերը Ավանի տաճարի կառուցման վերջին հնարավոր թվականը համարում են նրա կառուցող Հովհանի մահվան այդ թվականը, այսինքն 610/611-ը: Այդ տեսակետը պաշտպանողները մոռանում են, որ Հովհանը իր մահից տարիներ առաջ փոխել էր Կարին, այնտեղից էլ իբրև գերի տարվել Պարսկաստան՝ Կարնո հայ բնակչության

¹ Սերեուս, էջ 123—124:

² Գրասխանակերտցի, էջ 73—74:

³ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 151:

իշխանները հավաքվել էին Գլինում: Ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է գրում, կաթողիկոսի ընտրությունը «ոչ հաջողեցաւ այն անգամ», որովհետև Մովսէսի մահովանից հետո Հովհանն ինքն էր ուզում գրանդոյ հայ եկեղեցու միակ կաթողիկոսը, բայց հակաբաղկեղնական հոսանքն ուժեղ էր և ընտրությունը չկայացավ:

Հաջորդ տարում փոխվում է թրվածիակը: Մտքաւոր Քաղաքատունին, Պարսկաստանում բազմաթիվ բաշարթոյնություններ անելուց հետո, ինչպես սասցինը, նուրով Գարվեղի 17-րդ տարում, այսինքն 607 թ. զայիս է Հայաստան իբրև մարզպան և անմիջապես ձեռնամուխ լինում կաթողիկոսի ընտրության և հայոց եկեղեցական գործերի կարգավորման:

Նա ընտրությունը Մշտունյաց եպիսկոպոս Աբրահամին հայոց կաթողիկոս է նստեցում, այնուհետև նորոգում է մայր եկեղեցին, Հայաստանի Բյուզանդիային անցած մասի հողերը պետերի և աշխարհիկ իշխանների ժողով է հրավիրել տալիս կաթողիկոսի միջոցով՝ հայոց եկեղեցու մեջ առաջացած տարածաշնորհություններ վերացնելու նպատակով: Այդ ժամանակ Հովհան Բագարանցին արդեն փախել էր Կարին և լքել իր աթոռը:

Մեր մտածնազորներից երկուսը՝ Գրասխանակերտցին և Ասողիկը թվական տվյալներ ունեն Հովհան Բագարանցու կաթողիկոսության տեղուրության վերաբերյալ, բայց նրանք թվերի մեջ տալով տարբար տարբերություն կա: Գրասխանակերտցին գրում է, որ Հովհանը վախճանվեց «կայսրյա զաթոս հայրապետության ամս ԻՉ», այսինքն 26 տարի, դրան հակառակ Ասողիկը տեղեկացնում է, որ Հովհանը «կայսրյա թաթոս ամս 16»: Տարբար տարբար տարբերությունը, անշուշտ, հետևանք է գրասխանի և ոչ թե հեղինակների մտածնազորական տարբերության և անկասկած է, որ ճիշտն Ասողիկն է: Այդ սխալը, բոտ երևում էր անաշխատի էր շատ հնում, բանի որ XIII դարում մի բանի մատենագիրներ կրկին ևն Գրասխանակերտցուն (Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան): Ասողիկի վկայությունը Հովհան Բագարանցու կաթողիկոսությունը հասնում է մինչև 607 թ., որ, ինչպես տեսանք, հաստատվում է այլ տվյալներով ևս, իսկ եթե ընդունենք Գրասխանակերտցու նշած թվականը, Հովհանի կաթողիկոսությունը հասնում է մինչև 617 թ., որ բոլորովին չի համապատասխանում այդ ժամանակների պատմական աղբյուրին:

Հովհան Բագարանցու ժամանակի վերաբերյալ բոլորովին սխալ տեղեկություն է տալիս XIII դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին: Հակառակ զեպրերին ժամանակակից Աբրահամի, որը Հովհան հակաթոռն իրավացիորեն համարում է Մովսէսն եղվարդեցու (574—604) ժամանակակից, ասելով՝ «Բաժանեցաւ ապա և թաթոս կաթողիկոսութեան յերկուսս. անուն միուն Մովսէս, և միտայն՝ Յոհան»², Կիրակոս Գանձակեցին Հովհանին համարում է Աբրահամ Աղբաթանեցու հաջորդ: Նա գրում է.

«Ճե յետ տեանն Աբրահամու տանու զկաթողիկոսութիւնն տէր Յոհան, ի Կողովակ, ի զեղջէ Բագարանէ, ամս քանն և վեց. ոմանք ի պատմագրաց զերկուսեանն ի միում ամի ասնն վախճանեալ զԱբրահամ և զՅոհան, և կէսը ոչ»³:

Գանձակեցու գրածի անձնությունը իմացվում է թեկուզ միայն նրանով, որ, ինչպես հայտնի է, Աբրահամը կաթողիկոս է եղել 607 թ. մինչև 615-ը, երբ Մորիկ կայսրը վաղուց արդեն վախճանվել էր (նրան սպանել են 602 թ.), հետևապես նա չէր կարող իր մահովանից հետո հակաթոռ կաթողիկոսություն ստեղծել Ավանում: Եթե Գանձակեցուն հավասանք, Հովհանը կաթողիկոս է եղել 26 տարի և հաջորդել է Աբրահամին, նշանակում է նրա կաթողիկոսությունը հասել է մինչև 640-ական թվականները, որ բացարձակ սխալ է: Այդ ժամանակամիջոցում, ինչպես հայտնի է, կաթողիկոս են եղել Կոմիտաս Աղջեցին (615—628), Քրիստափոր Ապահունին (628—630), Եպր (630—641):

Գանձակեցու այս սխալն առաջ է եկել այն բանից, որ նա Հովհան Բագարանցուն դրել է հայոց կաթողիկոսների շարքի մեջ, առանց ուշք դարձնելու, որ նա հակաթոռ է եղել և չի նախորդել կամ հաջորդել հայոց կաթողիկոսներից և ոչ մեկին, հետևապես նրա կաթողիկոսությունը գուրդան է եղել և նրա գահակալության առանձին տարիներ չպետք է հասկանանք:

Այս բոլորից եզրակացնում ենք, որ Հովհանի փախուստը Կարին տեղի է ունեցել 607 թ., Գլինի ժողովից առաջ, և գրանով վերացել է Մորիկ կայսեր հիմնած Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսությունը:

Narratio de rebus Armeniae-ի մեջ ասված է, որ Հովհան հակաթոռը գահի վրա մնացել է 14

տարի, մինչև Մորիկ կայսեր մահը, որ, ինչպես ասացինք, տեղի է ունեցել 602 թ., բայց մի բանի ստորից հետո ճշտում է, նրա վերացման թվականը կապուցվել պարսից նուսրով արքայի Հայաստանը գրավելու հետ և ավելացնում է, որ «Գա այն ժամանակ էր, երբ հերետիկոս Աբրահամը կաթողիկոս դարձավ»:

Երևում է, որ Մորիկի սպանությունից հետո, Ավանի կաթողիկոսությունը անկում է ապրել, թեև մինչև Մտքաւոր Բագարանու ձանցես զայն իր դուրսությունը պահպանել է և նույնիսկ կարողացել է 606 թ. խանգարել հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը:

Հասկանալի է, որ Ավանի տաճարը կառուցվել է հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնադրումից առաջ, այսինքն 590-ից առաջ և այդ թվականին էլ նա դարձել է կաթողիկոսության աթոռանիստ՝ Հայաստանի հունական մասի համար:

Բյուզանդական Հայաստանի բաղաբանական կենտրոնը թեև Կարին բաղաբան էր՝ Քնեզուպոլիսը, բայց կաթողիկոսությունը Ավանում՝ բյուզանդական տիրապետության սահմանադրվածի հիմնեցին, որպեսզի նա ժողովից պաշարի Գլինի հայոց կաթողիկոսության դեմ:

Աբրահամը ասում է, որ Հովհանը կաթողիկոս է ձեռնադրվել իր ծերության ժամանակ, երբ ճանաչված է հեղինակավոր հոգևորական էր: Նա գրում է.

«Երանելի ծերունի կաթողիկոսն Յովհանն ի գերութիւն վարեցաւ»⁴:

Եթե այդ ծերունին մոտ 60—65 տարեկան լինելը կաթողիկոսի ժամանակ, ուրեմն կաթողիկոս պետք է ձեռնադրված լինել մոտ 50 տարեկան հասակում:

Կարծում ենք, որ Հովհանը մինչև կաթողիկոս ձեռնադրվել իր հիմնադրած վանքի վանահայրն է եղել և երկար ժամանակ զբաղվել է շինարարությամբ և վանքի միարանություն ու տնտեսություն կարգավորումով:

Այս բոլորից եզրակացնում ենք, որ Ավանի տաճարը կառուցվել է ամենաառաջ 580-ական թվականներին, հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնադրումից առաջ և ոչ թե VI դարի 90-ական թվականներին կամ VII դարում, ինչպես ընդունված է մինչև այսօր, բացառությամբ Քորտա Քորտամանյանի, որ Ավանի տաճարի կառուցումն իր աշխատություններում անվերապահորեն դրել է VI դարի մեջ:

Ավանի տաճարի հորինվածքի մեջ եղած հնամենի ձևերը ևս ապացուցում են նրա VI դարում կառուցված լինելը և բոլորովին չեն կապվում VII դարի հետ:

Սակայն այդ հարցին կանդաղադանանք ստորև:

Գ. ՃԱՏԱՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԸ

Ինչպես արդեն ասել ենք, Ավանի տաճարով հայկական ճարտարապետության մեջ հիմք է դրվել տաճարների մի նոր հորինվածքի, որն արտաքինից ուղղանկյուն բառանկյունի տեսք ունի՝ արևելքից զեպի արևմուտք ձգված, իսկ ներսից՝ խաչաձև է, շորս անկյուններին կառուցած

³ Ա. Երեմյանն իր մի հոդվածում («К вопросу о датировке кафедральной церкви в Аване», «Հրատարակչություն հայկական գիտությունների», 1969, № 3, էջ 47—62), հենվելով XIII—XIV դդ. պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի վրա, այն կարծիքն է հայտնում, որ իբրև թե Հովհան Բագարանցին սկզբում որոշ ժամանակ կաթողիկոսություն էր պահպանում և հետո հեռացավ (до с здания католикосата в Аване Иоанн был католикосом в Карине), այնուհետև նա իր աթոռն տեղափոխել է Կոտայքի Արամուս գյուղը և վերջում էլ եկել նստել է Ավանում:

Այս միակշարման սխալ եզրակացության նա ճանդել է պատմագրին ճիշտ չհասկանալու պատճառով: Պատմագրի այն արտահայտությունը, թե «Յովհանն անի Քնեզուպոլիս եղև կաթողիկոս, և եկեալ եղ արքայի Կոտայքի յերամուսն զիւր» (Ստ. Օրբելյան, էջ 90—91), պետք է հասկանալ, որ Հովհանը կաթողիկոս է ձեռնադրվել (կարողիկոս եղավ) Քնեզուպոլիսում և զայով իր աթոռը հաստատեց (դրեց) Կոտայքի Արամուս գյուղում և ոչ թե նա կաթողիկոսություն է արել Քնեզուպոլիսում և հետո եկել Արամուս: Բացի այդ, Արամուսն ու Ավանը իրար ժողով գյուղեր լինելու հետևանքով Օրբելյանը չի տեսել է միմյանց հետ և Ավան զրեկտ փոխարեն Արամուս է դրել: Այդ երևում է նրանից, որ այդտեղ Օրբելյանը ոչ մի ակնարկ չունի Ավանի մասին: Ըստ Օրբելյանի, Հովհանը ոչ թե Ավանում, այլ Արամուսում է հաստատել իր աթոռը և այնտեղ էլ մնացել:

Մեզ անհասկանալի են նաև Երեմյանի առաջարկած իրարմանք թվականները: Հորվածի վերջում, երբ հանդիմանների 1-ին կետում նա գրում է, որ Հովհանը կաթողիկոս է եղել 584-ից մինչև 610 թվականը (Иоанн Багаранич был католикосом с 584 по 610 гг.) 20 տարի (Գանձակեցու համաձայն), իսկ մի քանի տող հետո, նույն երբահանդումների 4-րդ կետում գրում է, որ Ավանի բաղկերչունի կաթողիկոսությունը իր գոյությունը զպարբերեց 602/3 թթ. (в 602,3 гг. халкедонитский католикосат в Аване прекратил свое существование):

Անըզունելի են նաև Ավանի տաճարի կառուցման Երեմյանի առաջարկած թվականները: Հիմնական վերջը 588/590 և ավարտը՝ 595/597: Տաճարի կառուցումը Երեմյանը ետ է բերել դեպի 590-ական թվականները այն սխալ կաթողիկոսության պատճառով, որ իբրև թե Հովհանը իր կաթողիկոսությունը Կոտայքում սկսել է Արամուս գյուղում:

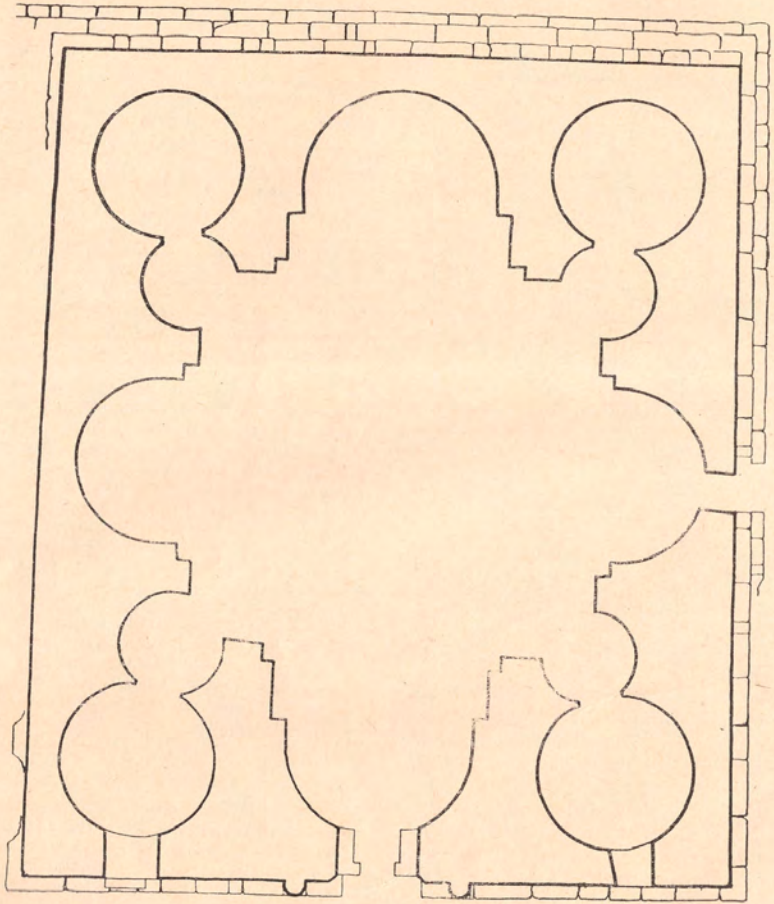
¹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 98:

² Աբրահամ, էջ 54:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 50:

⁴ «Բանքեր Արամուսագրանի», № 6, էջ 407:

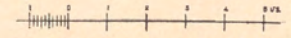
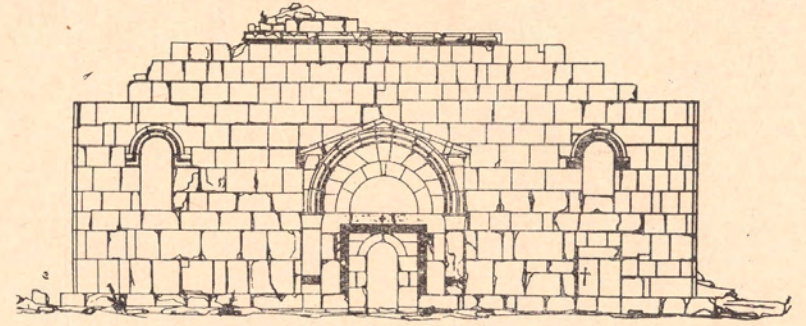
⁵ Սերեյա, էջ 123:

13. Ավանի տաճարի հասակաձևը
Չափագրություն՝ Շ. Ազատյանի:

չորս ավանդաձևերի պատճառով: Այս տիպի տաճարները գմբեթավոր են, բայց տաճարի մեջ գրմբեթակիր մույթեր կամ սյուներ չկան, այլ բավականին մեծ գմբեթը նստած է լինում ավանդաձևերի առաջի կիսաբոլոր նախամուտքի զեպի եկեղեցու կենտրոնին մոտեցող մասերի վրին:

Ավանի տաճարի ճարտարապետական հորինվածքը դրսի երկրներից չի եկել Հայաստան և պատվաստվել այստեղ: Նա չի մշակվել և ձևավորվել տարբեր երկրների համագործակցությամբ, ինչպես, ասենք, այդ սեղի է ունեցել բաղրիվ

14. Ավանի տաճարի ամ ճակատը
Չափագրություն՝ Շ. Ազատյանի:

Այս տաճարների առավելությունը մույթեր և սյուներ ունեցող բոլոր տեսակի եկեղեցիների համեմատությամբ ակնբախ է: Կարևորն այն է, որ այստեղ դաճիճն ամբողջական է և սյուների ու մույթերի պատճառով չի մասնատվում, լույսը թափանցում է ամեն կողմ և լուսավորում դաճիճի բոլոր անկյունները: Առանց սյուների կանգնած բարձրասյուց գմբեթը տաճարին վեհություն է հաղորդում և ներս մտնողի առաջ անմիջապես բացվում է ամբողջ դաճիճն իր բոլոր անկյուններով ու բարձրադիր բեմով: Այցելուն ակամայից իր հայացքը հեռոճեսե բարձրացնում է մինչև լուսավոր գմբեթը, հակառակ սյուներ ունեցող դաճիճների, որոնց մեջ մտնողի առաջ ծառանում են ներքին սյուներն ու մույթերը, խանգարում են կալիչու դաճիճի ամբողջությունը, իսկ մույթերի վրի կամարներն ու անգմբեթ թաղերը ճնշող տպավորություն են գործում և մթազնում դաճիճը:

տիպի տաճարների հորինվածքում, որոնք, բացի Հայաստանից, մեծ տարածում ունեն նաև Հայաստանից դուրս, Ասորիքում, կամ այլ երկրներում և երբեմն ավելի հին են քան Հայաստանի շատ օրինակները:

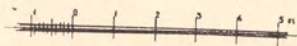
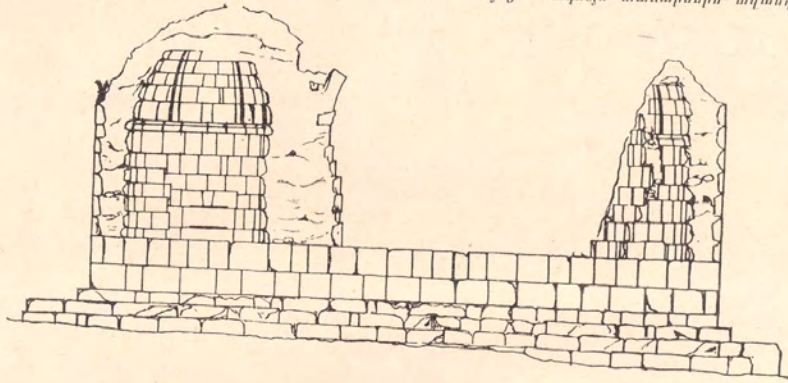
Ինչ խոսք, որ Հայաստանի և մյուս երկրների բաղրիվ տաճարները մասնամասնություններով տարբերվում են միմյանցից և Հայաստանում ազգային զունավորում են ստացել, բայց բոլոր դեպքերում նրանք պաճպանել են իրենց հորինվածքի բնորոշ ընդհանուր գծերը:

Առաջներում կարծում էին, թե բաղրիվ տիպի տաճարները Հայաստան մուտք են գործել Ասորիքից կամ Հունաստանից, հայերի բրիտանոսություն ընդունելուց հետո: Այժմ հայտնի են այդ տիպին պատկանող տաճարներ, որոնք Հայաստանում կառուցվել են բրիտանոսության մուտքից շատ առաջ, հեթանոսության դարերում: Ռոմ լավագույն օրինակը Դվինի մայր եկեղեցին է:

Նա սկզբնապես կառուցված է եղել իբրև հեթանոսական տաճար, բրիտանոսության մուտքից առաջ, հավանաբար II դարում: Քրիստոնեության

Գմբեթավոր անսյուն դաճիճները տաճարների զարգացման մեջ մի քալլ առաջ են սյուներ ունեցող հոանավ հորինվածք ունեցողներից:

մուտքի ժամանակ վեր է ամփել եկեղեցու: Պատմությունից հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ Գրիգոր Լուսավորիչը հայրց, վրաց, աղվանից թագավորների հետ հին հեթանոսական տաճարները բրխատենակալի վերածնեց և բրմերին էլ վարդապետ ձեռնարկեց: Հայկական հնագույն տաճարների հեթանոսական ծագման մասին իր աշխատություններում բազմիցս նշել է Քորոս Քորամանյանը²:

15. Ավանի տաճարի՝ աև ճակատը:

Չափագրություն՝ Մ. Ազատյանի:

Մեր խոսքը դարձյալ մասնավորելով Ավանի մասին, պետք է շեշտենք, որ նրա հորինվածքը Հայաստանում առաջացել է ձեռքի ներքին պարզացման հետևանքով:

Քորամանյանը մի տեսություն դարգազրեց էջմիածնի տաճարի և նրա օրինակով կառուցված այսպես կոչված հինգ գմբեթանի հայկական տաճարների վերաբերյալ, որոնցից առաջինը, էջմիածնից հետո, Ավանի տաճարն է համարել:

Հետագայի ուսումնասիրությունները հշտեցին, որ էջմիածինը, Ավանը և մյուս եկեղեցիները սկզբնական շրջանում հինգ գմբեթներ չեն ունեցել,

¹ Գ. Ղափաղալյան, Գլխի բազալը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 88—109:

² Քորոս Քորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության հատ. Ա, էջ 106—109 և բազմաթիվ այլ էջեր:

բայց մեկ թվում է, որ Քորամանյանը ճիշտ է այն բանում, որ էջմիածնի տաճարը, որի հորինվածքը կապված է Գրիգոր Լուսավորչի տեսլիքի հետ, այսօրին համարվել է հայկական եկեղեցու տիպար, չորս սյուների վրա զրված գմբեթով, նվիրագործվեց հեթանոսությունից եկող բազիլիկ շենքերի կողքին և նրանից հետագայում առաջ եկան հարիսիմատիպ տաճարները:

Հայրց հնագույն տաճարներն այսնդատներ

չունենին և նրանց անհրաժեշտությունն էլ չկար, որովհետև նրանք դեռևս թանկարժեք գույք չունեին, կամ այնքան շատ չունենին, որ գույքի պահպանության համար եկեղեցու ներսում առանձին բաժանումներին պետք լիներ:

Սակայն, մեկ դար էլ չանցած, եկեղեցու սկզբնական պարզ արարողությունները փոփոխությունների ենթարկվեցին և հետզհետե հարստացան: Առաջ եկան և արմատավորվեցին հոգևոր և պատարագի հանդիսավոր երգեր: Եկեղեցին ճոխացավ թանկարժեք սպասով և հանդերձանքով, սրբոց մատուցներով, ոսկյա և արծաթյա խաչներով, ասեղնագործած ծածկոցներով և վարագույրներով, արծերավոր զորգերով, մագաղաթյա ձեռնագիր գրքերով, որոնք պահպանելու համար անհրաժեշտ պայմաններ չունենին հնագույն պարզունակ եկեղեցիները: Հայրց եկեղեցու կանոնների

մեջ հատուկ կետեր են գրվել գույքի պահպանության վերաբերյալ: Օրինակ, ներսես Պարթևի կանոնների մեջ գրված է՝

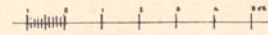
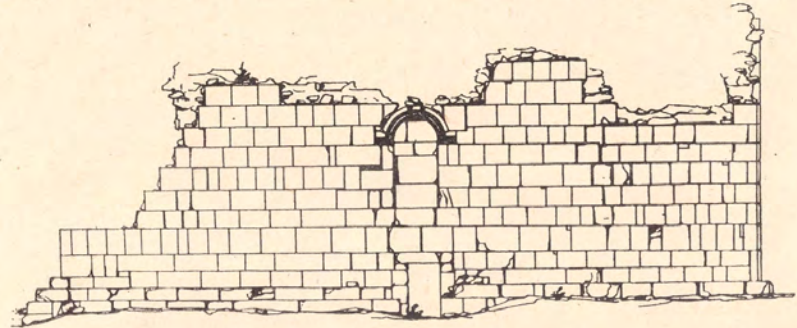
«Պաշտածն և պատարագիր և սպասք օրրոյ եկեղեցոյն ի զխաւոր բահանային տան եղիցի, որպէս յառաջագոյն կարգեալ է»:

Եվ ավելացնում է.

«Եւ ինքն զխաւոր բահանայն զեկեղեցին մի՛ իշխեսցէ թողուլ և գործոյ տան պարսպել, այլ մշտնջենատօր ի սուրբ եկեղեցոյն կացցէ, զի պաշտածն և աղաւթին տունջեան և պիշերոյ ժամօցն և զտեսչութիւն ժողովրդոցն մի խափանեսցէ»:

տագործելու համար: Կանոններ են գրվել այդ կարգի օրինազանցություններն արգելելու վերաբերյալ:

«Եւ լսեմ թէ զեկեղեցոյ սպաս, մանաանդ զվարագրոյ ի հարսանիս առագաստ փեսայի և հարսին, և զսկի՛հ գինի ըմպելոյ յանաթս տան զինուորաց, վասն որոյ զբահանայն զայն արժան է խլել ի կարգէ իրմէ, վասն այդպիսի խառնակ և շար գործոց...»³: Անգամ տեղեկություններ կան այն մասին, որ բահանաները ծախել են եկեղեցու գույքը, առանց կանոնավոր փաստաթղթերի և առանց վկաների: Այդ բոլոր անկարգություններից աղաավելու

16. Ավանի տաճարի՝ հս ճակատը:

Չափագրություն՝ Մ. Ազատյանի:

Սահակ Պարթևի կանոնների համաձայն եկեղեցու գույքը ասածունն է, և եպիսկոպոսը գույքի պահպանելն միայն և ոչ ուրի:

«Տեսանես զի Աստուծոյ են ինչքն, բանգի իր համարի գտօրան մեր, և ոչ մարդոյ ումեր, բայց միայն պահպան և վերակացու է տեսուչ եպիսկոպոսն: Բազում սպա զգուշութեան պէտք են եպիսկոպոսին և երկիրի...»⁴:

Եկեղեցական ավանդը աներում պահելն էլ վտանգավոր էր. հոգևորականները օգտագործում էին և շատ անգամ վարձով տալիս հարսանիքներում և զինվորականներին իրախճանքներում օգ-

և եկեղեցու ավանդներն անվտանգ պահպանելու միակ էլքը եկեղեցիներին կից առանձին պահեստատուն ունենալն էր, ավանդները պահելու տեղ, ...⁵, պատահաով եկեղեցիներին կից կառուցեցին փոքրիկ սենյակներ, որոնք կոչվեցին ավանդատուն՝: Վ որպից սկսած, նրանց կողքին իբրև հա-

³ Նույն տեղում, էջ 379, կանոն ԻԱ:

⁴ Հայրց եկեղեցու ավանդատները 12—13-րդ դարերից սկսած կոչվեցին հաս խորաններ (աշակողմյան խորան, ձախակողմյան խորան), որովհետև այդ ժամանակվանից սկսած նրանց մեջ, պատարագի վեճարարը զրվեցին՝ եկեղեցու բազմաթիվ նվիրատուների արչառության կամ հիշատակի համար պատարագ մատուցանելու համար:

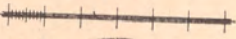
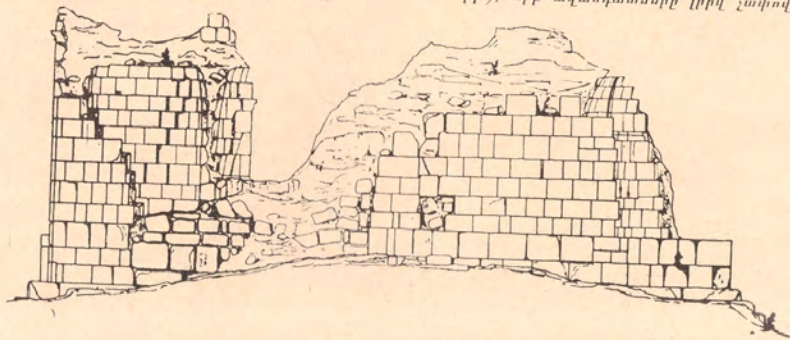
⁵ Հայրց եկեղեցական օրենքների համաձայն միևնույն խորանում օրվա ընթացքում միայն մի պատարագ (զոհարիություն) կարելի էր կատարել:

¹ «Կանոնագիրը Հայրց», Ա, աշխատասիրությամբ Վաղյան ճակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 484, կանոն ԺԳ:

² Նույն տեղում, էջ 413, կանոն ԾԲ:

վելված, փոքրիկ սենյակներ կառուցեցին՝ բաձանայի բնելու և ավանդները պահելու համար:

Այդ սենյակների սկզբում կառուցում էին եկեղեցու արևելյան ծայրին, հյուսիսային կամ հարավային կողմերում, որտեղ եկեղեցու խորանն էր և սպասարկող անձնակազմին հատկացված բաժինը, ժողովրդի համար արհելված մասը:

17. Ավանի տաճարի հր ճակարակ:

Չափադրություն՝ 5. Ազատյանի:

Սկզբում կառուցվող ավանդատներն ամբողջությամբ դուրս էին ցցված եկեղեցու ընդհանուր կազմությունից: Մինչև օրս պահպանվել է Քասաղի եռանավ տաճարի հյուսիս-արևելյան ծայրի ավանդատներ, որ V դարի հավելված է, շուտափույթ կերպով կառուցված, նրա պատերի ուղղությունն անգամ շին կարողացել հարմարեցնել բուն եկեղեցու պատերի ուղղությանը¹:

Ավանդատների զարգացման երկրորդ փուլը սկսվել է հինգերորդ դարում, երբ նա կառուցվում էր եկեղեցու հետ միասին, մի ընդհանուր նախագծով:

Այդպիսի ավանդատներ ունեն Տեկորի տաճարը (V դ.), Նրեույսը (V դ.), Դվինի միանավ տաճարը (VI դար) և այլն: Այստեղ գլխավորն այն է, որ ավանդատուն իր մի մասով արդեն մտնում է տաճարի կազմության մեջ, բայց կիսով

շափ էլ նրանից դուրս է մնում: Կառուցողներն այդ դուրս մնացած մասն օգտագործել են տաճարի շրջապատի սյունասարհը նրա արևելյան ծայրում փակելու համար:

Ավանդատների զարգացման երրորդ փուլը կարող ենք համարել այն ժամանակաշրջանը (VI—VII դդ.), երբ ավանդատները լրիվ շափով ընդ-

գրկվեցին տաճարի ուղղանկյուն բառանկյունու մեջ և դրանով իսկ եկեղեցու ներսում առաջ եկավ խաչաձևություն, որ շուտով դարձավ հայտնի եկեղեցու հատկանիշներից մեկը:

Մենք այստեղ չենք խոսում հատկաձևերի մյուս տարրերակների մասին, որոնք այնքան մեծ առատություն հանդես եկան VII դարում և մշակվեցին տարբեր ուղղություններով, փոքրիկ խաչաձև տաճարներից սկսած մինչև բազմանիստ եռահարկ Ջվարթնոցը, որովհետև նրանք շին արնչվում մեր այստեղ առաջադրած հարցի հետ, սակայն որոշակի կերպով կարող ենք պնդել, որ եկեղեցու հատակագծերի ներքին խաչաձևությունը կարևոր հանգումանը հանդիսացավ տաճարների գմբեթակիր ծանր մույթների վերացման համար, և այդ կարևոր երևույթը առաջին անգամ տեսնում ենք Ավանի տաճարում²:

¹ Քասու Քուրմանյան, նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հատ. Ա, էջ 118, Արևմտեղ Սահելյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարագիտությունը, Նրեույս, 1955, էջ 26:

² Ա. Յակոբսոնը և Ն. Տեկորսկին այն կարծիքն են հայտնել, որ թեպետ մեզ ծանոթ հոփոսիմեստիպ տաճարների ամենահին օրինակը Ավանի Կաթողիկեն է, բայց նա իր բարդ հորինվածքով հազիվ թե կարողանա առաջին օրինակը

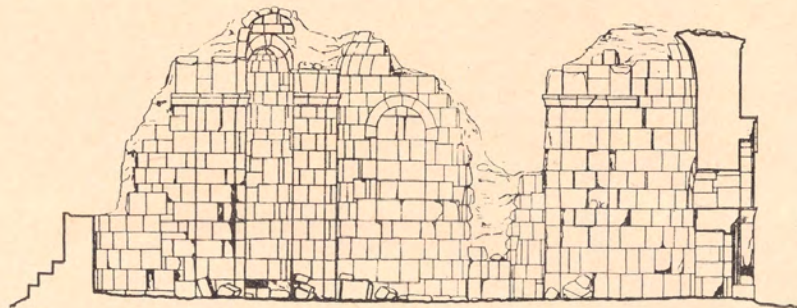
Այս բոլորից հետևում է, որ Ավանի տաճարը, ինչպես նաև նրա հորինվածքն ունեցող մյուս բոլոր եկեղեցիներն առաջ են եկել տեղում, զարգացման ներքին օրինաչափությունների հիման վրա և դրանց առաջին օրինակը Ավանի տաճարն է:

Ավանի տաճարն իր պատերի արտաքին երեսին խորշեր չունի, ինչպիսիք ունեն VII դարում կառուցված նույն տիպին պատկանող բոլոր եկեղեցիները (Հոփոսիմես, Քարգմանաց, Միսավան, Արհաման), ինչպես նաև Վրաստանի օրինակները (Մցխեթի, Աթենի տաճարները):

Իրենց հիմնական դերից (պատերի ավելորդ թանձրությունը պակասեցնելուց), տաճարի արտաքին երեսների զլխավոր դերեցիվությունն են հանդիսանում:

Ավանի տաճարի կառուցման ժամանակ այդ խորշերի մասին զեռուս հատկացություն չեն ունեցել և այդ պատճառով էլ խորշեր չեն արել:

Ավանի տաճարն իր տիպի մյուս հուշարձանների համեմատությամբ ունի հնություն և նախնականության նաև մի շարք այլ հատկանիշներ, որոնք ի մի հավաքած հաստատում են նրա նա-

18. Ավանի տաճարի դեպի հր կործանք:

Չափադրություն՝ 5. Ազատյանի:

Շին տաճարները, որոնք ներսից և դրսից բառանկյուն են, պատերի մեջ գանգվածային և թանձր մասեր չունեն: Նրանց պատերը, եթե հաշվի չառնենք թաղերը և որմնամույթերը, ամենուրեք նույն թանձրությունն ունեն, իսկ երբ առաջ եկան հոփոսիմեստիպ տաճարները, արտաքինից բառանկյունի, իսկ ներսից խաչաձև, պատերի որոշ մասերը թանձրացան: Այդ թանձր մասերը թեթևացնելու նպատակով նրա արտաքին երեսին անկյունավոր խորշեր են արվել, որոնք բացի

խառնուրդ լինելը բոլոր մյուս օրինակների համար:

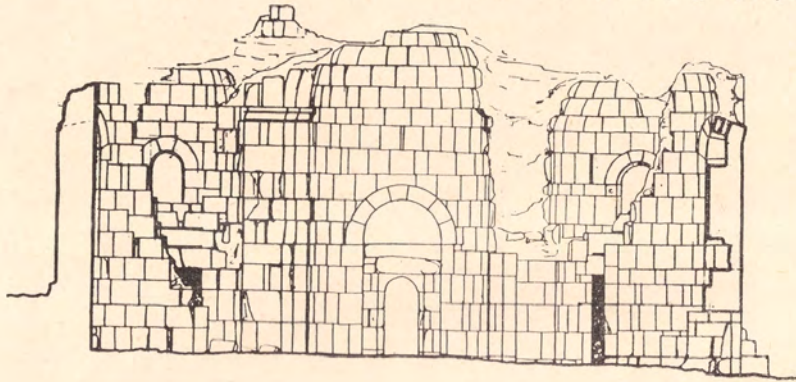
Առաջին հերթին պետք է նշենք պայտածե կամարների գոյությունը, տաճարի արևմտյան մուտքի գլխին: Ինչպես հայտնի է, պայտածե կամարները Հայաստանում գործադրության մեջ են եղել միայն IV—VI դդ., իսկ ավելի ուշ, VII դարում նրանք ամենուրեք փոխվել են կիսաշրջան միակենտրոն կամարների:

Բացի այդ, Ավանի տաճարի ամ մուտքը, որ գլխավորն է այդ պատի կենտրոնում և այդ

(ինն): Նրանց կարծիքով, որնեն, եղել են նաև ավելի նախնական և ավելի հին օրինակներ, որոնք մեզ չեն հասել: Մենք այդ կարծիքի դեմ չենք կարող առարկել, որովհետև Արևմտյան Հայաստանի հայ ճարտարագիտությունն ամբողջությամբ ոչնչացել է գրեթե ամբողջ ուսումնասիրության, թեև Արևելյան Հայաստանում էլ կարող էին լինել այդպիսի ոչնչացած հուշարձաններ:

¹ Գեորգի Չորինաչիլին հակադրվելով բոլոր հայ, ուսումնասիրողներին, Ավանի տաճարի արտաքին խորշերի բացակայությունը փոխանակ նրա հնության հասկանալու համար, կառուցող ճարտարագետի անշուքությունն է փրագրել: Գ. Чубинашвили, Разыскания по Армянской архитектуре, Тбилиси, 1967, стр. 14.

պատճառով շրջորհն զարգարված է, հետագայում փոփոխության է ենթարկվել և կարկատաններով փոքրացվել, բայց այդ փոփոխությունների ժամանակ հինը չեն քանդել, այլ նույնությամբ պահպանել են տեղում: Մուտքն ամբողջովին վերցրած հնություն մի նմուշ է և նրա ձևավորման մեջ մտած որմնախոյանները, որոնք շատ նման են V դարում կառուցած Երեբունյի տաճարի խոյաններին, Գ. Չուբինաշվիլու կարծիքով դրանք մի այլ, ավելի հին հուշարձանի վրայից են հանվել և այդտեղ օգտագործվել:

19. Ավանի տաճարի զեպի ամ կորվածքը: Չափազորություն՝ 5. Ազատյանի:

Սակայն մասնազետ լինելու հարկ չկա հասկանալու համար, որ այդ խոյանները մուտքի ձևավորման մյուս տարրերի հետ միասին մի ամբողջություն են կազմում և դրանք խորթ չեն Ավանի տաճարի համակառուցիչին:

Հնության արդյունք են նաև պատուհանների և բիվի ատամնաշար զարդաձևերը, ինչպես նաև գմբեթի տակ իրրև նրա հիմքը հանդիսացող կամարների գլխի բառակուսուց բազմանկյունու անցնելու յուրօրինակ միջոցները: Այդտեղ երկու տար-

րեր ձևեր են օգտագործվել միաժամանակ՝ իրար հաջորդող կամարների և առաջատավոր ձևեր:

Յուրօրինակ կազմություն ունեն Ավանի տաճարի ավանդատները: Հատակագծում նրանք բուլբուլային են և իրենց այդ ձևով միակ օրինակն են հայկական ճարտարապետության մեջ: Տաճարի արևմտյան կողմի լավ պահպանված մասերից երևում է, որ Ավանի ավանդատներն իրենց գլխին գմբեթ չեն ունեցել, հետևապես նրանք բարձր և երկնապայց են եղել, ծածկված սֆերիկ թաղով:

Գմբեթի թմբուկից ոչինչ չի պահպանվել:

1679 թ. մեծ երկրաշարժից քանդվելուց հետո հետզհետե բալբալվել ու ուշնացել է: Պեղումների ժամանակ ևս մնացորդներ չեն հայտնաբերվել, բայց նկատի ունենալով զարաշրջանը, կարծում ենք, որ հիշտ է պրոֆ. Բ. Աղաբաբյանի այն ենթադրությունը, որ տաճարն ունեցել է ութը կողերով բազմանիստ գմբեթի թմբուկ:

Ն. Մ. Տոկարսկին ուշադրություն է դարձրել այն բանի վրա, որ Ավանի տաճարի պատուհանների ատամնաշարերն անմիջապես լուսամուտի կզրին են, առանց որոշ չափով նրանից բարձր լի-

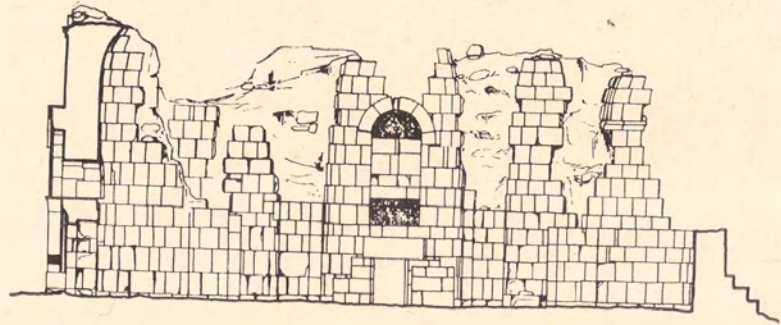
² P. Մ. Агабабян, Композиция купольных сооружений Грузии и Армении, Ереван, 1950, стр. 60.

նելու: Այդ երևույթը ևս նա համարում է հնից եկող սովորություն, որովհետև նույն բանը նա նկատել է նաև IV դարում կառուցված Քասախի տաճարում:

Հիշատակության արժանի է նաև այն, որ Ավանի տաճարի հարավ արևմտյան ավանդատան մուտքի կիսաբարի կենտրոնական մասի ծանրությունը թեթևացնելու նպատակով նրա վրայի երկարավուն երկու բարերն իրենց տակի մասում արանքներ ունեն և իրար վրա նստած են միայն ծայրերի կրունկներով:

մաշխարհային առաջին պատերազմը և զրավոր աղբյուրների ու ճարտարապետական բնութիւյան հիման վրա այն թվագրեց VI դարով, գտավ, որ կառուցված է էջմիածնի հասակագծային ձևերի հիման վրա և ունեցել է նրա նման հինգ գմբեթ՝ կենտրոնականը՝ զահիճի գլխին՝ մեծ, իսկ մյուս չորս փոքրերը՝ նստած են եղել շրա բուլբուլի ավանդատների գլխին:

Քորամանյանն իր աշխատությունների մեջ նշել է, որ Ավանի տաճարն առաջինն է Հոփսիսի մեատիպ բուլբուլ հայկական եկեղեցիների մեջ և

20. Ավանի տաճարի զեպի հա կորվածքը: Չափազորություն՝ 5. Ազատյանի:

Գ. ԱՎԱՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ՏԵՂԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ներկա աշխատության նախորդ էջերում արդեն նշել ենք հայ ճարտարապետության համար Ավանի տաճարի ունեցած կարևորությունը, իսկ այժմ, միակողմանի շինելու համար, խիստ համառոտ կերպով, մեջ բերենք նրա մասին եղած թեթև ու զեմ կարծիքները:

Առաջինը Քորամանյանն էր, որ ուշադրություն դարձրեց Ավանի տաճարի վրա, զեռ նախքան հա-

նրա օրինակով են կառուցված նույնատիպ բուլբուլ տաճարները, այս ախպի տաճարներն իրենց կատարելությունը հասան Հոփսիսի հարկնվածքի մեջ:

Քորամանյանի կարծիքով (ինչպես նաև Վինենայի պրոֆ. Ժ. Ստրիգովսկու) Հայաստանի տաճարների այս ձևը աղբյուրություն է ունեցել Բյուզանդիայի ճարտարապետության վրա, որտեղ առաջ են եկել նույնատիպ տաճարներ: Նա գրում է.

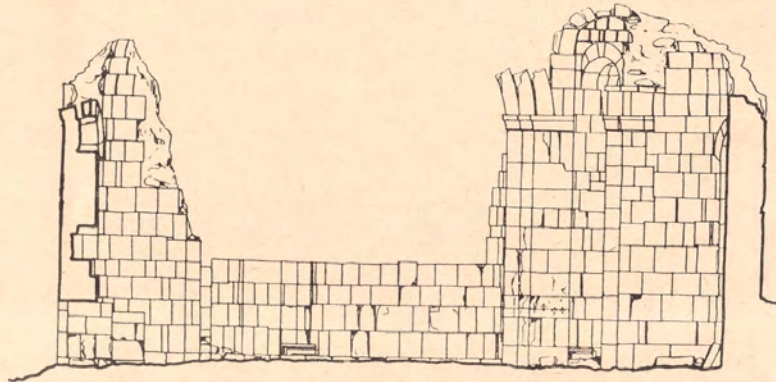
«...Անիի և Բյուզանդիանի մեջ իրարու այնքան նման եկեղեցիներ իրարմ են անկախ ինչպես երևան գայերնին զուցե անբացատրելի մնար, և կամ առաջնության մրցանակը Բյուզանդիանը շահեր, եթե բարերախոտարար VI դարու վերջին Հոհան կաթողիկոսի՝ երևանի մոտ Ավան գյուղի մեջ կանգնած ներբուստ խաչաձև և հինգ գմբեթանի եկեղեցին կհաս-

¹ «Անիարհներ հայ ճարտարապետության պատմության» (Երևան, 1964, էջ 82) խմբակառ աշխատության մեջ Սա. Մուսաբախյանը հավանական է համարել, որ Ավանի գմբեթը ունեցած լինի 16 նիստ, այն պատճառաբանությամբ, որ աշխպես նրա լույսը բիշ կլինեք տաճարի ներսում, որովհետև ամեն մի նիստը մեկ պատուհան միայն կարող էր ունենալ:

կանգուն վիճակի մեջ այսօր մեզ հասած չբլար»¹։

Ավանի տաճարի արևմտյան մուտքի մասին Քորամանյանն ասում է, որ հայկական է և զգալի կերպով տարբերվում է բյուզանդականից, ինչպես նաև պարսկականից։ Նա գրում է.

«Մասնավոր շնորհակալության արժանի է Գարեգին վ. Հովսեփյանի մեկ հոգածությունը՝ այս անգնահատելի հիշատակարանի մասին, որ մանրամասն լուսանկարելով կորուստն ազատեց։ Մասնավորապես լուսանկարած է նաև հարավ-արևմտյան անկյունի փոքր դրծ-

21. Ավանի տաճարի դեպի ան կորովածքը։

Չափագրություն՝ Շ. Աղաջանի։

«Ավանի գյուղի մեջ շինված VI դարու եկեղեցին, որ հինգ գմբեթների է եղած, V դարու էջմիածնի հետեղությունը ունի մի շատ զեղեցիկ դուռ՝ բանդակազարդված դուռ արևելյան ոճով, նույնիսկ, կարելի է ասել, նույն ժամանակվան հայկական ոճով, որովհետև որչափ որ արևմտյան ոճերից հեռու է, այնուամենայնիվ չի կապվում արևելյան ոճերի հետ և մնում է ինքնուրույն հայկական...»²։ Քորամանյանն իր աշխատությունների մեջ մի բանի անգամ գրել է, որ ինքը տեսել է Ավանի տաճարի ավանդատների գմբեթի մնացորդ, նրա հարավ-արևմտյան ավանդատան զվիին, որ լուսանկարած է եղել Գարեգին վարդ. Հովսեփյանը.

բեթին մնացորդ բարիու բոլորակ շարքերն այն³։
Երբեք չենք կասկածում Քորամանյանի ճշմարտախոսության և անկեղծության վրա, սակայն այստեղ ինչ որ թյուրիմացություն կա, որովհետև այժմ կարելի է վերջնականապես այսպես ցուցված համարել, որ Ավանն ունեցել է միայն մի գմբեթ իր զահլիճի զվիին, իսկ շուր մանր դրծրեթները չեն եղել⁴։

Ռուբեն Աղաբաբյանն այն կարծիքին է, որ հոփսիսիմեստիպ տաճարները Վրաստանում և Հայաստանում զարգացել են իրարից անկախ, առան-

³ Նույն տեղում, էջ 71։

⁴ Պետք է նեմադրել, որ այդ բարիի շարքը գոյություն է ունեցել, բայց ոչ իրենց բուն տեղում, այլ ոտի սակից տաճար բարիին ապստոսի համար բարձրացրել պատերի զվիին են գրել։ Այդպիսի բարի Ավանում տեսել ենք շատ անգամ, սկսած 1927 թվականից։

ձին-առանձին, ինքնուրույն կերպով։ Հայաստանի այգորինակ տաճարներն են Ավան, Մասաբան, Եղվադը (Գր. Մամիկոնյանի վեցարեղ տաճարը) և, վերջապես, հոփսիսիմեստիպ տաճարների նախահայր Ավանը։ Այդ տիպի իր կատարելության է հասել Հոփսիսիմեստը։

Վրաստանի տաճարներն առաջ են եկել վրացական խաչաձև կառուցվածքներից։ Հիմքը հանդիսացել է նախ Նինոմիդիոսան, այնուհետև Շուսիքան, որից հետո Զվարթն։

Իհարկե այս տեսակետն ընդունել չի կարելի թեկուզ միայն այն պատճառով, որ վրացական Մուրի խաչ եկեղեցին ունի կառուցման արձանագրություն վրացերեն և հայերեն լեզուներով, որի մեջ հիշատակված է Քորոսակ հայ վարպետի անվան սկզբնագիրը՝ Ք և հայտնի է, որ Աթենի ս. Միոն նույնատիպ տաճար ևս Վրաստանում կառուցել է նույն Քորոսակ հայ վարպետը, իր գիմանկարն էլ բանդակել է տաճարի զվիսավոր ճակատին և հայերեն էլ գրել իր անունը⁵։

Ինչպես կարելի է ընդունել, որ այնպիսի երկու միմյանց հարեան ժողովուրդներ, ինչպիսիք հայերն ու վրացիներն են, մշակույթով իրարից անկախ են եղել և փոխազդեցություններից հեռու են մնացել, այն էլ մի այնպիսի ժամանակ, երբ 300 տարի վրացական եկեղեցին անբաժան էր հայկականից (IV դարից մինչև VII դարի առաջին տասնամյակը)։

Ն. Տոկարսկին, ինչպես վերևում ակնարկեցինք, այն կարծիքին է, որ Ավանի տաճարն իր բարդ հորինվածքով չէր կարող իր տիպի նախորինակը լինել։ Նա ունեցել է իր նախորդները, որոնք մեզ չեն հասել։ Նա գրում է.

«Խաչաձև տաճարի ձևը, հայվանաբար, հայ ճարտարապետներին ծանոթ է եղել զգալիորեն վաղ, բան հորինվածքային բարդ կառուցվածք ունեցող Ավանի տաճարի շինությունը երևանի մոտ և վաղազունը՝ փաստացիորեն թվազարդողների մեջ։

Այդ մասին է վկայում Աղայի խաչաձև դամբարանը։ Դեռևս հաստատույնա չգիտենք գմբեթավոր այդ տիպի հնագույն ներկայացուցիչներին, այդ պատճառով էլ ստիպված ենք իրեն օրինակ մեջ բերել VI—VII դարերից ոչ առաջ կառուցվածքները»⁶։

⁵ P. Я. Агабабян, նշված աշխատությունը, էջ 36։

⁶ Н. М. Токарский, Архитектура Армении IV—XIV вв. Ереван, 1964, էջ 109։ Առաջին անգամ Ն. Տոկարսկին իր այս տեսակետները շարաբերել է նույն բովանդակությունն ունեցող իր գրքի առաջին հրատարակության ժամանակ («Архитектура древней Армении», 1945)։

Ն. Տոկարսկին գրում է, որ Հայկական հուշարձանների մեջ իրենց ձևերով և տիպարով առանձին տեղ են գրավում իրարից ոչ հեռու գանդուղ էջմիածնի և Կոտայքի շրջաններում կառուցված մի խումբ հուշարձաններ, որոնք բառակցով են, գմբեթավոր և իրենց շուր անկյուններին ավանդատներ ունեն։ Այդ շենքերը ստորին մասով ուղղանկյուն բառանկյունի են և իրենց մեջ են ամփոփում կառույցի բոլոր մասերը։ Բացի այդ, տաճարի կենտրոնական խաչաձևության անկյունները, ավանդատների առաջ ունեն երեք բառորդ բուլորակ խորշեր, որ տաճարների այդ տիպի բնորոշ մասերն են և այդ խորշերի միջից են բացվում զեպի ավանդատուն տանող մուտքերը⁷։

Ավանի իբրև հոփսիսիմեստիպ տաճարների նախազարգացար ընդունում են գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները, որոնք թվում Հովս. Սարգիսյանին, Անատոլի Յակիրսոնը⁸, Ստեփան Մնացականյանը⁹, Ալեքսանդրա Երեմյանը, որ մանրամասնորեն ուսումնասիրել է Հոփսիսիմեի տաճարը և նրա հետ անընդմեջ հուշարձանները¹⁰, Հովհ. Խաչիսիսյանը¹¹ և շատ ուրիշներ¹²։ Բոլորի կարգությունները Ավանի վերաբերյալ, այս կամ այն տարբերությամբ նույնն են։

VII դարում, վրաց եկեղեցին հայկականից բաժանվելուց հետո, որոշ ժամանակ կարողացավ պահպանել իր հին ուղղությունը եկեղեցաշինության մեջ։ Այդ է պատճառը, որ VII դարի կառույցները Հայաստանում և Վրաստանում զեռես նման են միմյանց, իսկ ավելի ուշ, Հայաստանը շարունակեց զարգանալ իր ավանդական ուղիներով։

⁷ Նույն տեղում, էջ 121։

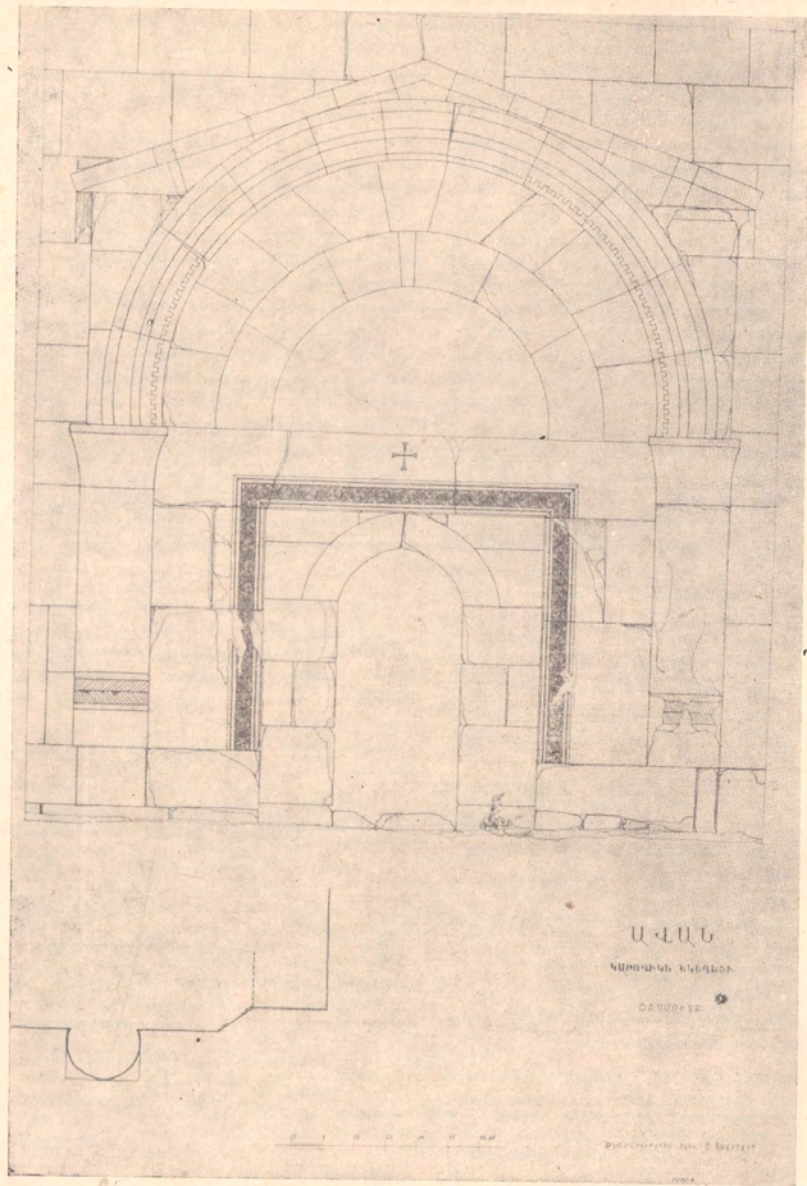
⁸ А. Я. Якобсон, Очерк истории зодчества Армении V—XVII вв., М.—Л., 1950.

⁹ «Այնպիսիք հայ ճարտարապետության պատմության», Երևան, 1964 (խմբական աշխատություն), էջ 144—147։ ձիշտ է այն զիտողությունը, որ Ավանի տաճարի գմբեթը ոչ թե շուր, այլ ութը հեռաբան ունի։

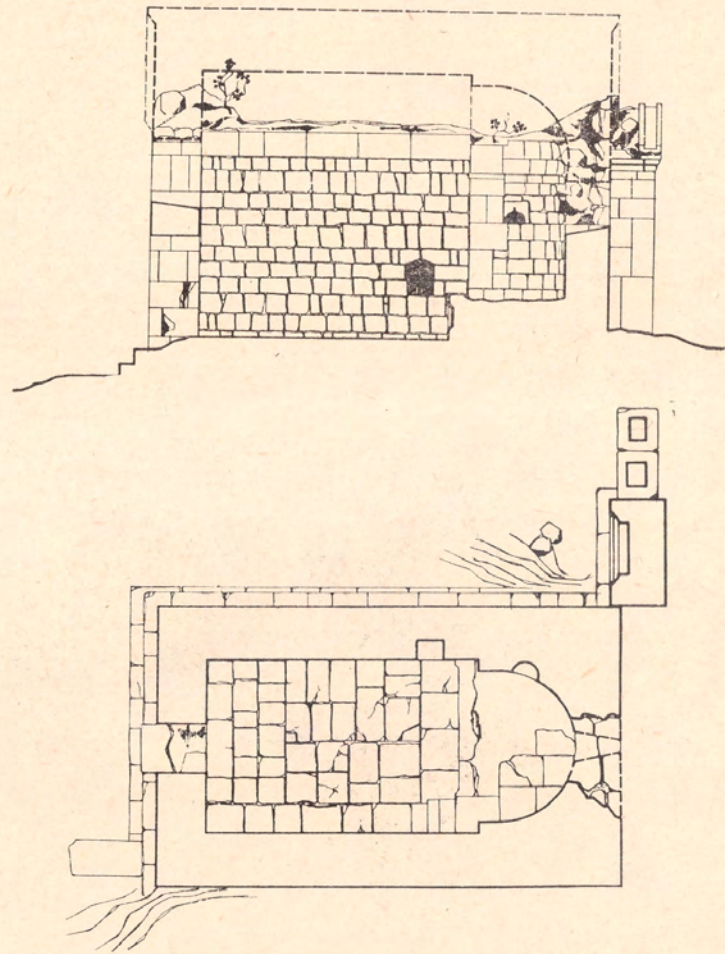
¹⁰ А. Б. Еремьян, Храм Рипсимэ, Ереван, 1955, բազմաթիվ էջեր վերաբերում են Ավանի տաճարին։ Երեմյանն ունի նաև հոգվածներ՝ «Երաբեր» հաս. զիտ., 1969, № 3, էջ 47—52։ «Երաբեր» հոգվածում Երեմյանը նշում է, որ հոփսիսիմեստիպ տաճարների կառուցվել են նաև Գրիմուս, հայ վարպետների ձևերով։

¹¹ «Всёобщая история архитектуры в 12-ти томах», том 3, М.—Л., 1966, стр. 214—218.

¹² Կ. Գալադյան, Ավանի երկնային ժամկետի արձանագրությունը, Երևան, 1945։ Նույնի, Երևանի միջնադարյան հուշարձանները, «Երաբեր» հաս. զիտ., 1969, № 1։ Նույնի Պատմա-նշագրական գիտությունների Ավանի տաճարի վերաբերյալ, ՊՔԷ, 1968, № 3։

22. Ավանի տաճարի ամ մուտքի ճակատը:
Չափազրույթյուն՝ Շ. Ազատյանի:

23. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցու հասակաձևը և երկարության կտրվածքը:
Չափազրույթյուն՝ Կորյուն Վաֆազարյանի:

X—XI դարերում և հետագայում կենդեցական դահլիճներն ամբողջացնելու և սյուներից ազատելու գաղափարին հակառակ, Վրաստանում նորահատույց դահլիճները զարդարվեցին սյուներով և մույթներով: Այսպես են օրինակ, Բագրատի տաճարը Քոթայքիսում (կառուցած 1003 թ.), Կաթողիկե կենդեցին Մցխեթում (կառուցած 1010—1029 թթ.) և այլն¹: Վրաստանը շունեցավ նույնիսկ գավիթներ և խաչքարեր, որոնք այնքան բնորոշ են X—XIII դդ. հայկական կենդեցիների համար:

Ք. ԱՎԱՆԻ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ
(ՏԵՍԱ ԵԿ. 59—67, գծ. 23)

Փանվում է այգիների մեջ, գյուղից դեպի հր, բարձունքի լանջին: Սովորական մատուռներից մի բիշ ավելի մեծ կենդեցի է, արևելքից-արևմուտք ձգված ուղղանկյուն բառանկյունի արտաքին տեսքով: Կառուցված է տեղական սրբատաշ տուֆ քարերով: Թեև ծածկը բոլորովին բանդված է, բայց

Նկ. 59. Ավանի ս. Հովհաննես կենդեցիի հր-ամ կողմից:

տաճարի հյուսիսային պատի վրա պահպանվել է թաղի քարերի ստորին շարքը, որից նրանում է, որ նա ծածկված է եղել մեկ թաղով:

¹ «Всёобщая история архитектуры в 12-ти томах», т. 3, վրաց հարտարարչության բաժինը, հեղինակ՝ Գ. Չուբինաշվիլի:

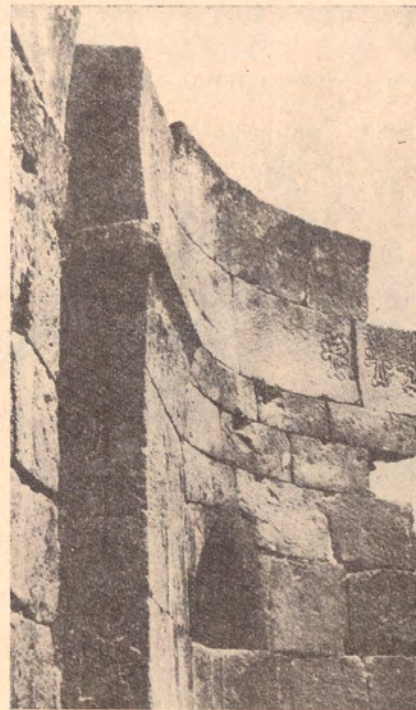
Քորամանյանը հարևանցիորեն ծանոթանալով այս կենդեցուն, ենթադրել է, որ նա պատկանում է XIII—XIV դարերին: Նա գրում է.

«Բացի VI դարու այս կիսավեր կենդեցուց (Ավանի Կաթողիկե կենդեցուց—Վ. Ղ.)՝ Ավանում կան նաև ուրիշ փոքր կենդեցիների կիսականգուն մնացորդներ, որոնք հավանականորին XIII—XIV դարերուն կվերաբերին»²: Մի այլ տեղում Ավանի այդ փոքրիկ կենդեցիները Քորամանյանը վերագրել է X—XIII դարերին և նրանց գոյությունը Ավանում բացատրել Ավանի բնակչության մեծ թվով:

«Ավանի ժողովրդյան շատության և քաղաքի բնդարձակության ազդուց կարող են լինել ուրիշ կենդեցիներ և վանքեր, որոնք անմիջապես մոտերքը շինված են. այս վերջին շենքերեն, որ X—XIII դարերու արվեստների հատուկ են, դեռ կիսականգուն կգտնվին Ավանի շրջանին մեջ»³:

Նկ. 60. Ավանի ս. Հովհաննես կենդեցու մուտքի ճակատակալ քարը V—VI դդ. շրջանակվոր խաչերով:

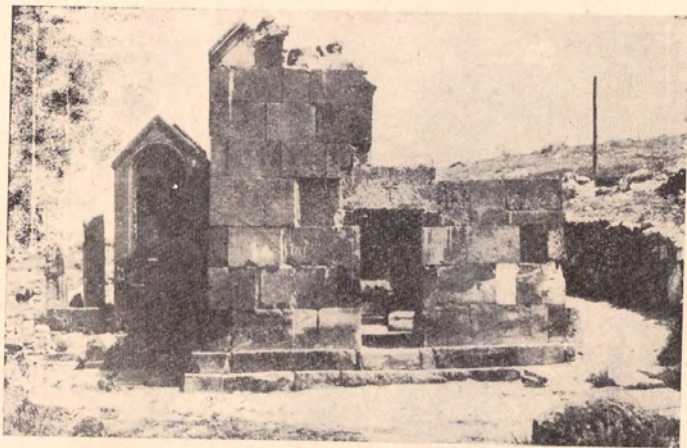
Նկ. 61. Ավանի ս. Հովհաննես կենդեցու սեղանի գմբեթադրի ստորին երկու շարքերը պայտան կամարի մնացորդով:

² Քորոս Քորամանյան, Նյութեր հայկական հարտարարչության պատմության, Բ ժողովածու, Նրևան, 1948, էջ 119:

³ Քորոս Քորամանյան, Նյութեր հայկական հարտարարչության պատմության, Ա ժողովածու, Նրևան, 1942, էջ 289:

Նկ. 62. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցին հր-ահ-ից, վերանորոգմից առաջ

Նկ. 63. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցին ամ կողմից, 1968 թ. նորոգումից հետո:

Ավանի այս փոքրիկ եկեղեցիները (ս. Հովհաննես և ս. Աստվածածին) տարբեր աշխատությունների մեջ տարբեր դարերի վերագրելը, որ հատուկ չէ Քորսամայանին, առաջ է եկել այն բանից, որ այդ երկու եկեղեցիներն էլ միջին

դարերում շատ են վերանորոգվել և փոփոխությունների ենթարկվել: Սակայն այժմ, երբ Հուշարձանների պահպանության վարչության գիտաօժանմամբ արվեստանոցն Ավանի բոլոր եկեղեցիներում վերականգնման և ամրաց-

ման աշխատանքներ կատարեց 1968 թ. և նրանց վրայից ընկած քարերով վերաշրջան պատերը, պարզ դարձավ, որ այս երկու եկեղեցիները սկզբնապես կառուցված են եղել IV—V դարերում: Գրան իբրև ապացույց կարող է ծառայել ս. Հովհաննեսի խորանի գմբեթաձև որմնաշան կամարի երկու շարքը, հյուսիսային կողմում, որ պայտածեության հետքերը պահպանել է իր վրա և,

վել: Շրջապատում ունի V—VI դարերի կոթողներ և այլ մնացորդներ:

ՃԱ. ԱՎԱՆԻ ԳՆՐԵՉՄԱՆՈՅԸ

(ՏԵ՛ս գծ. 25)

Գյուղի հասարակական գերեզմանոցն է եղել, որտեղ մինչև վերջերս թաղումներ էին կատարվում: Գտնվում է Ավանի արևմտյան եզրին, դեպի

Նկ. 64. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցու սեղանի տափնամարտ

բացի այդ, տաճարի արևմտյան մուտքի ճակատակալ բարի վրայի երեք հավասարաթև շրջանակավոր խաչերը ևս բնորոշ են IV—V դարերի համար: Այս եկեղեցու հնությունն իբրև ապացույց կարող է ծառայել նաև նրա հյուսիսային կողմում գտնվող գերեզմանական բառակող կոթողը, որի նմանները մեզ հայտնի են V—VI դարերից (Նկ. 60—61):

Հնից պահպանվել է նաև արևելյան պատն իր արտաբին երեսով, որ սկզբնական շինությունն է պատկանում: Այս տաճարը բազմաթիվ նորոգություններից հետո ավերվել է 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ և այլևս չի վերակառուցվել:

Տաճարի շրջապատում կան գերեզմանաքարեր և շրջանակավոր մի մեծ խաչքար, կանգնեցված 1297 թ.:

Ճ. ԱՎԱՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱՆԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

(ՏԵ՛ս եկ. 67—68, գծ. 24)

Գտնվում է նախորդի մոտ: Գարձալ մատանման փոքրիկ եկեղեցի է, նույնպես կառուցված տեղական սրբատաշ տուֆ քարով IV—VI դդ., բայց վերակառուցվել և նորոգվել է X—XIII դարերում և հետագայում: Վերջնականապես ավերվել է Ավանի մյուս տաճարների նման՝ 1679 թ. մեծ երկրաշարժի ժամանակ: 1968 թ. մասնակի նորոգման է ենթարկվել և շրջապատը բարեկարգ-

Գառնի տանող ճանապարհի ոլորապտույտների մոտ: Կան կոտրատված, կանգուն և ընկած XIII—XVIII դարերի խաչքարեր և V—VI դարերին պատկանող աստիճանավոր պատվանդանի վրա կանգնեցրած մի մահարձան, որ գերեզմանոցի այգբան մեծ հնության վկան է:

Գյուղում կա ծխական մի եկեղեցի, նոր ծամանակներում կառուցած, հավանաբար հնի տեղում, որովհետև այնտեղ կան համեմատաբար հին խաչքարերի բեկորներ:

ՃԲ. ՔԱՆԱՔԵՆԻ

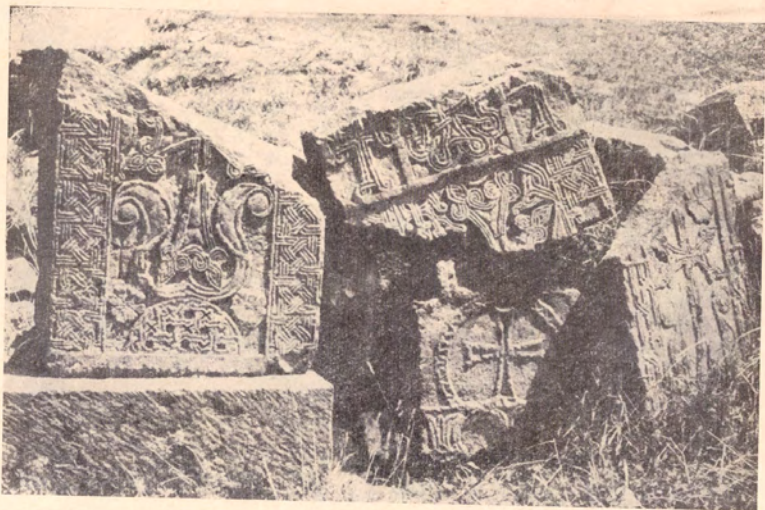
Ս. ՄԱՀԱՐՁԱՆ

(ՏԵ՛ս եկ. 69, գծ. 26)

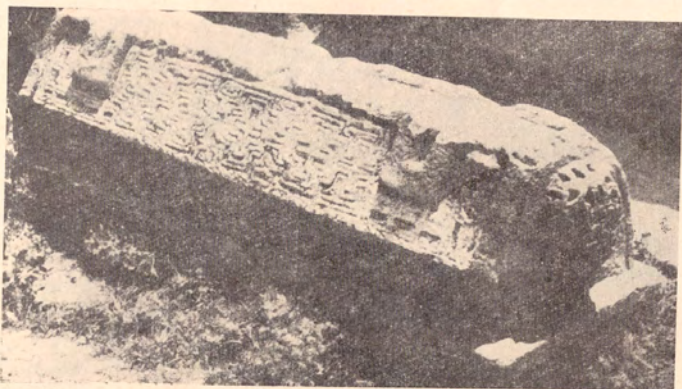
Իրականում շրջանակավոր մեծ խաչարձան է, կանգնեցրած հայոց ՉԺԻ և արզի տոմարի 1265 թ., գյուղի հյուսիսային կողմում, Աևան տանող խճուղու կողքին:

Սա քարի շրջանակի մեջ հազարած շքնաղ փորագրությունը մի մեծ խաչքար է և ունի կանգնեցման ընդարձակ արձանագրություն, որից իմանում ենք նաև խաչքարի կազմող Մխիթարի անունը:

Այս խաչքարը երկրաշարժի ժամանակ կանգուն է մնացել (գուցե և նորից իր տեղն է դրվել)

Նկ. 65. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցու բակում գտնվող խաչքարերի բեկորները և V—VII դդ. քառակող կոթողի խաչքարանդակի պիսամասը:

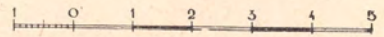
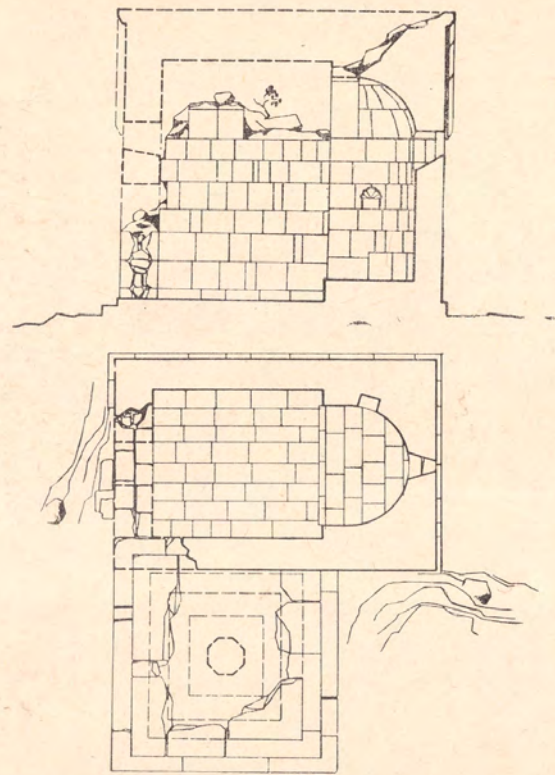

Նկ. 66. Կենդանակերպ, խիստ յուրահատուկ տապանաբար Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցու բակում (XIV—XV դդ.):

և այսօր Երևան քաղաքի այն սակավաթիվ հուշարձանների թվին է պատկանում, որոնք կանգուն վիճակում են հասել մեր օրերին: Այս խաչքարձանը կարող է համարվել փորագրական արվեստի

լավագույն նմուշներից մեկը:

Տեղում կան նաև այլ խաչքարեր՝ կանգուն և տեղահան եղած վիճակում, բուրն էլ միջին մեծության: Սրանց գոյությունն ապացույց է այն

24. Ավանի ս. Ասովածամին եկեղեցու հատակագիծը և երկարության կտրվածքը: Չափազրույթյուն՝ կուրյուն Ղաֆաղաշյանի:

բանին, որ Քանաքեռի գերեզմանոցը XIII—XV դարերում եղել է ալգանդ: Քանաքեռն ունի երկու եկեղեցի, երկուսն էլ հին են եղել, բայց մեծ երկրաշարժի ժամանակ կործանվել են և հիմնովին վերակառուցվել 1695 թ., սրբատաշ տուֆ բարով: Թեև այդ եկեղեցիները վերակառուցվել են նոր հիմքերի վրա, XVII դարին հատուկ հատակաձևերով, բայց նրանց պատերի մեջ պահպանվել են հին շենքերի մնացորդներ, զիսավորապես արևելյան մասերում և եկեղեցիների ներսում, որտեղ վերակառուցման

ժամանակ պատերի մեջ հազցրել են XV—XVI և XVII դարերին պատկանող բազմաթիվ խաչքարեր: Եկեղեցիների շրջապատի պեղմամբ կարելի կլինի պարզել նրանց հին հատակաձևերը և կառուցման ժամանակը:

Ք. ՔԱՆԱՔԵՌԻ Ս. ՀԱԿՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ
(ՏՆ՝ս նկ. 70—71, գծ. 27)

Երկու եկեղեցիներից համեմատաբար մեծն է, նվիրված Մծբնա ս. Հակոբ հայրապետին:

Նկ. 67. Ավանի Աստվածամորն Եկեղեցին վերանորոգումից առաջ:

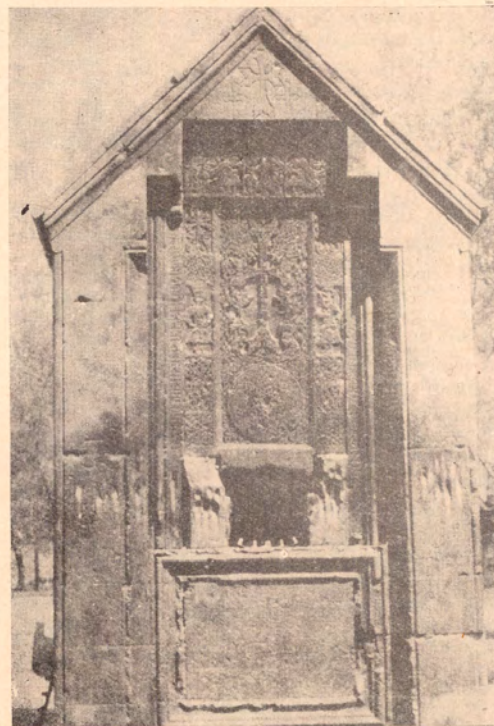
Նկ. 68. Ավանի Աստվածամորն Եկեղեցին 1968 թ. վերանորոգումից և շրջապատի բարեկարգումից հետո:

Ուղղանկյուն բառանկյունի շենք է, արեւելքից արեւմուտք ձգված: Ունի երկթեք տանիք, դահլիճի կենտրոնում շորս մուլթերը պահում են դահլիճի երեք նավերի կամարներն ու նրանց վրայի թաղերը: Ավագ սեղանի կողքերին կան երկու ավանդատներ: Ունի երկու մուտք, մեկը հարավային և մյուսը՝ արեւմտյան կողմում: Արեւմտյան կողմում ունեցել է արտաքին փորրիկ նախագա-

9. ՔԱՆԱՔԵՌԻ ԱՍՏՎԱՍԱՍԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

(Տե՛ս Եկ. 72—73, գծ. 28)

Սա փոքր է, բան նախորդը: Գտնվում է նախորդից ոչ հեռու բարձունքի վրա: Սա ևս թաղակապ եկեղեցի է երկթեք տանիքով: Ավագ սեղանի կողքերին ունի երկու ավանդատուն և մյուս եկեղեցու նման սա ևս ունի երկու մուտք. մեկը՝ հա-

Նկ. 69. Քանաքեռի մահարձանը կանգնեցված 1265 թվականին:

վիթ, որի միայն հետքերն են մնացել: Մասնակի նորոգության է ենթարկվել 1798 թ.: Հնում սա եղել է զլուղի ծխական եկեղեցին և կոչվել է նաև ներքի եկեղեցի¹, այն ժամանակվանից սկսած, երբ մյուս եկեղեցին ևս դարձել է ծխական եկեղեցի:

մուտքը արեւմտյան կողմից: Արեւմտյան մուտքը սկզբնապես անվաճ է եղել նախագավթի մեջ, որը հետագայում բանդվել է:

Ըստ Զարարիա Սարկավալի աչա եկեղեցին պատկանել է այնտեղի կուսակրոն միաբանության, այսինքն՝ Քանաքեռի վանքին և ունեցել է շուրջանակի պայրիսպ, միաբանների բնակարաններ և վանական այլ շինություններ, որոնց հետքերը երևում են սեղանում:

¹ «Զարարիա Սարկավալի պատմագրություն», հատ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 52:

Շահաթունյանցը ենթադրում է, որ Քանաբուրի մենաստանն այս եկեղեցին է եղել, որ Զարբախ Սարկավագը հիշատակում է իր պատմագրության մեջ Մեխուրի շարժման կապակցությամբ: Սրա ներսում ևս կան պատերի մեջ հազրբաժ խաչքարեր իրենց կազմողների անուններով և թվականներով: Քանաբա գյուղի ձորում, Հոսողան գետի վրա, մնացել է սրբատաշ քարերով կառուցած միաթիչք կամուրջի և հին եկեղեցու մնացորդներ (նկ. 74):

ՃԳ. ՆՈՐՔԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ
(Տե՛ս գծ. 29)

Նորքն ունեցել է երկու եկեղեցի, մեկը Սիմոն Մերունի, մյուսը՝ Աստվածածին: 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ երկուսն էլ քանդվել են, իսկ հետագայում՝ բոլորովին ավերվել:

Ա. Սիմոն Մերունի եկեղեցին երկար ժամանակ մնացած է եղել ավերակ վիճակում: Շահաթունյանցը XIX դարի 40-ական թվականների սկզբին այդ եկեղեցին տեսել է խարխուլ, բայց զործող վիճակում: Նա գրում է, որ նորքեցիք՝ «ունին եկեղեցի քարաշէն ի հին աուրց՝ յանուն Սիմէոնի Մերունայ, այլ ի ժամանակի անդ մեծի երկրաշարժութեանն զիպելոյ յամին 1679, զրկեալ է ի գմբեթէն և խախտեալ մեծ մասամբ: Թէև մինչև ցայժմ տե՛ւ և կարի երկվիղի աղօթին ի նմա՞»:

Սակայն XIX դարի կեսերին Սիմոն Մերունի եկեղեցու հին մնացորդները բանդել և տեղում նոր եկեղեցի են կառուցել, որի վրա մենք երկու արձանագրություն գտանք, մեկը զանգակատան կառուցմանն էր վերաբերում, իսկ մյուսը՝ Շոգակաթ Հարությունյանի թաղման, սակայն ուշ ժամանակի լինելու պատճառով այդ արձանագրությունները չբերին մեր ժողովածուի մեջ:

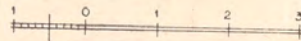
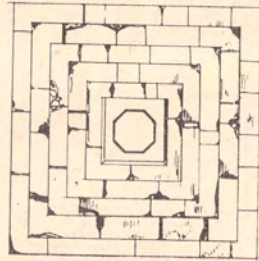
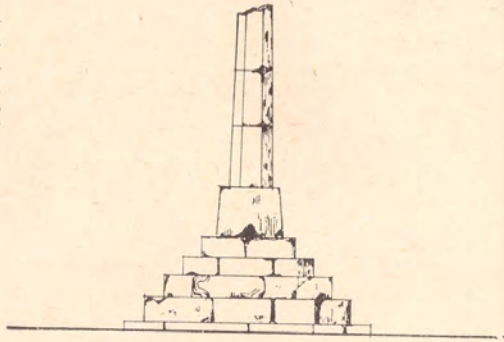
ա. Սիմոն Մերունի եկեղեցու զանգակատան կառուցման արձանագրությունը.

1. Կամօրն Աձյ կառուցա —
2. Գանգակատունս արգե —
3. ամբ մ[աշտեսի] Սիմաօնի Գաթեանց
4. Նորքեցու ի իշատակ ի —
5. ր և իւրանոց ի Քրիս —
6. տոս հանդուցեոցն, 1885:

Արձանագրությունը փորագրված էր տաճարի հս-ան ավանդատան հր պատի ներսում:

¹ Նույն տեղում, էջ 47—53:

² Շահաթունեանց, Ստորագրութիւն... հատ. Բ., էջ 150:

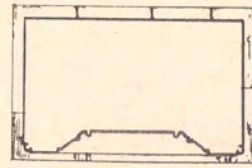
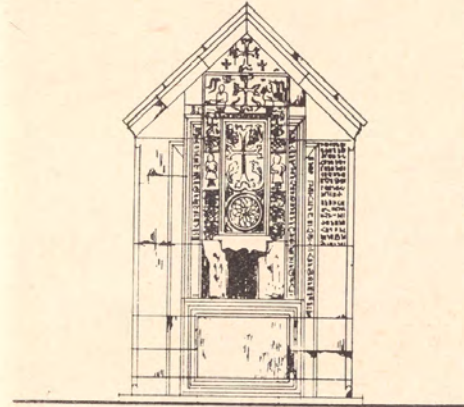

25. Ավանի գերեզմանոց, գերեզմանակա՛ն կրթող V—VI դդ.՝ Չափագրութիւն՝ Կորյուն Ղափաղաբա՛նի:

բ. Արձանագրություն.

1. Ի 1846 ամի 17 օգոստոսի
 2. Հանդէպս ո՞նի ի տապանի
 3. Շողակաթ Յարութիւնեանցն:
- Այս արձանագրությունը փորագրված էր տաճարի արևմտյան պատին՝ արտաբուստ: Նորքի Սիմոն Մերունի եկեղեցին քանդվել է ներկա դարի 30-ական թթ.:

Բ. Աստվածածին եկեղեցին բոլորովին ավերակ է, տեղում բարակույտների մեջ երևում են խաչքարերի բեկորներ, որոնք այնքան էլ հին չեն: 1679 թ. երկրաշարժից հետո չի նորոգվել և տեղացիները, լրած լինելով իրենց մեծերից, ասում

26. Քանաբու, մահարձան 13-րդ դարի, հատակաձև և ճակատ: Չափագրութիւն՝ Կորյուն Ղափաղաբա՛նի:

են, որ հնում այդտեղ մեծ եկեղեցի է գոյություն ունեցել:

Նորքը երևանին է միացել 1837 թ., իսկ մինչ այդ համարվել է առանձին գյուղ:

Նորքն ունի հին գերեզմանոց, որտեղ ամենահին արձանագրությունը պատկանում է 1800 թ. (տե՛ս № 286 արձ.):

ՃԳ. ԶՈՐԱԳՅՈՒՆԻ ԱՆԱՊԱՍԸ

Սա հնում եղել է երևանի թեմական առաջնորդարանի կենտրոնը և կապված է եղել եպիսկոպոսական աթոռի հետ: Նախքան մեծ երկրաշարժն իր պարսպի ներսում ունեցել է բազմաթիվ

շենքեր և մի քանի եկեղեցիներ: Այժմ այնտեղ մնացել է միայն ս. Սարգիս Չորավոր եկեղեցին, որ կառուցվել է նույնանուն հին եկեղեցու փոխարեն, 1835 թ.: Շահաթունյանցը գրում է, որ այդ անապատում ժողովրդի համար շինված եկեղեցին ս. Սարգիսն է եղել, կառուցված նահապետ կաթողիկոսի հրամանով, բայց «յաղազս կարի հնութեանն վտանգաւոր գոլոյն աղթաւորացն ի նմ ժողովրդոց, ըստ խարխուլ շինածայն, յամի 1835, ի ժամանակի պաշտաման մերում հոգեւոր այցելութեամբ տուար բակել զայն բոլորովին ի հիմանց, հրամանաւ վե՛հափառ կաթողիկոսին, և նոր ի նորոյ, ի նոյն տեղուց ընդարձակ ևս հիմնադրութեամբ, տուար կառուցանել զորմունսն, որոյ շենք հանդերձ չորս սեամբն ի սաշածոյ և ի հասարակ քարանց և ի կրոյ հասանի գրեա թէ ի կատար չայս ամ»:

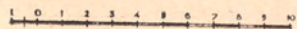
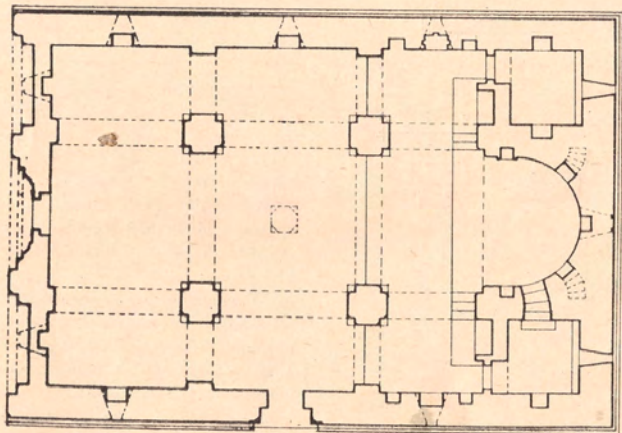
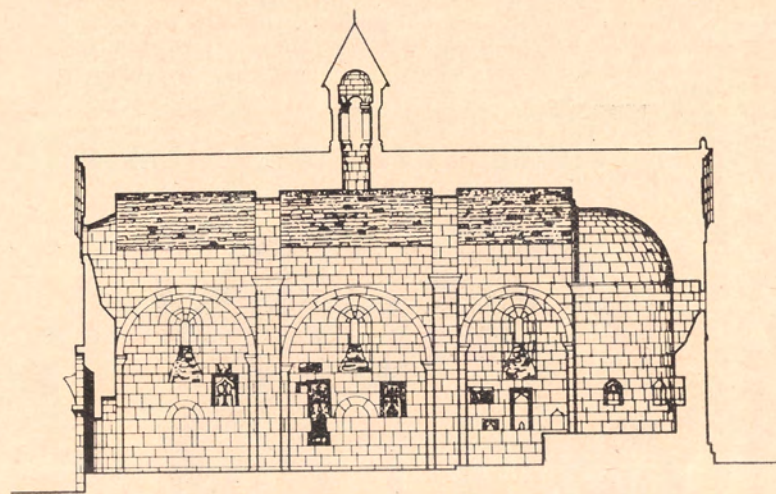
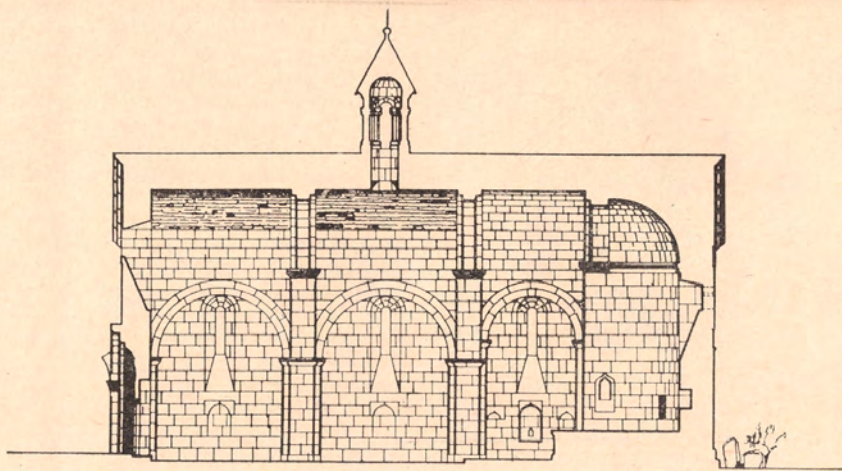
Ս. Սարգիս եկեղեցու կառուցումը, ինչպես երևում է այս մեքերտույնից, տեղ է ունի տարի: Կառուցումն, ինչպես ասացինք, սկսվել է 1835 թ. և ավարտին է հասել 1842-ին, որովհետև «շասանի գրեա թէ ի կատար չայս ամ» վերաբերում է 1842 թ., երբ թեմի առաջնորդ Շահաթունյանցի գիրքը տպագրվել է:

Այս անապատն, ըստ Շահաթունյանցի, եղել է նաև կաթողիկոսների իջևանը: Նրանք այդ վանքում ունեցել են հատուկ բաժանունը իր առանձին եկեղեցով, որ կոչվել է ս. Գեորգ: Շահաթունյանցը գրում է, որ Չորագյուղի անապատը, «որ է իջևան կաթողիկոսաց աթոռոյ էջմիածնի, և տեղին բովանդակ սեպհականութիւն նոյն կաթողիկոսական աթոռոյն էջմիածնի»:

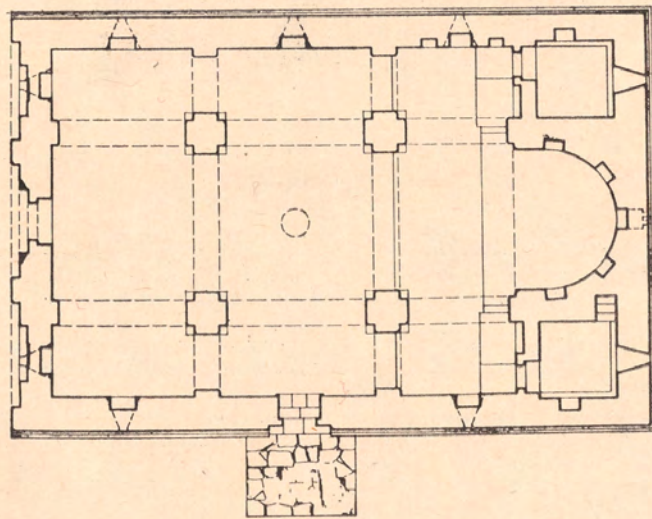
Առաքել Գալիբեկյանի գրում է, որ XVII դարում, մինչև Մովսես Տաթևացու ձեռնարկական մեծ աշխատանքները, էջմիածնի վանքը գրեթե ավերակ էր և անմարգարանակ Վասան զի կարողիկոսու՛մն անդ էջմիածին ոչ բնակէին, այլ յերևան քաղաք ի Աթոռիկէ եկեղեցուչն և կամ թէ ի շրջագայութիւն»:

Շահաթունյանցը գրում է, որ Չորագյուղի անապատը չորս բաժանուններից էր կազմված, որոնցից առաջինը կարողիկոսաբանի մասն է եղել, իր առանձին պարսպով և շրջափակով և տեղավորված է եղել շրազդանի գառիթափի գլխին: Նրանից զեպի հյուսիս, դարձյալ քարափի գլխին, գտնվել է ս. Հակոբ եկեղեցին, «Յակորայ Հալրապետի (1759—1763) կառուցեալ ի վերայ շորից

¹ Շահաթունեանց, Ստորագրութիւն... հատ. Բ., էջ 146—148:

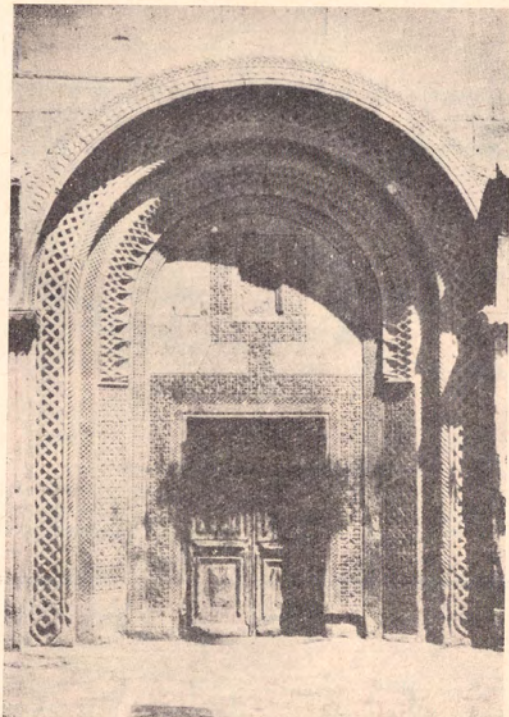
27. Քանաքեռի ս. Հակոբ եկեղեցու հատակածեր և կորվածքը:
Չափագրության՝ Կուչյան Ղաֆադարյանի:

28. Քանաքեռի՝ ս. Աստվածածին եկեղեցու հատակածեր և կորվածքը:
Չափագրության՝ Կուչյան Ղաֆադարյանի:

սեանց, որմունքն ի հասարակ բարանց և ի հողոյ, իսկ սիւնքն և կամարքն հանդերձ առատազօր ի քրճեայ աղիւտոյ: Այնուհետև ավերացնում է, որ «այժմ հայազգի բնակիչք այսր Չորագեղչ

Չորագլուզի վանքից և մեծ անապատից այժմ միայն այլ ս. Սարգիս եկեղեցին է մնացել, իսկ մնացած բոլոր շէնքերն ավերվել են կամ հրդեհվել փայտակերտ լինելու պատճառով: Այգին ու

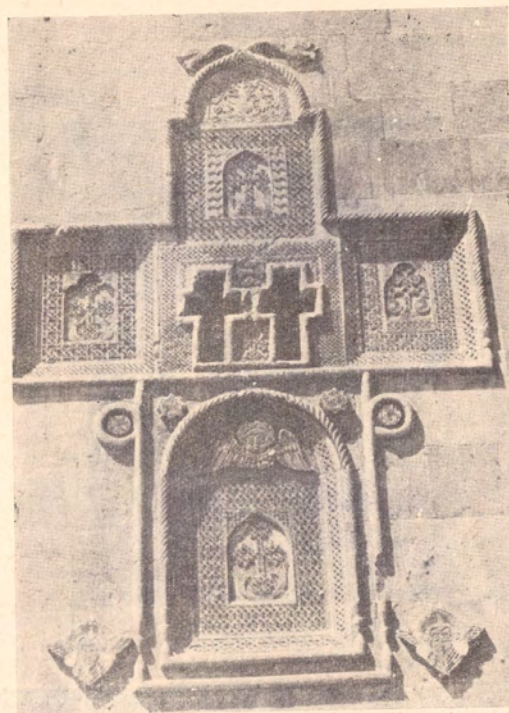
Նկ. 70. Քանաքեռի ս. Շաղիբ եկեղեցու ամ մուտքը:

աստ աղօթեն»: Շահաթունյանցն ավելացնում է նաև, որ այստեղ եղել են «բազում սենեակք և փուռն հացի», որոնք նա ավերակ վիճակում է տեսել:

Անապատի երրորդ մասը, արևելյան կողմում, եղել է «ծառատունի և պարտեղ բանջարոյ», իսկ չորրորդը՝ ժողովրդին սպասարկող ս. Սարգիս եկեղեցին, որ կառուցված է հնի տեղում, ինչպես ասացինք, 1835 թ., բոլորովին նոր հիմքերի վրա, ավելի քան բարձրակա հասակազույգ, բան հնումն է եղել:

Ծառատանն էլ վաղուց զբաղեցրել են բազարի բնակիչները և այնտեղ բնակելի տներ կառուցել: Ս. Սարգիսն այժմ էլ Արարատյան հողեր թեմի առաջնորդական եկեղեցին է և վազգեն Ա. ամենայն հայոց կաթողիկոսը հին եկեղեցին նույնութամբ պահպանելով նրա վրա հավելվածներ է անում տաճարի արտաքին տեսքը բարեփոխելու նպատակով:

Այս մենաստանում վիճական արձանագրություններ բոլորովին չեն պահպանվել:

Նկ. 71. Քանաքեռի ս. Շաղիբ եկեղեցու ան հակառի բանդակները:

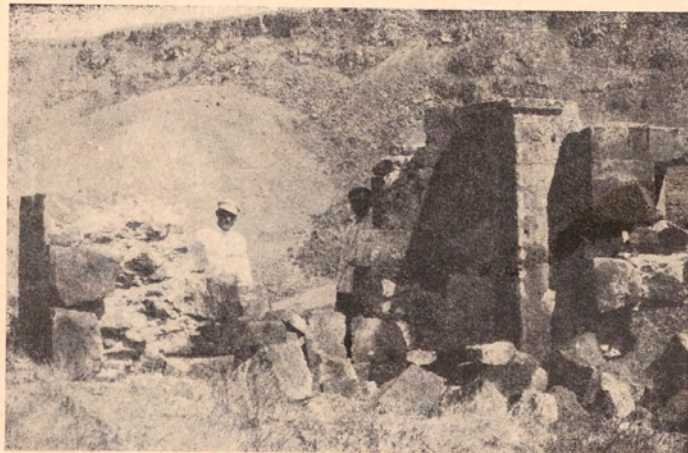
Նկ. 72. Քանաքեռ, ս. Աստվածածին եկեղեցին հր-ամ կողմից (Քանաքեռի նախկին վանքը):

ՃԵ. ՀՐԱՊԳԱՆՆԻ ՀԻՆ ԿԱՄՈՒՐՔԸ¹

(ՏԵ՛ս Եկ. 75—76)

Նկ. 73. Քանաքեռ, ս. Աստվածածին եկեղեցու ամ մուտքը:

Նկ. 74. Քանաքեռի ձոր, «Տիվտիվի վանք»-ի ավերակները:

Պատվում է Սարգսի բերդի (Արարատ գիւնու գործարանի) ստորոտին, համաշխարհային Երկրորդ պատերազմի ավարտին կառուցված Հաղ-րանակի կամուրջից գետի հոսանքով բիշ ներքև, Հրազդանի ձորի մեջ:

Նոր կամուրջների կառուցումից հետո այս հին կամուրջը պահպանվում է իբրև հուշարձան: Նրա վրայով անցնում են միայն մոտակա այգիները գնացողները:

Հին Երևանը Հրազդան գետի վրա վերջին դարերում ունեցել է միայն այդ կամուրջը, որով նա կապվել է աշափնյա հեռավոր և մոտակա շրջանների՝ Արագածոտնի, Էջմիածնի, Նիգի, Քալինի և ավելի հեռավոր վայրերի հետ:

Այս կամուրջը կառուցվել է 1679 թ., մեծ Երկրաշարժից անմիջապես հետո, մեծահարուստ վաճառական խոնա Փիլավի ծախսով, այդ պատճառով էլ կամուրջն անցյալում կոչվել է խոնա Փիլավի և կամ Կարմիր կամուրջ: Վերջին անունը նաև տաացել է Կարմրավուն տուֆ բարով շինված լինելու պատճառով:

Երկրաշարժից առաջ եղած կամուրջը 1655 թ. նկարել է Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Բարտիստ Տավերնիեն: Նրա նկարածի մեջ 1679 թ. երկրաշարժից կործանված կամուրջը երեք բացվածք ունի, գրեթե միաշափ մեծությամբ, բայց Տավերնիենին հավատալ չի կարելի, որովհետև նրա նկարում Երևանը եվրոպական բաղադր է 2—3 հարկանի տներով և եվրոպական տիպի եկեղեցիներով:

Ներկայիս գոյություն ունեցող կամուրջը (խոնա Փիլավի) 1830 թ. ռուսական պետական մարմինները որոշ շահով բարեփոխեցին: Նորոգության ժամանակ խելերը և կամուրջին մոտեցող երկու կողմի ճանապարհները բարձրացրել են, կենտրոնի սապատը հանել և հավասարեցրել են բարձրացրած խելերին:

Հին Հայաստանն ունեցել է հեռարբեր և զեղեցիկ բազմաթիվ կամուրջներ Եփրատ, Տիգրիս, Հրազդան, Արփա, Դերետ և այլ գետերի վրա: Գրանցից շատերն եղել են միաթռիչք, իսկ մի քանիսն էլ բազմաթռիչք:

Բազրատունյաց թագավորության շրջանում Հայաստանում կառուցվել են մինչև 34 մետր բացվածք ունեցող միակամար քարե զեղեցիկ կամուրջներ, բայց Երևանի այս կամուրջը, Աշտարակի հին կամուրջի, Օշականի և մի քանի այլ

կամուրջների հետ միասին, բնորոշ օրինակներ են XVII դարի համար, որոնք կառուցվել են Հայաստանի բանուկ առևտրական ճանապարհների վրա:

խոնա Փիլավի կամուրջի երկարությունը 87,5 մետր է, լայնքը՝ երկու կողմի բաղրիքների միջև 6,47 մետր: Ինչ խոսք, որ այսօրվա հասկացողությամբ շատ նեղ է, բայց կառուցման ժամանակ այգրանը նեղ չէր համարվում, որովհետև նրա վրայով անցնելու էին միայն սայլեր, գրաստներ, հետևակ և հեծյալ մարդիկ:

Երևանի այս կամուրջն ունի կամարավոր շորս բացվածք, որոնցից երկու կենտրոնականները մեծ են և նրանց միջով գետն է հոսում, իսկ երկու ծայրերի բացվածքները փոքր են, համեմատաբար բարձրադիր: Մեծ բացվածքներն ունեն 14,0 և 14,10 մետր տրամագիծ, իսկ փոքրերից մեկն ունի 3,0 և մյուսը 3,4 մետր տրամագիծ: Սրանց միջով անցնում են մոտակա տարածությունները ոտոզող ջրանցքները՝ գետի աջ և ձախ ափերի ուղղությամբ¹:

ԺԶ. ԳՆՈՅ ԱՂԱՒԹ

(ՏԵ՛ս Եկ. 77—78)

Երևանի ամենանշանավոր և մեծ մզկիթն է, կառուցված Հուսեյն Ալի-խանի հրամանով, հիշքերի 1179 և մեր արդի տոմարի 1765/6 թթ.:

Ունի ընդարձակ ծառատունկ բակ, ջրավազան, բառանկյունի շրջափակի մեջ առած խցեր, զպրոցական (մեդրեսե) և այլ օժանդակ շենքեր: Այժմ այդ մզկիթում են տեղադրված Երևանի քաղաքի պատմության և Հայաստանի բնագիտության թանգարանները:

Երևանում եղել են և այժմ էլ կան այլ մրզկիթներ և:

ԺԷ. ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆՐԳՆՐԸ

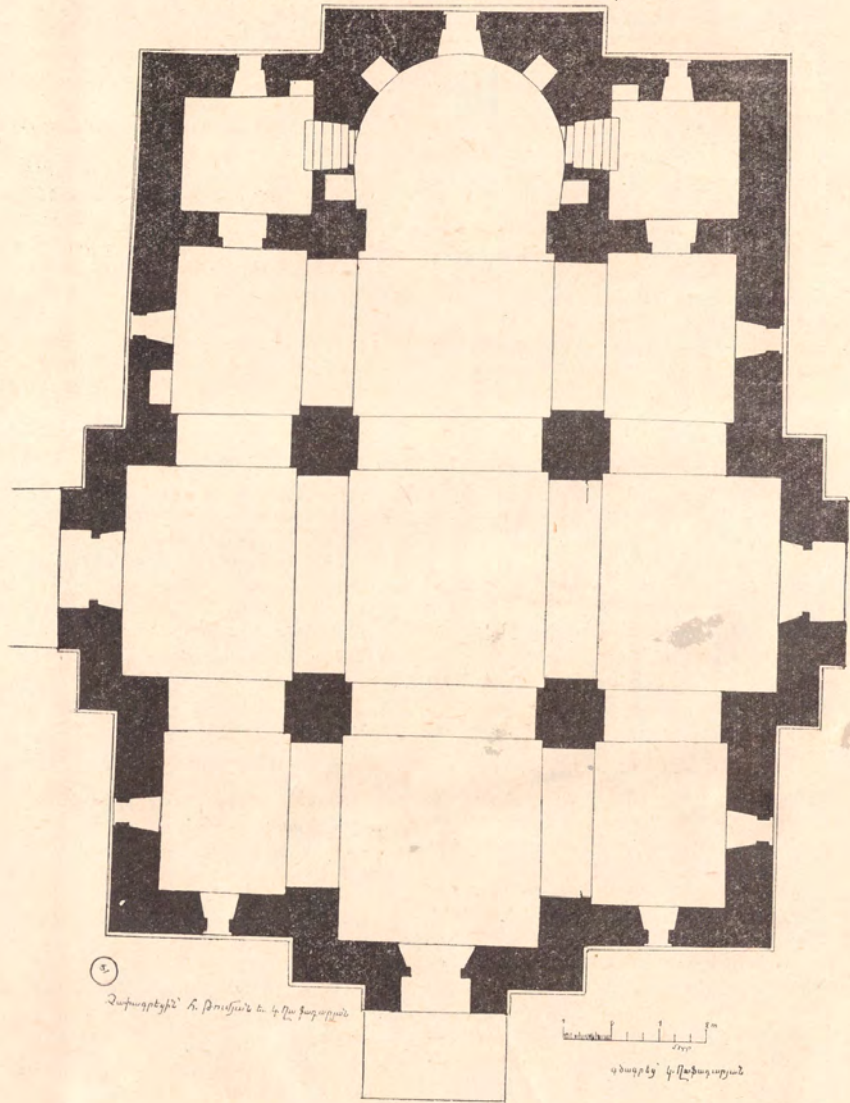
Տարբեր ժամանակներում Երևանն ունեցել է տարբեր բերդեր: Հասկանալի է, որ այդ բերդերի գոյությունը կապված է եղել Երևանի տեղաշարժերի և տարբեր դարաշրջանների հետ:

Հնագույնը՝ Էբրուսի ուրարտական ամրոցն է եղել, որն, ինչպես հայտնի է, հիմնվել է մեր դարաշրջանից առաջ—782 թ. և նրանով է սկիզբ առել Երևան քաղաքը:

Երկրորդը՝ Երևանի վաղ միջնադարյան անսպիկ ամրոցն է, որի տեղն այժմ անհայտ է, բայց հիշատակվել է պատմագիրների երկերում:

¹ Օ. X. Халпахьян, Инженерные сооружения Армении, «Архитектурное наследство», № 17, М., 1964, стр. 87.

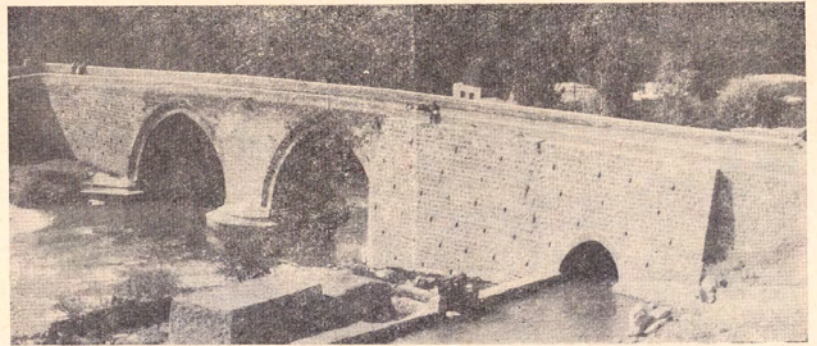
ՀԱՏԱԿԱԳԻՑ
ՆՈՐԻՒՄՆԵՐ ԾԵՐՈՒՆԻՑ ԶԵԿԵՂԵՑՈՒ

3
Չափադրույթը՝ 1:100

զմարկը՝ 1/100

29. Նորի Սիմեոն Սերունի էկզեկցու հատակակերտ
Չափադրույթուն՝ Կարա Ղաֆաղաբյանի և Հարություն Քումյանի:

Նկ. 75. «Վարմիր» (Սոճա Փիլավի) կամուրջը Հրազդան գետի վրա, կառուցված 1679 թ.,
հին կամուրջի փոխարեն:

Նկ. 76. «Վարմիր» կամուրջը Հրազդան գետի վրա: Գիմարը երևում են Սարգսի բերդի
պարիսպների մնացորդները:

Տվյալ զեկրում մեզ համար մեծ կարևորություն ունի Երևանի միջնադարյան բերդը, որ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվել է արաբների երրորդ արշավանքի ժամանակ 650 թ.¹:

Սերնուրը գրում է, որ Իսմայլի զորքերը «եկին ժողովեցան ի Երևան և մարտեան քնդ բերդին և ոչ կարացին առնուլ»²:

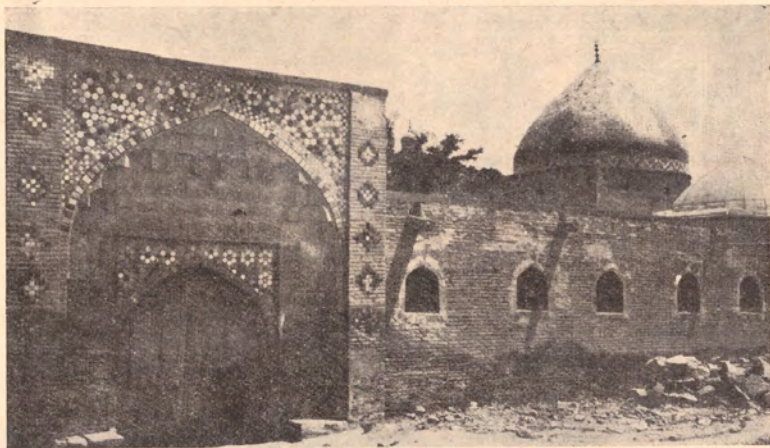
Նույն զեկրերը հիշատակում է նաև X դարի մատենագիր Հովհ. Գրասխանակերտցին³: Վաղ

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, երկրորդ մաս, Երևան, 1960, էջ 191—201:

² «Պատմութիւն Սերնուի եպիսկոպոսի ի Հերակն», Քիֆ-լիս, 1912, էջ 188:

³ «Յովհաննու կաթ. Գրասխանակերտցու Պատմութիւն հայոց», Քիֆլիս, 1912, էջ 488:

միջնադարյան այդ բերդը հայտնի չէ թե ի՞նչ բնույթ է ունեցել, բաղաբից անկախ է եղել, թե՞ բաղաբի բուն մասն իր մեջ է բնդրվել, ունեցել է միջնաբերդ, որտեղ բաղաբի իշխողներն են ապրել իրենց զորքի հետ միասին:

Նկ. 77. Գեոյ մզկիթի բակի գլխավոր մուտքը, խցերի արտաքին պատը հր կողմում:

Երևանի հին թաղերից մեկը կոչվել է **Շնաբ**, այսինքն բաղաբ, որ բուն Բաղաբ իմաստն է ունեցել, սովորաբար բաղաբը հնում պաշտպանված էր լինում բաղաբորմով: Եթե նկատի ունենանք հին Երևանի թաղերը (և հատկապես Շնաբը), կարծում ենք, որ բաղաբի բերդը կառուցված պետք է լիներ Կոնդի բլուրի վրա, այսինքն այն ժամանակվա բաղաբի միակ հարմար տեղում, որն իշխում էր շրջապատի վրա, գտնվում էր բաղաբի գլխին և մտտիկ էր Հրազդանի գետին:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ ժան Ծարդենը Երևանում է եղել մեծ երկրաշարժից մի քանի տարի առաջ, 1673 թ.: Նրա նկարագրության մեջ, ինչպես և Երևանի զմանկար համայնապատկերի վրա, բացի Մարզաբի բերդից, կա նաև մի ուրիշ բերդ, որ Ալձարձուղ անունն է կրում (Կեռտչի կայա): Այդ բերդի մասին Ծարդենը գրում է.

«Բերդին մոտիկ (խոսքը Մարզաբի բերդի մասին է—Վ. Ղ.) ընդամենը մի հազար բայլ հետու, գտնվում է նրա վրա իշխող մի բլուր, ամրացված երկշար պատերով և լավ հրակնատներով, այդ ոչ մեծ ամրացիկի մեջ, որ

կոչվում է Կեռտչի Կայա (Ալձարձուղ), կարող են տեղավորվել երկու հարյուր մարդ»¹:

Այս փոքրիկ ամրոցը հին մնացորդն է և ոչ թե նրա ամրոցությունը, որ բացի բլուրից, որտեղ միջնաբերդն է եղել, նա տարածված է եղել

նաև շահաստանի վրա, բնդրվել նրա հիմնական մասը: Այստեղ է եղել հայ միջնադարյան անտիկ ամրոցը: Ծարդենի ժամանակ Երևանի այդ բերդը կորցրած է եղել իր իմաստը և վերածված բնակելի թաղի, որտեղ հայերի կողքին ապրել են նաև հայ բոշաներ, որոնք եկել են Երևան Արևմտյան Հայաստանից:

Երբուրդ Մարզաբի բերդն է, որի մնացորդները կային Հրազդանի գլխին դեռևս ներկա դարի 20-ական թթ.: Բերդը կառուցել է 1583 թ. թուրք Ֆահրադ փաշան, բաղաբից դուրս, բոլորովին նոր տեղում, որտեղ նախապես ոչինչ կառուցված չի եղել:

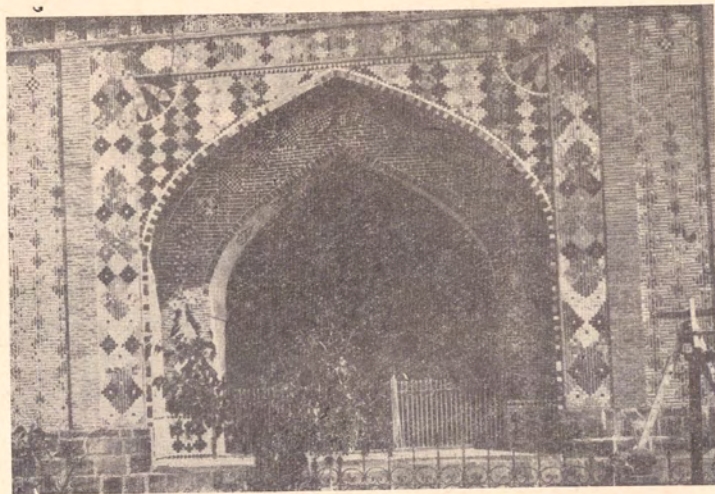
Առաքել Գալիբեցիի գրում է, որ թթին Ռիթ (1032+551=1283) լեռնան բերդ շինեցաւ»²:

Երվանդ Շահադիզն իր զբոյրի մեջ մի բաղվածք է բերել նորում 1587 թ. գրված ձեռագրի

¹ «Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг.», перевод Д. П. Носовича, 1900, стр. 242. Տե՛ս նաև Ե. Շահագիզի *Հին Երևանը*, էջ 119:

² «Պատմության Առաքել Կարապետի Գալիբեցի», էջ 488:

հիշատակարանից, որի մեջ այդ բերդը կոչված է **նուրաբիմե**¹: Այդ տեղեկությունը ժամանակակցի մի վիճարկություն է այն մասին, որ Ֆահրադ փաշայի կառուցած բերդը հին հայկական բերդի հետ անույթյուն չունի:

Նկ. 78. Գեոյ մզկիթի գլխավոր ճակատը:

Մի փաստ էլ այն է, որ մենք երեսնական թվականների սկզբից ի վեր, պաշտոնի բերմամբ հետևել ենք Մարզաբի բերդի բուն տարածության վրա կատարված բոլոր տեսակի հողային աշխատանքներին, երբեմն էլ ստուգողական պեղումներ ենք կատարել այնտեղ, բայց հին բերդի և ընդհանրապես հին մշակույթի մնացորդներ չենք գտել:

Մարզաբի բերդից մեզ հասել են մի քանի նկարագրություններ: Մեծ երկրաշարժից առաջ այդ բերդը նկարագրել է Ֆրանսիացի Ծարդենը²: Նա գրում է.

«Երևանի բերդը կարող է մի փոքրիկ քաղաք համարվել. նա ձվաձև է, շուրջ հազար բայլ շրջապատ ունի և բովանդակում է իր մեջ 800 տուն: Բերդի մեջ ապրում են միայն պարսիկներ, իսկ հայերն այնտեղ ունեն միայն խանութներ, որտեղ նրանք աշխատում

¹ Ե. Շահագիզի, *Հին Երևանը*, էջ 178:

² Ծարդենի նկարագրությունը կրճատումներով մեջ ենք բերում Եր. Շահաբիբի «Հին Երևանը» գրքից (էջ 119):

և առևտուր են անում ցերեկները, իսկ երեկոները փակելով խանութները, ցրվում են իրենց տները: Այդ բերդը շրջապատված է երեք կարգ ժանիֆալու պարիսպներով, կառուցված է հում աղյուսից, գույց և միայն

հողից, պարիսպներն ունեն աշտարակներ և բերդն ամրացնելու համար հին արևելյան սովորությամբ անկանոն ձևով բաշխված մի թումբ: Եվ... բերդը զեպի հյուսիս-արևմուտք ընկած է մի ահռելի անդրադարձի ձորի եզրերին, լայն, ուղղաձիգ վերևից ցած հարյուր սաժեն խորությամբ, որի խորքում հոսում է գետը...

Փոխարքայի (Մարզաբի) ապարանքը գտնվում է բերդում՝ հիշյալ ահռելի անդունդի եզրերին: Այդ մի գեղեցիկ և շատ մեծ շինություն է, որ ամառը լավ տպավորություն է թողնում»:

Այդ բերդը հիմնովին կործանվել է 1679 թ. մեծ երկրաշարժի ժամանակ. բայց անմիջապես վերակառուցվել է շրջապատի խանութներին օգնությամբ: Զբարբախ Քանաքեղցին գրում է.

«Եւ բերդն Երևանայ ի հիմանց տապալեցաւ: Եւ սպա եկն մեծ իշխան Միրզայ-Խալաֆիմն, զոր ասէին Հաւորէճան-Վազիրի, նստաւ լեռնան, և կոչեաց զմերձակայ դա-

նորայն զնախշուանայ, զՊար[տ]աւայ, զՋա-
կամայ, զԼոտոյ և զՍուլթանան՝ Մակուայ,
զԱկոտոյ, զԱտարակայ, զՄարայ: Եւ եկին սո-
քա՝ և շինեցին զԵրզն Երեմիայն ամրագոյն
քան զառաջինն»¹:

Այս բերդը Հրազդանի բարձրադիր գետափին
գրավում էր մոտ 18 հեկտար տարածություն, նրա
հողակերտ հակալական պատերն ու ահարկու աշ-
տարակները դրված էին բարձր ճիւղերի վրա: Ներ-
ստում, բացի բերդի բնակիչ պարսիկների տներից,
եղել են Սարգսրի ապարանքն իր նշանավոր «շու-
շաբանդով», կանանոցը կամ հարեմը, երկու մըզ-

1827 թ., ուսական զորքերի գրավումից հե-
տո, բերդը թեև նորոգվեց և ներսի շինքերից մի
քանիսը ևս վերակառուցվեցին և հարմարեցվեցին
բնակության համար, բայց հողից և աղյուսից շին-
ված այդ ահեղի զանգվածը հեռագեակ բարձր-
վեց և ոչնչացավ:

Օտար բռնակալների կառուցած այդ բերդը
Երևանի ժողովուրդը շփրեց: Հայ բնակչությունը
միայն շարիք ու բռնություն էր տեսել այդ բերդից
և այդ պատճառով իրենք չհամարեց:

Իդուր չէ, որ մեր անմահ լուսավորիչ Խաչա-
տուր Արովյանը Սարգսրի բերդը համեմատել է

Նկ. 79. Փանահ խանի ապարանքի հակառ (լուսանկարված է ներկա դարի 20-ական
թվականներին):

կիթ. մեկը՝ հասարակաց, մյուսը՝ Սարգսրի հա-
մար, ընգարձակ զորանոց և այլ շինություններ:
Բերդն ուներ զեպի Հրազդանի ձորն իջնող գետ-
նուղի, որ բերդի մոտ ճյուղավորված էր երկու
մասի, մեկի մուտքը գտնվում էր բերդի ներսում,
ազատ տարածություն վրա, կամարակապ մեծ
դռնով, իսկ մյուսինը՝ Սարգսրի պալատում²:

¹ «Ջաբրակայ Սարկաուգի պատմագրութիւն», հատ. Բ,
էջ 104—105:

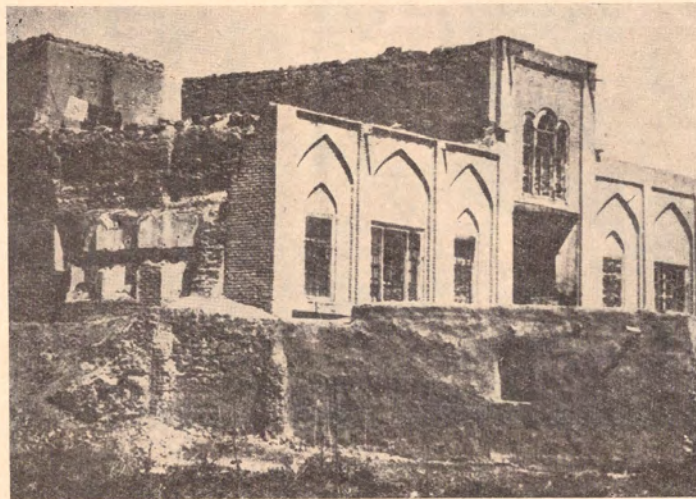
² Բերդի մէջից զեպի Հրազդան գետն իջնող գետնուղին
մենք ուսումնասիրել ենք 1933 թ., երբ շրանցքի համար հո-
ղային աշխատանքներ էին կատարվում բերդի տակ, նրա զա-
տիթած լանջին, այժմյան գինու գործարանի պատերի մոտա-
կայքում զեպի Կարմիր կամուրջն իջնող հին խճուղու կող-
քին, բացվեց գետնուղին:

հազար զլիսանի զեի հետ և հայ ժողովրդի ոխն ու
ատելությունն այդ բերդի նկատմամբ արտահայ-
տել է հետևյալ բառերով.

«Լեռ քարափի վրա՝ ցից գլուխը բարձ-
րացնում, թամաշա յա անու՝ հանդարտ՝ հա-
զար զլիսանի զեի պես՝ Երևանու հազար տա-
րեկան քավթառ, պառալած, չորս կողմը
խանդակով կապած, բրջերով զայլմացրած,
սուր սուր ատամները գլխին շարած, հինգ
զազաչափ հաստ պարսպով երկու տակ բըռ-
նած, մեկ ոտը կոնդուր, մեկ ոտը Գամաւ-
բուլաղի գլխին դրած, մեկ բերանը հյուսիս,
մեկը հարավ բաց արած, չորացած գլուխը
երկինքը ցցած, լեն փեշքը երկրումը փրած

անամոթ երեսը կոկած, սվաղած, հազար
բնով, հազար փանջարա աշքերը դեռ ու դեռ
լածած, չուխտ շանդերով Զանգվի՛ բարոտ,
զարհուրելի, սևադեմ ձորը խտած, զոշին
կպցրած անմազ, անլիզու, մարդակեր բերդը,
ու զեղնած երեսը հեռու տեղից ծածկում, ա-
զահճ աշքերը գետնին բցում, որ միամիտ տես-
նողին դժաշտուով խաբի, դժա հեշտ իր ծոցը
բաշի ու բիրաղի, անձեն, անասն կուլ տա,
փչացնե՞»¹:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Ծարդենը,
1673 թ., նախորդից ընդամենը 18 տարի հետո և
հետաքրքիր է, որ այդ երկու համայնապատկեր-
ներն էլ վերաբերում են 1679 թ. մեծ երկրաշար-
ժից առաջ ղոյուսթյուն ունեցող վիճակին: Ծարդենի
ներկայացրած պատկերը Երևան քաղաքի մասին
տալիս է թեև ընդհանուր, բայց ճիշտ պատկերացում:
Նկարի վրա երևում են թաղերը, բերդերը,
հրապարակները, գետերը, ճանապարհները, եկե-
ղեցիները, իջևանները, մզկիթները և այլն:

Նկ. 80 Բնակիչ հին տուն Երևանում (Գեոռյանցի փողոցում):

ԺԸ. ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿԵԼԻ ՀԻՆ ՏՆԵՐԸ

(Տե՛ս նկ. 79—81)

Երևան քաղաքի համայնապատկերը մեզ ծա-
նոթ է XVII դարի կեսերից: Առաջին անգամ Երե-
վանի համայնապատկերը դժագրել է Ֆրանսիացի
ճանապարհորդ Ժան Բարտիստ Տավերնիեն
1655 թ.: Նա մեր քաղաքը ներկայացրել է եվրո-
պական տիպի երկու-երեք հարկանի տներով, եվ-
րոպական ոճի եկեղեցիներով: Նրա գծագիրը մեծ
մասամբ մտացածին է և նրա միջից բացակայում
է անգամ Կոնդի բարձունքը:

Երևան քաղաքի համայնապատկերը շատ ա-
վելի լավ և իրականությունն ունի է ներկայացրել

¹ Խ. Արովյան, Վերջ Հայաստանի (Երկերի լիակատար
մոզովածու, ութ հատորով, հատ. III, Երևան, 1948, էջ 53):

Երևում է, որ քաղաքի հին թաղն (Շհարը)
ունեցել է բնակելի տների խիտ շարքեր, որտեղ
պարկեց են հայերը, իսկ մյուս թաղերը, մանավանդ
քաղաքի ժայռամասերը, ամեն մի տուն ունեցել
է իր այգին՝ կավակերտ քառակող պարսպի ներ-
ստում, որ խիտ բնորոշ է եղել Արարատյան դաշ-
տի արհեստական ոռոգվող հողամասեր ու-
նեցող բնակավայրերի համար: Ըստ Ծարդենի,
քաղաքն ունեցել է երկու հին եկեղեցի. մեկը՝ Կա-
թողիկեն, որ նա Կարովիկ է անվանում, իսկ մյու-
սը՝ Չորագեղի անապատը, որ Երկերեսանի (Եր-
կու երկից) է անվանում²: Մյուս եկեղեցիների մա-
սին չի խոսում:

² «Երկու-յերեցի» Ծարդենը բացատրում է երկու աթո-
ռանիստ (երկաթոս, հավանաբար երկու երեց քառն է, որ
ազավազել են և հետագայում երկերեսանի են դարձրել):

Քաղաքի բնակելի հին տները բաժանելու ենք մեկը մյուսին հաջորդող երեք հիմնական խմբերի:

Առաջին խմբին պատկանել են միջնադարյան երևանի այն տները, որոնք կառուցվել են հին քաղաքում (Շահար), գոյություն են ունեցել վաղ միջնադարից սկսած մինչև XIV—XV դարերը:

Ների բարև խորհիսները և բոլոր շորս սյուների կենտրոնում գտնվող հորի բերանի բառակուսի ձևավոր բարը, փոքրիկ անցքով: Այդ բարերի տակ սենյակի կենտրոնում փորված հորը ղլխատան անցքից ներս թափված անձրևաջրերի կլանման համար է լինում:

Նկ. 81. Բնակելի հին տներ «Կոնդո» թաղում:

Սրանք բարաշեն տներ են, պատերը մեծ մասամբ շարված են կավային շաղախի օգնությամբ: Տների ձևերը, որոնցից և ոչ մի օրինակ չի պահպանվել գեանի երեսին և նրանց գոյությունը մեղ հայտնի է քաղաքի կենտրոնական փողոցներում հողային աշխատանքների ժամանակ տարբեր խորություն մեջ ի հայտ եկած մնացորդներից, բառանկյունի են և հավանաբար ունեցել են երզնկավոր ծածկ: Սրանք զրևթե ոչնչով չեն տարբերվում Դվինում տարածում գտած այն տներից, որոնք ներսում մի բանի բաժանմունք ունեն և որոնց կենտրոնական մասը հավասարակողմ բառանկյունի հատակաձև ունեցող սենյակներն են, փայտակերտ ղլխատան ծածկով, որ նստած է լինում շորս անկյունների վրա զրված շորս հաստարուն փայտյա սյուների ղլխին:

Ինչպես Դվինում, այնպես էլ Երևանում, այդպիսի սենյակների համար բնորոշ են իրարից հավասար հեռավորության վրա գտնվող փայտե սյու-

Ղլխատունը վաղ միջնադարից սկսած տիրապետող ձև է եղել Արարատյան դաշտի բնակելի տների համար, որոնք հետագա դարերում իրենց գոյությունը շարունակել են զրևթե բացառապես ղլուղներում:

Երկրորդ խմբին պետք է վերագրենք Երևան քաղաքի այն տները, որոնք կառուցվել են XVII—XVIII դարերում, պարսկական ոճով և հաճախ պարսիկների համար: Դրանք կառուցված են վերածած և հում աղյուսով, ըստ որում վերած աղյուսները շենքի ղլխավոր ձևկառին դասավորվել են տարբեր եղանակներով և առաջ են բերել զարդաձևեր: Ներքո գտնվող բազմաթիվ գունավոր դարձեր են ունեցել, շատ ղեպերում հայելու բեկորների օգտագործմամբ: Պատահաններին դրվել են գույնըզույն ապակիներ: Իրեն նմուշ այդ ոճի ճարտարապետության Երևանում պահպանվել էր Փանահ խանի ապարանը XVIII դարից (նկ. 79):

Այդ ժամանակաշրջանի հայկական տները

Նկ. 81—82 Երևանի համայնագատները ըստ Շարդենի:

Նկ. 83—84 Երևանի համախապատկերը ըստ Կեր Պորտերի:

թեև այլ ոճով են կառուցված եղել, բայց հարուստների տները որոշ ազդեցություն կրել են:

Այդ տեսակետով խիստ բնորոշ օրինակ էր Մելիք-Աղամալյանների տունը Կոնդի թաղամասում, կառուցված XVII դարի վերջերին, 1679 թ. երկրաշարժից անմիջապես հետո, բայց մի բանի անգամ նորոգված XVIII և XIX դարերում:

Այդ ժամանակներին (XVII—XVIII դդ.) են պատկանում նաև երևանի մզկիթները:

Երբորդ խմբին են պատկանում դեռևս հասու կենտ պահպանված ծաղրտակեն ձևավորում ունեցող լայն պատշգամբավոր տները, որոնք մեկ և կես կամ երկհարկանի են: Այդ ոճի տները ընդհանուր են Երևանի, էջմիածնի, Աշտարակի և մերհին են, բայց երևանում պահպանված օրինակները հավիվ թե XIX դարից առաջ կառուցված լինեն: Այս ախյի տների պատերը պլուստախառն բարակերտ են և շատ դեպքերում նաև հոտ ազդու են օգտագործել շերեացող տեղերում:

Անցյալ դարի 30-ական թվականներին երևանում սկսվում է տարածվել նորաձև եվրոպական խառնուրդով բարաշեն տների մի նոր տարատեսակ, մեծ մասամբ սրբատաշ քարե ձևկառույցով և պատուհանների լայն բացվածքով:

Թ. ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՇՏԱՐԱԿԻ ԱՌԵՎՈՎԱՄԸ

Այդ աշտարակը այժմ գոյություն չունի: Աշտարակը տեսել է և նկարագրել Ֆրանսիացի Շարդենը: Իր նկարագրության մեջ նա ասում է՝

«Ես սկսեցի գրել այս աշտարակի կառուցված սրբատաշ քարով: Ես չկարողացա իմանալ որևէ բան նրա կառուցման ժամանակի կամ ինչ նպատակով կառուցված լինելու մասին: Արտաքուստ ունի արձանագրություններ, որ գրեթե դատելով նման են հայկականի, բայց չեն կարողանում կարգով: Այս աշտարակը հին է և ունի յուրահատուկ ճարտարապետություն: Ներսը բուրբուղի դատարկ է և նրա շրջապատում ավերակներ շատ կան, որոնց դիրքից կարելի է ենթադրել, որ այդտեղ վանք է եղել և աշտարակն էլ նրա միջին է եղել»:

Հասկանալի է, որ այդ աշտարակը Շարդենի տեսնելուց մի բանի տարի հետո, մեծ երկրաշարժից բանդվելու էր և հիմնահատակ կործանվելու, իսկ շրջապատի ավերակների տեղում նոր շենքեր էին կառուցվելու և փոփոխված աշտարակի բարերն էլ օգտագործվելու էին:

Սակայն այդ բանը հաշվի չեն առել հետագայի ուսումնասիրողները:

Շահախնայանցը գրում է, որ Անանիայի մենաստանից և Ջորդաղուղի անապատից բացի Երևանում այլ եպիսկոպոսի աթոռանիստ չկա, բայց «Անապատն Անանիայի չունի մերձ իր այնպիսի շինուած աշտարակի և ոչ եղևալ է յառաջագոյն»:

Շարդենի նկարագրած աշտարակի վերաբերյալ սխալ տեղեկություններ է հաղորդում Ալիշանը: Նա մոտույմանական մի աշտարակի լուսանկար է դրել այդտեղ և գուցեգուցե շրջալուսանկարով դարդարած, իսկ Շարդենի տեսած Աշտարակը, ինչպես ասացինք, սրբատաշ քարերով է շինված եղել և ունեցել է հայերեն արձանագրություն: Նա ունեցել է «յուրահատուկ» ճարտարապետություն, իսկ Ալիշանի լուսանկարի միջինը մոտույմանական աշխարհում բազմաթիվ օրինակներ ունի և իր ձևերով ծանոթ է ամբողջ աշխարհին:

Իր «Ճանապարհորդություն Քիֆլիսից մինչև Ագուլիս» աշխատության մեջ, Բաֆֆին, իբրև ականատես, գրել է.

«Երևանում ուշադրության արժանի հնություն ունի չի մնացել... Ողջ մնացել է միայն Սարդարի այգին, որի մեջ տակավին պահպանվել է մի զեղեցիկ բարձր մինարեթ, պարսկական շույլ ճաշակով զարդարված»:
Նշանակում է Շարդենի և Ռաֆֆու նկարագրածը տարբեր հուշարձաններ են եղել, որոնք այժմ չկան:

1 «Путешествие кавалера Шардена...», стр. 242—243.

2 «Ստորագրություն կաթողիկե էջմիածնի...», Բ հատ., էջ 148:

3 «Ճանապարհորդություն Քիֆլիսից մինչև Ագուլիս», Ռաֆֆի, Օրհերի ժողովածու, հատ. 3, Երևան, Հայպետհրատ, 1957, էջ 536: Առաջին անգամ լույս է տեսել «Փորձ»-ի 1877/1878 թթ. X 3-ում:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՓԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- [] — Փակագծով վերականգնված են ավերված գրերը
- () — Փակագծով լրացված են բնագրում բացակա լող գրերն ու բառերը:
- { } — Փակագծով մեջ են առնված բնագրում եղած ավելորդ գրերը (սչ բոլոր զեպերում):
- Գծիկով ցույց են տրված բնագրի շկարզացվող գրերն իրենց թվով (փակագրերը հաշվված են իբրև մի նշան):
- ... Երեք կետերով ցույց են տրված անվերծանելի տեղերն առանց նկատի ունենալու գրերի թիվը:

Գ Լ Ո Ւ Ն Գ

ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա. ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

իջնագրայան Հայաստանի վիմական արձանագրությունները, շրնչին բացառությամբ, գրվել են կրոնական բնույթի շենքերի վրա՝ վանքերի, եկեղեցիների, նրանց համալիրի մեջ մտնող այլ կառուցվածքների պատերին, խաչքարերի և տապանաքարերի վրա: Աշխարհիկ շենքերն ունեն միայն հատ ու կենտ արձանագրություններ:

Նույնիսկ այնպիսի խոշոր բաղաբներն, ինչպիսիք են Գվիկն ու Անին, վիմական արձանագրությունները հայտնի են զխաղաղության կրոնական շինություններից: Նույնն է նաև Երևանը:

Ներկա աշխատության մեջ հրատարակվող 293 արձանագրություններից միայն երեքն են զբրված աշխարհիկ բնույթի կառույցի վրա, որ նորրի կամուրջն է (№ 85, 86 և 87), իսկ մնացած 290-ը զբրված են եկեղեցիների պատերին, տապանաքարերի և խաչքարերի վրա:

1679 թ. Երևանը մեծ աղետի է ենթարկվել: Հունիսի 4-ին տեղի է ունեցել մեծ երկրաշարժ, որի ժամանակ բաղաբի բնակելի տների հետ միասին կործանվել են նաև եկեղեցիները և ոչնչացել նրանց վրայի արձանագրություններից շատերը:

Երկրաշարժից հետո 15 և ավելի տարիներ Երևանի եկեղեցիները մնացել են ավերակ վիճակում: Հավանաբար այդ տարիներին բաղաբի բնակիչները կարգի են բերել իրենց բնակելի տները և միայն զրանից հետո հնարավորություն են ունեցել մտածելու ավերակ եկեղեցիները վերակառուցելու մասին:

Մական եկեղեցիները վերակառուցել են ոչ միև հին ձևերով, այլ մեծ մասամբ նոր բարերով

ու նոր հիմքերի վրա: Այդ եկեղեցիները բնորոշ են XVII դարի վերջի և XVIII դարի սկզբի համար: Այդ վերակառուցումների ժամանակ, ինչպես պարզվեց Պողոս-Պետրոս եկեղեցու և Կաթողիկեի հետագրայան մեծ դահլիճի բանդման ժամանակ, հին շենքերի փլատակված բարերն օգտագործել են պատերի միջուկի համար և դրանով աղարտել և ոչնչացրել են բազմաթիվ արձանագրություններ:

Ընդհանրապես Հայաստանում վիմական արձանագրությունների մեծ մասը գրվել է X—XIII դարերում, իսկ XVII—XVIII դարերում զբրվածների թիվը բիշ է:

Օրինակ. Հաղբատի բոլոր 257 արձանագրություններից 200-ը գրվել է X—XIII դդ., իսկ մնացած 57-ից միայն 28-ն են գրվել XVII—XVIII դդ.: Սանահնի վանքի 189 արձանագրություններից 125-ը պատկանում են X—XIII դդ., իսկ մնացած 64-ից 51-ը՝ XIV—XVI դդ. և միայն 8 արձանագրություն բաժին է ընկել XVII—XVIII դդ. և մեկն էլ պատկանում է XIX դարին²:

Այլ է վիճակը Երևանում: Այստեղ X—XIII դդ. պատկանող արձանագրությունների մեծագույն մասը ոչնչացել է 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ, այդ պատճառով ներկա աշխատության մեջ եղած 293 արձանագրություններից 192-ը, այսպիսինքն կեսից շատ ավելին, պատկանում են XVII—XVIII դդ., իսկ X—XIII դդ. ունեն ընդամենը 32

¹ Կ. Ղաֆաղաշյան, Հարատ, ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, 1963, Երևան, էջ 111:

² Կարո Ղաֆաղաշյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 75:

արձանագրություն, որոնցից շատերն էլ ի հայտ են եկել պեղմամբ:

Այս վիճակագրությունը մեջ բերինք ցույց տալու համար, թե ինչքան աղետավոր է եղել 1679 թ. երկրաշարժը, որ հիմնահատակ կործանել է Երևանի դարպարը կազմող բազմաթիվ շենքեր և ոչնչացրել նրանց վրայի հարյուրավոր արձանագրությունները:

Սակայն երկրաշարժի ժամանակ փլուստակվելուց դեռ են մնացել մեզ հայտնի երեք հուշարձան: Գրանցից մեկը բազարի կենտրոնում գտնվող Կարողիկիի ս. Աստվածածին եկեղեցին է, երկրորդը՝ Նոր Բի կամուսը և երրորդը՝ Ավանի հովանեճաչն եկեղեցին (որ կիսով չափ է տուժել երկրաշարժից): Այդ երեք հուշարձանների վրա էլ պահպանվել են մի քանի տասնյակ հին արձանագրություններ:

1. Կարողիկիի ս. Աստվածածին եկեղեցին երկրաշարժից չի կործանվել փորձածվել և ամբողջով կազմվածք ունենալու և խնամքով կառուցված լինելու պատճառով: Ինչ խոսք, որ կանգուն մնալուն նպաստել է նաև երեք կողմերից նրան հարող հին ժամատուրը, որը թեև հիմնահատակ փլուստակվել է, բայց կործանումից փրկել է բուն եկեղեցին:

Կաթողիկիի ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրությունները, մինչև վերջերս հայտնի չէին, որովհետև 1694—1695 թթ. կառուցված եկեղեցական մեծ դահլիճի պատերի մեջ էին մնացել բոլոր արձանագրությունները:

1936—1937 թթ. ձմռան ամիսներին, երբ բանդից հետադարձան դահլիճը, բացվեցին և մեծ զժվարություն մարքվեցին հին եկեղեցու պատերի վրա փորագրված արձանագրությունները: Բացի այդ, բանդվող դահլիճի պատերի միջուկից և հիմքերի միջից ի հայտ եկան մի քանի տասնյակ ամբողջական և բեկորների վերածված արձանագրություններ:

Այստեղ հրատարակվող վիճագրերից 59-ը (№ 1—59) պատկանում են Կաթողիկիին, որոնք բոտ իրենց տեղագրության կարելի է բաժանել չորս տարբեր խմբերի:

Առաջին խմբի մեջ գրել ենք Աստվածածին փորքիկ եկեղեցու պատերին փորագրվածները, որոնք ամենահինն են: Գրանց թվով 16 է (№ 1—15 և 55) և գրված են մեծ երկրաշարժից առաջ: Հնագույնն ունի 1264 թվականը (№ 1), իսկ վերջինը՝ 1609 (№ 3):

Գրանցից մի քանիսը կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարյան Երևանի մասին

և ամենաարժեքավորներն են մեր ժողովածուի մեջ:

Երկրորդ խմբին են պատկանում այն արձանագրությունները, որոնք մեծ եկեղեցու կառուցման ժամանակ (1694—1695) կամ հետագայում փորագրվել են նրա պատերին: Սակայն, պետք է նշենք, որ դրանք, որ թվով 10-ն են, ոչ թե ընդարձակ և բովանդակալից արձանագրություններ են, այլ փորքիկ հիշատակագրեր: Մեծ եկեղեցին նույնիսկ կառուցման արձանագրություն չունի: Իրեկ կառուցման թվական են կարգաբար ընդունել ենք 1694—1695 թթ., հենվելով այն բանի վրա, որ դահլիճի ամ ճակատին հազարավոր փորքիկ խաչքարերը կրում են 1694 և 1695 թվականները: Գրանք, հավանաբար կառուցման օժանդակող անձնավորությունների հիշատակն են հավերժացրել (№ 17 (1694), 18 (1695), 22 (1694), № 23-ը թվական չունի, բայց անկասկած գրվել է 1694 կամ 1695 թթ.): Արձանագրությունների այս խմբին ենք միացրել նաև Կաթողիկիի ներսում, գաջի սվաղի վրայի որմնանկարների վերաբերող ներկիով արված մակագրությունները (№ 50—54) և այդ որմնանկարներն իրենց հիշատակի պատրաստել տվողների անուններն ազգաբնակչության արձանագրությունը (№ 49), որ պատկանում է 1819 թ.:

Այդ արձանագրությունը, թեև ուղ ժամանակի է պատկանում, մեջ ենք բերել ցույց տալու համար որմնանկարների ժամանակը:

Երրորդ խմբի մեջ գրել ենք այն արձանագրությունները, որոնք ի հայտ են եկել մեծ դահլիճի պատերի և մույթների կառուցված միջուկից: Այս արձանագրությունները նախապես գրված են եղել խաչքարերի կամ հին շենքերի պատերի վրա և Կաթողիկիի մեծ դահլիճի կառուցման ժամանակ օգտագործել են իբրև լիցքի բարձր կրաշագանի հետ միասին: Այս խմբի արձանագրությունների երեք մեծ զժվարություն կարողացանք մարել կրաշագանի ամուր կպած զանգվածից, սակայն մեր սպասածին հակառակ մեծ կարեւորություն ունեցող բան չգտնվեց նրանց մեջ: Այս խմբի վիճագրերի ընդհանուր թիվը 23 է, որոնք մեր ներկա աշխատության մեջ գրանցել ենք 24—38, 47 և 56—59 համարների տակ: Հնագույնն ունի 1472 (№ 29) և հետնագույնը՝ 1642 թվականը: Ի միջի ալյուց, այս վերջին թվականին են պատկանում վեց խաչքարեր (№ 21, 26, 30, 36, 38 և 59): Գրանք բոլորը միասին վկաներ են այդ թվականին կառուցված եկեղեցական դահլիճի, որ գոյություն է ունեցել երկրաշարժից առաջ և կործանվել

է 1679 թվականին: Այդ մասին ակնարկ կա նաև արձանագրությունների մեջ (№ 36 արձ.):

Չարձուց խմբին ենք վերագրել արձանագրածքարերի այն բեկորները, որոնք դուրս եկան դահլիճի ծածկի թաղի միջուկից (№ 39—46 և 48) և ժամանակի տեսակետից հետնագույններն են բոլոր արձանագրությունների մեջ: Սրանց գոյությունը պարզվում է, որ դահլիճի սայլածածկը թիթեղի է փոխվել XIX դարի կեսերին: Այս խմբի արձանագրությունների մեջ ենք գրել նաև ուղ ժամանակի մի խաչքար (№ 16 գրված և քանդակված 1832 թ.), որ, հավանաբար, եկեղեցու զանգակատան կառուցման միակ վկան է:

Կաթողիկիի արձանագրություններից և ոչ մեկը չի հրատարակվել, նույնիսկ տաճարի ճակատին երևացողները, հավանաբար նրանք կարևոր չեն համարվել:

Կաթողիկիի փոքր եկեղեցին հայտնաբերելուց հետո, մենք այդ արձանագրությունները հրատարակեցինք պատմության և զբաղմունքային ինստիտուտի «Տեղեկագրում»: Սակայն հայճնագործն հրատարակած հոդվածի մեջ չեն մտել տասից ավելի արձանագրություններ, որոնք ավելի ուղ հայտնաբերվեցին:

Կաթողիկիի ս. Աստվածածին եկեղեցին իր ամ պատի երեսին ունեցել է մի քանի ընդարձակ արձանագրություններ, որոնցից այսօր մեզ են հասել իբրև տողերի վերջավորություն կամ սկզբը նավորություն, որովհետև Կաթողիկիի մեծ դահլիճը կառուցելու ժամանակ Աստվածածնի ամ պատր բանդել են մինչև վերին կամարը և բացվածքը լայնացրել, որպեսզի նա մեծ դահլիճին ծառայի իբրև խորան: Այդ բանդումների ժամանակ ավերել են կամ փշացրել պատի երեսին եղած բոլոր արձանագրությունները, իսկ այդ պատի եկեղեցու գլխավոր ձակասան է հանդիսացել, հետևապես կարևոր արձանագրությունները այդուհի են եղել, որոնց թվում, հավանաբար, նաև եկեղեցու շինության արձանագրությունը, որ, հավանորեն, գրված է եղել մուտքի կիսաբոլոր ձակասակով քարի վրա: Այդ պատի երեսին պահպանված արձանագրությունների բեկորները մեր ժողովածուում գրել ենք 10, 11, 12, 13, և 55 համարների տակ:

2. Պողոս-Պետրոս թեև Երևանի հնագույն եկեղեցին է համարվում, կառուցած V դարում, և 1679 թվականին: Այդ մասին ակնարկ կա նաև արձանագրությունների մեջ (№ 36 արձ.):

¹ Կ. Գաթողիկյան, Երևանի Կաթողիկիի և նորահայտ հուշարձանի վիճակն արձանագրությունները, «Տեղեկագր», 2002 պատմության և զբաղմունքային ինստիտուտի, գիրք Ա, Երևան, 1935,

բայց հին արձանագրություն չի հասել մեր ձեռքը: Այստեղ հրատարակվող 16 արձանագրություններից (№ 60—75) և ոչ մեկը ուղղակիորեն չի վկայում երկրաշարժից հետո եկեղեցին վերակառուցելու մասին: Կան մի քանի հիշատակի խաչքարեր՝ թվականով և անթվակիր, որոնք բուրլուն էլ վերաբերում են 1692 և 1693-ին: Այդ տարեթվերն էլ պետք է ընդունենք իբրև հիմք երկրաշարժից հետո եկեղեցին վերակառուցելու վերաբերյալ: Այդ խաչքարերի մեջ հիշատակվող անձնավորությունները՝ Միխիբ Աղամալը, Մնացականի որդի Զարբար և այլն, այն անձերն են, որոնց նվիրաբերած գումարներով էլ վերակառուցվել է եկեղեցին: Հետաքրքիր է, որ եկեղեցու տարբեր պատերի մեջ հազարավոր երեք խաչքար բանդակել է տվել իր հիշատակին (№ 72, 73 և 74) վերահիշյալ Զարբար 1693 թ.:

Պողոս Պետրոս եկեղեցու նորոգությանն են վերաբերում մեր ժողովածուի № 60 ընդարձակ արձանագրությունը, ինչպես նաև 61-ը, որ աղ-դարբարում է տաճարի հր կողմի նորոգության մասին: Այս վերջինը կրում է 1820 թվականը (№ 61): Այդ նույն նորոգությանն է վերաբերում նաև № 63 արձանագրությունը:

Եկեղեցու բանդման ընթացքում, հնագիտական հսկողության թուլության պատճառով (1931—1932 թթ.) պատերի միջից դուրս եկած արձանագրածքարերի մասին ոչինչ չգիտենք, մասնավորապես նրանք արձանագրությունները ոչնչացել են 1679 թ. մեծ երկրաշարժի ժամանակ:

3. Ջորավոր ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրությունները են հին շեն: Տեղում եղել է մի հին մատուռ և այլ շինություններ, որոնք չեն պահպանվել: Այժմ մեր ձեռքը հասած բոլոր արձանագրությունները գրված են մեծ երկրաշարժից հետո վերակառուցման և հետագա նորոգությունների ժամանակ:

Ջորավորն ունի վերակառուցման ընդարձակ շափածո արձանագրություն (№ 81): Ունի նաև մի քանի հիշատակագրեր նվիրված տաճարի կառուցող Խոճա Փանոսի (№ 79) և նրա ընտանիքի անդամների (77, 78, և 80) հիշատակին: Մի քանի արձանագրություններ վերաբերում են XVIII դարում կատարված նորոգությունների (82, 83), մեկն էլ՝ XIX դարում եկեղեցու դռներն ու լուսամուտները ձևափոխելուն և վերնատան կառուցմանը (№ 84): Վերջինս գրված է բոլորազգրով: Այս ուղ ժամանակի արձանագրությունը մեջ ենք բերել դռները և լուսամուտները ձևափոխելու ժամանակը պարզելու նպատակով:

Չորավոր եկեղեցին մեր ժողովածուում ունի ընդամենը 9 արձանագրություն (№ 76—84):

4. Նորքի կամուրջն ունի երեք արձանագրություն, բոլորն էլ գրված են կառուցման իվակահյին (1664) և ազգաբարձում են կամուրջի կառուցման հետ առնչություն ունեցող անձնավորությունների անունները (№ 85—87): Անապական տեսակետից հետաքրքիր է փակագիր անձնանունը (№ 87), թեև չի պարզում, թե փակագրի մեջ հիշատակվող Յովհաննէս-ը վարդապետ է թէ՛ վարդապետ: Եկատի ունենալով արձանագրության ուշ ժամանակի պատկանելը, մենք զգուշության համար թողել ենք վարդապետ տիտղոսը: Այս նույն Հովհաննէսը հիշատակվում է նաև կառուցման (№ 85) արձանագրության մեջ, բայց այնտեղ էլ նրա տիտղոսի վարդապետ կամ վարդապետ լինելը չի պարզվում, որովհետև բուն արձանագրության մեջ այդ բարդ հանգևե է գալիս ձայնավորները սղված վերջուպս ձևով: Հետաքրքիր է, որ կամուրջը, ինչպես և նրա վրայի երեք արձանագրությունները, բոլորն էլ գրվել են մեծ երկրաշարժից առաջ, 1664 թ.:

Կամուրջի արձանագրությունները հրատարակվել են 1931 թ. Շահադիզի «Շին Երևան» գրքի 216—217 էջերում: Փակագիրը (№ 87)՝ նաև ՊՊ ցուցակ, էջ 56:

5. Գեթնմանի մատուռն ունեցել է երեք արձանագրություն, երեքն էլ անթվակիր փոքրիկ հիշատակագրեր են պատի երեսի խաչերի արանքում գրված: Դրանք բոլորն էլ XVII դարին են պատկանում: Այդ հիշատակագրերը գրված են պատի այն մասի վրա, որը չի տուժել երկրաշարժից, այդ պատճառով էլ նախավոր է և հավանական, որ այդ երեքն էլ գրված լինեն երկրաշարժից առաջ: Այս մատուռի երեք հիշատակագրերն էլ նախկինում չեն հրատարակվել:

6. Կոզիի ս. Հովհաննէս եկեղեցին համեմատաբար հարուստ է վիճակա արձանագրություններով, բայց բոլորն էլ համառոտ են և շատ բլբեր են, որ լուի հիշատակագրության սահմաններից դուրս են գալիս: Այն տաճարի արձանագրությունները 17-ն են, որոնք մեր ժողովածուի մեջ գրանցված են 91—107 համարների տակ: Արձանագրությունները թվագրված չեն և միայն եկեղեցու ձևակառուցող կա «թվ. ՌՃՄԹ» (1710) թվականը (արձ. № 93): Անըկիրա է, որ այդ թվականին էլ՝ երկրաշարժից հետո, կառուցվել է եկեղեցին, որովհետև նույն պատին կան մի շարք խաչարարք, որոնք փորագրվել ու պատերի մեջ են հագցվել 1710 թ. եկեղեցին վերակառուցելու ժա-

մանակ: Այդ խաչարարքը նվիրված են եկեղեցին կառուցել տվող Մելիք Աղամալի և նրա մեծածորների հիշատակին: № 94-ի մեջ գրված է «Կաման Աստուծայ եկեղեցին Մելիք-Աղամալ շինել[ա]ց»: Եկեղեցու ներսում եղած երեք արձանագրություններն էլ կառուցողական բնույթի են, մեկը՝ Մելիք Աղամալինն է (106), որ դարձյալ ազգաբարձում է եկեղեցին նրա միջոցներով կառուցված լինելը, երկրորդը՝ նշում է, որ եկեղեցու ներսի սյուներից մեկը Մարգարի կողակից Մարիանի ծախսով է շինվել, իսկ երրորդի մեջ ասված է, որ մազազործ Հարությունն իր կնոջ՝ Եղիսարեթի հետ եկեղեցու ֆարջն է շինել:

Այդ իսկ պատճառով, այս տաճարի բոլոր արձանագրություններն ու խաչարարքը վերագրել ենք 1710 թ.:

7. Կոզեռնի գերեզմանոցի հնագույն արձանագրություններից մեկը պետք է պատկաներ Հովհաննէս վարդ. Կոզեռնին, որի անունով էլ կոչվել է գերեզմանոցը, բայց այնտեղ հին արձանագրություններ չկային, թեև այդ գերեզմանոցը, ինչպես այդ մասին վկայում է Առաքել Գավրիթեցին, եղել է հասարակաց գերեզմանատուն: Նույնն է վկայում նաև Հովհ. Շահաբունյանցը, առելով, որ «Կոզեռնի կոչեցեալ բլրակի ու հիստիստիսն բաղաբին է գերեզմանոտ հայազգի բնակչացն» (Բ հատոր, էջ 155): «Կոզեռնի մոտ հետագայում,— գրում է Երվանդ Շահազիզը,— թաղվել է Բաղեշի Ամրոտը վանքի արտաքին գիտությունների դպրոցի նշանավոր գաղտառ Մելիքոսեթ Վժանեցի վարդապետը, իսկ դրանց երկուսի (Կոզեռնի և Վժանեցու—Կ. Ղ.) մեջտեղը՝ մեր հայտնի Մովսես Գ. Սյունեցի կաթողիկոսը: Այնտեղ՝ դրանց գերեզմանների վրա հետագայում շինվել է մի վայելուշ մատուռ, որ կոչվել է «Կոզեռնի մատուռ» («Շին Երևան», էջ 187):

Այդ մատուռը Մելիք Աղամալյանները դարձրել էին իրենց տոհմական տապանատունը, ըսկրած 1835 թ.:

Մենք, երևանի բաղաբային սովետի հանձնարարությամբ, ինչպես արդեն ասել ենք, 1934 թ. ընդօրինակել ենք Կոզեռնի գերեզմանոցի բոլոր տապանագրերը հնից սկսած մինչև XVIII դ. վերջը, որոնց բոլորի թիվը հասել էր 302-ի: Այդ արձանագրությունների ժողովածուն մշակված և հրատարակության պատրաստի վիճակում 1935 թ. հանձնեցինք Պատմության և պատկանության ինստիտուտին հրատարակելու համար: 1936 թվականին ինստիտուտը խմբագրական մի հանձնաժո-

ղով նշանակեց այդ ժողովածուն քննելու և ապագրության հանձնելու համար:

Հանձնաժողովին ամենից առաջ ժողովածուի միջից դուրս հանեց բոլոր անթվական արձանագրությունները, առանց հաշվի առնելու նրանց կարևորություններն ու հնությունը, որից հետո ժողովածուի մեջ մնաց ընդամենը 86 արձանագրություն, որ և այժմ հրատարակում ենք № 108—193 համարների տակ:

Վերջերս, երբ ներկա ժողովածուն պատրաստ էր ապագրության, պատահաբար գտանք Կոզեռնի գերեզմանոցին վերաբերող 12 յուսակար, որոնց արձանագրությունները գրինք ժողովածուի վերջում № 259—270 համարների տակ: Դրանցով Կոզեռնի գերեզմանոցի այստեղ հրատարակվող արձանագրությունների ընդհանուր թիվը դարձավ 98:

1934 թ., երբ ընդօրինակում էինք գերեզմանոցի արձանագրությունները, մատուռը թեև կանգուն էր, բայց նրա մեջ չկար և ոչ մի տապանաբար, հետևապես և ոչ մի արձանագրություն: Այդ պատճառով Մովսես Սյունեցու և Սահակ Մելիք-Աղամալյանի տապանների արձանագրություններն ընդօրինակել ենք ուրիշների հրատարակություններից առանց գծագրության:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Կոզեռնի գերեզմանոցում ոչ մի խաչարար կամ կենցաղային պատկերով գերեզմանաբար չկար, որոնք այնքան բնորոշ են շրջապատի բնակավայրերի գերեզմանոցների համար:

Բովանդակությամբ ևս երևանի տապանագրերը աղբյուրիկ են: Սովորաբար գրված է նեչեցյալի անունը, հոր անունը և մահվան տարեթիվը, երբեմն նաև արհեստն ու տոհմանունը:

XVII և XVIII դարերի գրավոր աղբյուրների կողքին Կոզեռնի գերեզմանոցի արձանագրությունները, կարծում ենք, որոշ նշանակություն ունեն երևանի համար: Մասնավորապես որ այն ժամանակվա հրատարակությունները սակավաթիվ են:

8. Ավանի արձանագրությունները, որոնց ընդհանուր թիվը 41 է (№ 194—230 և 283—284, 288—289, 292—293), իրենց հնությունը և շատերի բովանդակությամբ գիտության համար մեծ արժեք ունեն, բայց մի վերապահությամբ, որ Ավանը հնում, թեև երևան բաղաբային շատ մոտիկ, բայց նրանից անշատ, Կոտայքի ավաններից մեկն է եղել և բաղաբային միացել է միայն վերջերս՝ Քանաքեռ գյուղի հետ միասին:

Ավանի վիճակում արձանագրությունները փորագրված են հինգ տարբեր հուշարձանների վրա,

այդ պատճառով էլ մենք նրանց ստորաբաժանել ենք հինգ խմբի:

1. Ավանի տաճարը (այդպես ենք պայմանականորեն անվանում հակաթու Հովհանի կառուցած եկեղեցին) թեև կառուցման վերաբերյալ արձանագրություն չունի, բայց նրա վրա պահպանվել են փորագրված բառեր, որոնց արժեքը խիստ մեծ է հայոց գրերի պատմության համար, բանի որ դրանք Տեկորի տաճարի, Թալինի տապանաբարի և Գլինի մի քանի մանր արձանագրությունների կողքին մեզ հայտնի հայոց հնագույն գրերն են:

Այս տաճարի վրա է փորագրված եզր կաթողիկոսին վերաբերող և յոթերորդ դարի 30-ական թվականներին պատկանող երկիզգված (հայերեն և հունարեն) ծածկագիր վիճարկությունը, որ մինչև այսօր մեզ հայտնի ծածկագրության հնագույն օրինակն է և բարի վրա փորագրված միակը: Բովանդակության տեսակետից ևս այդ արձանագրությունը յուրօրինակ է և կապված է VII դարի զավանդարանական ու բաղաբային հարցերի հետ (№ 194):

Ավանի տաճարի պատերի վրա փորագրված են Զարարյանների և այլոց իշխանական կարգադրությունները, որոնց մեջ հիշատակվում են պետական տարբերք և արհեստները: Այդ արձանագրություններն արժեքավոր են անտեսական կյանքի ուսումնասիրության համար:

2. Ավանի արձանագրությունների երկրորդ խումբը գտնվում է կիսով չափ քանդված ս. Հովհաննէս եկեղեցու պատերին և նույն եկեղեցու շրջապատում (№ 213—220, 288, 289, 293): Սրանց մեջ կան մի երկու արձանագրություն (№ 215 և 219), որ վերաբերում են այգու առուծախրի և խաչարարի կանգնեցմանը: Դրանք հետաքրքիր մանրամասնություններ են պարունակում իրենց բովանդակության մեջ:

3. Արձանագրությունների երրորդ խումբը գրված է ս. Աստվածածին ավերակ եկեղեցու պատերին: Դրանք նվիրատվական բովանդակություն ունեցող վիճարկերի բեկորներ են և մի քանի հիշատակագրությունների մնացորդներ (№ 221—224):

4. Չորրորդ խումբը տապանագրեր են և գերեզմանոցային խաչարարքի հիշատակագրություններ: Ավանի այս գերեզմանոցը շատ հին է, այնտեղ կա նույնիսկ V—VI դարի աստիճանավոր պատվանդանի վրա գրված կոթող, բայց արձանագրած բարերը թիշ են, և հնագույն կրում է 1471 թվականը (№ 227):

5. Հինգերորդ խումբը (283—284) գյուղական ավերակ կեղեցուն է պատկանում:

9. Քանաքեռի արձանագրությունները փորագրված են երեք տարբեր հուշարձանների՝ երկու կեղեցիների և ճանապարհի կողքին գտնվող մաս՝ արձանի վրա:

1. Քանաքեռի մանրամասն նախկինում եղել է գերեզմանոցի մեջ: Խճուղի անկյակցելու ժամանակ XIX դարում գերեզմանոցը վերացրել են և ճանապարհի կողքին մնացել է այդ մաս՝ արձանի կողմը որմնափակ մեծ խաչքարն իր արձանագրություններով: Հետաքրքիրն այն է, որ մաս՝ արձանը (կառուցված 1265 թ.) 1679 թ. մեծ երկրաշարժի ժամանակ կանգուն է մնացել, շնչածած այն բանին, որ «Ե. Քանաքեռ գիւղ ոչ մնաց բուն մի հատ» ինչպես գրում է ավանատես Զաքարիա Սարգսյանը:

Բացի խաչքարի կանգնեցման 1265 թ. րնդարձակ արձանագրությունից (№ 231) նրա որմնափակի հր երեսին կա 1265 թ. գրված բավականին մեծ մի արձանագրություն, այդպես ասուածաբար վերաբերյալ, որի տակ, իբրև վկա, բազմաթիվ մարդկանց անուն է գրված (№ 232): Մնացածները մանր արձանագրություններ են, մեծ մասամբ խաչքարերի վրա գրված հիշատակագրություններ (№ 233—239):

2. Քանաքեռի ս. Հակոբ կեղեցին ունի յոթ արձանագրություն, որոնք փորքի հիշատակագրեր են կամ տպանարարի բեկորներ (№ 240—244 և 271—272): Ամ պատին ունի երկրաշարժից հետո վերաշինության թվական, որ է 1695 (244):

3. Քանաքեռի Աստվածածին կեղեցին ի տարբերություն ս. Հակոբի, ունի շինության րնդարձակ արձանագրություն՝ գրված 1696 թվականին (№ 248): Մնացածները մանր հիշատակագրություններ են խաչքարերի վրա:

10. Վերջում գրել ենք բազաբի տարբեր տեղերից Երևան բազաբի պատմության և Հայաստանի պատմության թանգարաններում կենտրոնացրած մի բանի արձանագրություններ (251—258), որոնցից շատերի սկզբնական տեղն անհայտ է: Գրանք XVI—XVII դարերին են պատկանում, բացի մեկից, որ XIII—XIV դարից է և բերված է Նորագավթից (254): Այս արձանագրությունը թեև պակասավոր է, բայց հետաքրքիր բովանդակություն ունի: Այդ արձանագրություններից մեկն է Պողոս-Պետրոս կեղեցուց է բերված (255) և կրում է 1694 թվականը, որ, ինչպես արդեն ասել

ենք, նրա վերակառուցման թվականն է, մեծ երկրաշարժից հետո:

Երևանի բոլոր 293 արձանագրություններից միայն 27-ն է, որ մեզանից առաջ հրատարակվել են այլ ուսումնասիրողներ: Մնացած 231-ից 59-ը մենք հրատարակել ենք առաջին անգամ: Գրանքը 50-ը Կաթողիկե կեղեցու արձանագրություններն են, իսկ 9՝ Ավանիին:

Կաթողիկե արձանագրությունները հրատարակել ենք փորագրի ս. Աստվածածին կեղեցու հայտնագործումից հետո, երբ նրա պատերին բացվեցին երևանի պատմության համար բացառիկ արժեք ունեցող արձանագրություններ:

Ավանի արձանագրություններից 9 հրատարակել ենք երկրեզման ծածկաբեր արձանագրության կապակցությամբ, առանձին գրությունով:

Երևանի վիմական արձանագրությունների առաջին հրատարակիչը Հովհաննես արքեպ. Շահ-խաթունյանցն է: Նա իր «Ստորագրություն կաթողիկե կեմիածին և հինգ զատուցն Այրարատայ» աշխատության երկրորդ հատրում, Երևանից գետեղել է չորս արձանագրություն Պողոս-Պետրոս կեղեցուց (№ 60, 61, 64 և 65), երկու արձանագրություն Զորավոր կեղեցուց (№ 81 և 82), մեկը՝ Կողոնի գերեզմանոցից (№ 192), մեկը՝ Ավանի տաճարից (№ 198), երկուսը՝ Քանաքեռի մասնարձանից (231, 232), մեկը՝ Քանաքեռի ս. Հակոբ կեղեցուց (244) և մեկն էլ Քանաքեռի Աստվածածին կեղեցուց (248): Այսպեսով Շահ-խաթունյանցը Երևանից հրատարակել է բնագամներ 12 արձանագրություն:

Նա, ըստ սովորության, ուշադրություն չի դարձրել մանր հիշատակագրերի վրա:

Երևանի ուրբ արձանագրություն հրատարակել է Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցն իր «Տեղագրություն Գեղարքունի ծովազորը զավտար...» աշխատության 8—15 էջերում, որոնցից երկուսը՝ Զորավոր կեղեցուց (81, 82), չորսը՝ Կողոնի ս. Հովհաննեսից (91, 93, 94 և 105), մեկը՝ Կաթողիկեից (255) և մեկն էլ՝ Կողոնի գերեզմանոցից (192):

¹ Կ. Ղաֆազյանց, Երևանի Կաթողիկեի և նորահայտ հուշարձանի վիմական արձանագրությունները: «Տեղեկագիր» Հեթոմ պատմության և գրականության ինստիտուտի, Երևան, 1938, գիրք Ա, էջ 165—192:

² Նույնի, Ավանի երկրեզման ծածկագրի արձանագրությունը, Երևան, 1945:

³ «Ստորագրություն կաթողիկե կեմիածին և հինգ զատուցն Այրարատայ», աշխատությունները Յո՛ւ՛լ. Կ. Վ. Շահ-խաթունյանց, հատ. Բ, էջմիածին, 1842, էջ 136—160:

Այլիշանը Շահ-խաթունյանցից բնագործակել է ընդամենը 10 արձանագրություն: Երկու արձանագրություն զուրս է թողել ուշ ժամանակի պատկանելու պատճառով (№ 64 և 65), չնայած այն բանին, որ երկուսն էլ շինարարական բնույթ ունեն: Կոստանյանն էլ իր «Վիմական տարեգիր»-ից զուրս է թողել վերոհիշյալ երկու արձանագրությունները:

Այսպեսով, տեսնում ենք, որ Այլիշանի «Այրարատ»-ում և Կոստանյանցի ժողովածուում տպագրված վիմական արձանագրությունները արժեք չունեն, որովհետև արտագրված են Շահ-խաթունյանցից, միայն թե Կոստանյանն ըստ իր սովորության կրճատել է արձանագրություններից կարևոր համարած մասերը:

Այլ կերպ է վարվել հին Երևանի պատմագիր Երվանդ Շահազիզը:

Նա Շահ-խաթունյանցից բնագործակել է իր գրքում արտատպել է Երևանին վերաբերող բոլոր հրատարակված արձանագրությունները, բայց զուրս է թողել Ավանի և Քանաքեռի արձանագրությունները, որովհետև այն ժամանակ, երբ Շահ-խաթունյանցը գրում էր իր գիրքը, Քանաքեռն ու Ավանը Երևանից անկախ գյուղեր էին և չէին մտնում Երևան բազաբի սահմանների մեջ:

Ի պատիվ Շահազիզի պետք է ասել, որ նա Շահ-խաթունյանցից վերցրած արձանագրությունները ստուգել է բարեբի վրա և լրացացիչ կերպով առաջին անգամ հրատարակել է Երևանի պատկանող 13 արձանագրություն (Զորավորից՝ մեկ (83), Նորքի կամուրջից՝ երեք (85, 86 և 87), Կողոնի ս. Հովհաննեսից՝ յոթ (88, 91—94, 105—107), Կողոնի գերեզմանոցից՝ մեկ (193):

Երևանի արձանագրությունների բոլոր հրատարակիչներն իրենց աշխատությունների մեջ գետեղել են միայն արձանագրությունների լուր րոմանդակությունը՝ առանց գծագրության վրա ուշադրություն դարձնելու: Միայն Երվանդ Շահազիզն է, որ իր գրքի 217 էջում գրել է Նորքի կամուրջի փակագիր արձանագրության գծագրի և Զորավորի ս. Գեթեմանի մատուփ արձանագրությունների երեք լուսանկար (առանց գծագրի):

Անցյալում մեր հրատարակած Կաթողիկե կեղեցու հիսուն արձանագրություններից (1—9, 14—54) յոթ կարևորները, որոնք 1936—1937 թթ. ի հայտ եկան Նորարաց Աստվածածին կեղեցու պատերին, տպագրել ենք գծագրությամբ և մաս

ամբ նաև լուսանկարներով: Պարբերականի էջերում աղվեսն ասել անհնարին էր:

Ավանի տաճարի երկրեզման արձանագրության հետ միասին 1945 թ. հրատարակել ենք նույն տաճարի մի բանի արձանագրություններ իրենց գծագրությամբ, որոնք այժմ այստեղ արտատպում ենք որոշ լրացումներով:

Երևանի բոլոր վիմական արձանագրություններն իրենց գծագրությամբ բաժանվում են երեք տարբեր խմբերի: Այդ խմբերը միասնամանակ համընկնում են ժամանակագրական առումով երեք տարբեր դարաշրջանի:

ա. Հնագույնների պատկանում են VI—VII դարերին: Գրանք Ավանի տաճարի հնագույն արձանագրություններն են, որոնք իրենց գրերի ձևերով շատ քիչ բանով են տարբերվում բուն մեսրոպյան երկաթագրերից: Այդ գրերը լայն և ուղիղ ստեղծներ ունեն, կամարակոր են, կլուսանկար ուղիղ և երկար, խիստ լայն են, իսկ Ձ Ծ գրերը գրեթե շրջանագծի տեսք ունեն: Այդ գրերը կոթողային կեղեցիկ գծագրություն ունեն, որոնց պատկերներն էլ մեջ տեղի ինստիտուցիայի գաղափարը գեղեսուսուսը չի գործել (տե՛ս 194, 200—204):

Բ. Երկրորդ խմբին են պատկանում աղվեսի մեծ թվով արձանագրություններ, որոնք այս կամ այն տարբերակներով պատկանում են XIII դարից սկսած մինչև XVII դարի կեսերին: Աղվեսի արձանագրություններ ունենք Կաթողիկեի պատերին, Ավանի տաճարի վրա և վերջին օրինակներն էլ՝ Նորքի կամուրջի պատերին:

Այս խմբի գրերի առանձնահատուկ կողմը կարելի է համարել նրանց ստեղծները միացնող կամարների նեղությունը, կլուսանկարի դեպի ներքև հակված լինելը, փակագրերի և այլ կարգի հապավումների առատությունը և գրերի իրենց բարձրության համեմատությամբ նեղ լինելը:

Գրերի այս ոճը, չնչին տարբերությամբ, կիրառված է եղել Արագածոտնում, Կոստայում և նրանց մերձակալում: Երկաթագրի այս տեսակը տարածված է եղել նաև շատ հեռուներում, մինչև իսկ Գուգարքում, Սյունյաց աշխարհում և այլ տեղերում: Հետաքրքիրն այն է, որ հայաց բոլոր արձանագրությունների կեսից աղվեսն փորագրված են այս ոճով:

Այս ոճի գրերը հին նման գեղեսուսուս ու բարակ ստեղծներ չունեն, կամ, ասենք, ստեղծները խոր և հաստ, իսկ կամարները նեղ ու մակերեսային են: Այս ձևին են պատկանում նաև Անիի, Մարմաշենի արձանագրությունները, թեև Անիում

¹ «Զաքարիա Սարգսյանի պատմագրություն», հատ. Բ, էջմիածին, 1870, էջ 104:

¹ «Այրարատ, րնաշարհ՝ Հայաստանից», տեղագրական Հ. Անեղ Վ. Այլիշան, Վենետիկ, 1890, էջ 299—320:

և Մարմաշենում գրերի զմայրության մեջ արտա-
խմը ավելի է զգացվում: Այնտեղ հասնի գրերի
կուտաները կես չեն և գրերը համեմատաբար լայն
են:

Այս ոճին պատկանող երևանի վիմական ար-
ձանագրությունների թիվը մեծ չէ, որովհետև
նրանց մեծազույն մասը ոչնչացել է մեծ երկրա-
շարժի ժամանակ:

Գ. Գրերի երրորդ խմբին են պատկանում մեր
ժողովամեր մեջ հրատարակվող արձանագրու-
թյունների բացարձակ մեծամասնությունը, որ
հասնել է եկել մեծ երկրաշարժից հետո՝ XVII դա-
րի վերջերի և շարունակվել է XVIII դարում:

Այս խմբի գրերի տառնձնատակ կողմերն
են. ուղղահայաց ստեղծների հաստ և խոր փորա-
գրությունը, կամարների նեղ և մակերեսային լի-
նելը, կուտանների զլիսահարկությունը, բոս որում
կուտաններն իրենց արմատի մոտ կամար են ձև-
վացնում, շատ անգամ գրերի հիմնական ստեղ-
ների իրար միացնող կամարների չափին հավա-
սար են, որպեսզի գրերի ընդհանուր ոճը պահպան-
վի, կուտանների կամարների էլ նեղ և մակերեսա-
յին փորագրություն են ունենում, իսկ նրանց զր-
խահակ մասը, գրերի հիմնական ստեղծների նման,
հաստ ու խոր են լինում:

Եթե երրորդ խմբի գրերի մասին որոշակի
չենք կարող ստել, թե երևանի արձանագրու-
թյունները որտեղի վիմագրական դարձրել անմիջական
ազդեցության ներքո են ձևավորվել, որովհետև այդ
շրջանի գրերը, ինչպես ասացինք, շատ են տա-
րածված և գրեթե ընդհանուր են ամբողջ Արևել-
յան Հայաստանի համար, այդ երրորդ խմբի
գրերը, բոս իրենց զմայրության, երևանում ձև-
վավորվել են էջմիածնի անմիջական ազդեցու-
թյան ներքո: Այդ է պատճառը, որ երևանի XVII
դարի վերջի և XVIII դարի արձանագրու-
թյուններն իրենց զմայրությանը ոչնչով չեն տարբերվում
էջմիածնի նույն ժամանակի գրերից:

Հետաքրքիրն այն է, որ նորի կամուրջի
1664 թ. արձանագրությունը շատ ավելի մոտ է
երևանի XII դարի վիմագրերին, քան նույն տեղի
մի երեք տասնամյակ հետո գրված արձանագրու-
թյունների զմայրական ոճին:

Կարծիք թե 1679 թ. մեծ երկրաշարժը հա-
կատարներն նշանակություն է ունեցել գրերի
ավանդական ձևերը վերացնելու խնդրում:

Երևանն այս շրջանում ոչ միայն էջմիածնի
գրերի զմայրական ձևերն է չուրացրել, այլև գր-
վածքի արտահայտության ոճը: Անգամ երևում է,
որ շատ տեղերում արձանագրությունների բնա-

գիրը կազմել են էջմիածնի միարանները կամ
նրանց անմիջական ազդեցության տակ գտնվող
մարդիկ: Եվ դա շատ հավանաբար է, որովհետև,
ինչպես Առաքել Գալբրիմեցին է վկայում, XVII
դարի վերջին և XVIII դարում, էջմիածնեցիք մեծ
մասամբ երևանում էին լինում: «Որ է իջևն կամբո-
ղիկոսունըն անդ էջմիածնի ոչ բնակէին, այլ յն-
բեան քաղաք»: Կաթողիկոսները երևանում մեկից
ավելի աթոռանիստ վայրեր ունեին և նույնիսկ
ստանձին եկեղեցի (ս. Գեորգ) «որ է իջևն կամբո-
ղիկոսաց աթոռոյ էջմիածնի»: Ինչպես հայտնի է
Կաթողիկե եկեղեցին էլ այդ ժամանակներում կա-
թողիկոսական եկեղեցիներից մեկն է եղել:

էջմիածնի ազդեցության վկաներն են նաև
չափածո վիմական արձանագրությունները Մով-
սես Մյունեցու տապանաբարի վրա, Զորավորի
կատուցման և նույն եկեղեցու նորոգման, որոնք
գրված են բունհայերեն:

Վիմագրության երրորդ խմբի ոճը էջմիած-
նում ավելի շուտ էր առաջ եկել և հետո տեղափոխ-
վել երևան՝ էջմիածնի հողերականների ձեռքով
և գծագրական այդ ոճը երևանում տիրապետող
դարձավ ոչ միայն կրոնական շինքերի վրա, որ
էջմիածնի հողերականների անմիջական հակո-
ղության և խնամքի ներքո էին գտնվում, այլև
տարածվեց քաղաքի գերեզմանոցում, քաղաքից
գուրս մերձակա վայրերում՝ Աշտարակ, Մուղզի,
Հովհաննավան, Ապարան, Կոտայք, Սևանի առ-
ափնյա գյուղերում և վերջ ի վերջ ընդհանրա-
ցավ ամենուրեք:

Այս ժամանակաշրջանի երևանյան արձանա-
գրությունների լեզուն դարձյալ զրարարն է, բայց
վիմագրական գրարարը, որի վրա նկատվում է
տեղական խոսվածքի և էջմիածնում առաջ եկած
«սինոզական» գրարարի դրույմը:

Բոլոր վիմագրերը գրված են երկաթագրով և
ունեն գեղեցիկ զմայրություն, անգամ փորթիկ
հիշատակագրերը, պատերի վրա նախշած խաչերի
կողքին, գրված են գրագետ ու գեղեցիկ զմայրու-
թյամբ: Միայն Կաթողիկե եկեղեցու արձանա-
գրություններից մեկը, Անեցի Շարափյինի 1364 թ.
արձանագրությունը անձաշակ, բուրբաղի տառե-
րով է փորագրված, վիմագրական արվեստի մա-
սին դադափար չունեցող անձի ձեռքով:

Հետաքրքիրն այն է, որ Կողեռնի գերեզմա-
նոցում բազմաթիվ տապանաբարերից միայն մե-
կի վրա կա մեծ երկրաշարժի ժամանակ մեռած

¹ Ասաբեյ Գալբրիմեցի, էջ 234.
² Յովհաննես Շահաբունեանց, Ստորագրութիւն, հատ.
բ. էջ 146:

լինելու մասին հիշատակություն: Այդ տապանա-
բարի վրա կարդում ենք «Այս է տապան... որ
վախճանեցաւ մեծ շարժով, յունիսի Գ, թիվն
ՌՃԻԸ...» (165): Այդ թվականին պատկանող այլ
տապանաբարեր անգամ չկան, թեև գրավոր վի-
մություններից գեոներ, որ երևանում երկրաշար-
ժի հետևանքով բազմաթիվ հոճեր են եղել:

Կողեռնի գերեզմանոցի տապանագրերից
պարզվում է, որ XVII և XVIII դարերում երևա-
նում ապրել են թիֆլիսցիներ (164, 165), որոնց
տապանաբարերի վրա, բացի հայերենից, կան
նաև վրացերեն գրություններ: Երևանում ապրել
են սպահանցիներ (143), գեղարքունցիներ՝ Գալի
Ղարաաշ գյուղից (132), աղուեցի (163), առնչե-
ցի (157), մուղնեցի (137), գառնեցի (144), կար-
բեցի (186), ագուլեցի (187) և այլն:

Հավանաբար դրսից եկողներն այնքան շատ
են եղել վերահիշյալ դարերում, որ երևանի մեջ
շատերն իրենց անվանել են Երևանցի, դրսից եկող
գաղթականներից զանազանվելու համար: Այսպես
օրինակ. «Երևանցի Ղազար Սահակ» (145), «Երե-
վանցի ոսկերիչ Կոստանդ» (146) և այլն:

Տապանաբարերի վրա երբեմն կան նաև տոհ-
մանուններ՝ Կոսանեցի, (141), Բարազեցի (159),
Խեղեկեցի (164), Անգեկեցի (185):

Տապանաբարերի վրա երբեմն գրված են նաև
մարդկանց տիրույթները, Բազմաթիվ են մանդիսի
(մղապի), խոնա տիրույթներով տապանաբարերը,
շատ են մելիկ կոչվող անձերի և նրանց ընտանի-
քի պաթագանների թիվը, զլխավորապես Մելիք-
Աղամալյանների, որոնց տոհմական ծառը կարե-
լի է կազմել տապանագրերի և հիշատակի խաչ-
քարերի հիման վրա: Կան տաճոտեք (159), պա-
րոն կոչվող անձինք. «պարոն Պողոս» (171), «պա-
րոն Դանիթ» (186): Մեղ համար պարզ չէ, թե ով-
քեր են պարոն կոչվել XVII դարում: Հավանաբար
հարուստ, իրենց իշխանական ծագում վերագրող
անձինք և ոչ թե ուսուցիչները, որոնց հետագա-
յում պարոն էին անվանում: Հողերականների
տեք տիրույթի կողքին պատվու տիրույթն էր հա-
մարվում նաև տիրացուն:

Կողեռնի գերեզմանոցի տապանագրերը կար-
ևրտ տեղեկություններ են տալիս նաև արհեստ-
ների վերաբերյալ: Մեր սկզբնական ժողովածուի
համար ընդօրինակել էինք XVII և XVIII դդ. տա-
պանաբարերի վրա եղած բոլոր արհեստների ա-
նունները, բայց ընտրություն կատարողներն այդ
հանգամանքին մեծ կարևորություն չէին տվել:
Տապանաբարերից մի քանիսի վրա արհեստավոր-
ների գործիքներ էին նկարված: Օրինակ՝ բարտա-

չի գերեզմանի վրա նկարված էր անկյունաշափ,
քար տաշելու ուրազ և ուղղորդ: Ներկա ժողովա-
ծուում հիշատակվել են հետևյալ արհեստների
անունները՝ դազաղ (145, 166, 191), դալափ (167,
168), գոսակար (118), սկիբիչ (127, 146, 156),
խառսա (173): Մեկին էլ կոչել են Բարտաղար
(Մկրտիչ բարտաղար): Այդ կտումը տվել են մի
քահանայի, հետևապես պետք է ենթադրենք, որ
նա գրագետ մարդ է եղել, առաջնորդարանի առ-
յանում գրագրություն է վարել (Մ 158):

Կան արհեստավորների տապանագրեր, որոնց
մեջ արհեստի անունը չի նշված, այլ նրանց կո-
չել են վարպետ կամ ուստա անուններով: Օրինակ՝
վարպետ Մարգար (143), ուստա Մսելիմանոս
(123), ուստա Պետրոս (122):

Կողեռնի տապանագրերը կարևոր են նաև
պատմագետների համար: Ննջեցյալներից շատերի
անունները հիշատակված են գրավոր աղբյուրնե-
րում: Օրինակ. Անթր և նրա որդի Գրիգորը հիշա-
տակված են «Ջամբուում»՝ իբրև կալվածատերեր՝
էջմիածնի Ղոխուրպաղում ունեցած կալվածքների
կապակցությամբ: Բազմաթիվ են նաև մելիքների
և հանրահայտ այլ անձնավորությունների տապա-
նագրերը:

Ի վերջո մեզ մնում է ստել, որ մինչև XIX
դարի սկիզբը երևանի բոլոր արձանագրություն-
ները թվագրված են հայոց մեծ տոմարով և մի
բացառությամբ բոլոր թվականները գրված են
հայկական այբուբենի տառերով: Այդ բացառու-
թյունը մեր ժողովածուի 125-րդ վիմագրին է, որի
տարեթիվը թեև հայկական տոմարով,
բայց թվականը գրված է այսօր գործածվող թվա-
նշաններով: Այդ արձանագրությունն ունի հայոց
1233 թվականը, որ մեր տոմարով լինում է (1233 +
551) = 1784:

Մեր ժողովածուի մեջ կան XIX դարին պատ-
կանող մի քանի արձանագրություններ, որոնց
թվականներն արդի թվականներով են գրված և
հուլյան տոմարի հաշվով (49, 64, 65, 193, 84):

Այդ հետադարյան արձանագրությունները
մեջ ենք բերել նրանց բովանդակության համար:
Նրանք բոլոր էլ շինարարական բնույթ ունեն:

Ստորև գետեղում ենք երևան քաղաքի վիմա-
կան արձանագրությունների ամփոփագիրը, բոս
դարերի և բոս բովանդակության բաժանված մի
քանի խմբերի:

¹ Ջամբու, գիրք որ կոչել իշխատակարան արձանացուցիչ...
ի Սիմեոն կաթողիկոսի Երևանցուց, ի վարտաշապատ, ԹՅԹԳ
1873, էջ 121:

94 ԿԱՄԱՎԸՆ ԱՅ
ԵԿԵՂԵՍՍԵԼԻԲ
ԱՂԱԱՆԸԿԵՆՅՆ
ՏԱԿԻԲ ԵԾՆԵՂՅԻԲ
ԹԾՏԻՆԻՄԿԿԻ
ՆԵՄԻՑՆԵԿԿԿԿ
ԾՏԻՆԵՆԿԵՆԱՎԸ

95 ՍԲ ԽԶ
ՄԵԼԻԲ ԾԱՏՈՒԲԻ
ԴՈՒՍՈՒՆՆԻՆ

98

33	54
ՄԲ	ԽԶՍ

 ԸՍՊԿԱՆԴՇՏՅԻՆ
 ԿԱՏՅՈՎՓԳԻՄԿԿ

99 ՅԻՇՏԿԵՄԻՔԸՍԵԼԻԲ
ՆՁԿԵՆՆՅՓԱԿԻՆԿ

100 ՅՇՏԿԵՄԽԶՍ
ՄԵԲԾՏՈՒՄԻԱՂԱԿԵ
ԼՈՒՆՄԻՒՐՁԱԲԱԲ
ԻՆ

103 ՅԻՇՏԿԵՄԽԶՍԸՍՊԿԱՆ
ՆՅԻՄԱՂՍՏՈՒՆԿԵ

101 ԼԲ ԽԶ
ՅՇ ՏԿԵ
ԳՈՒԳՈՒՆԵՄՈՒՅՆ
ՄԿՐՏՈՒՆՆԱԿԻՆ

104 ՏՐ ԱԵ
ՅՍ ԲՍ

102 ՅԻՇՏԿԵՄԽԶՍԸՍՊԿԱՆ
ԽՁՏՈՒՆ ԾՆՅՅԻՆԵՍՏԻ

105 ՅՇՏԿԵՄԵԿԵՑՈՒՄԻՆ
ՄՅԱՆՇՆԱՂԱՊԻՆԿԱՄ
ՈՂԱՆՈՒՄԵՐԸՍԿԵՎՍԻ
ԵԹՈՒՄԱՂԻՆԿԱՆՅԵՅ
ՊՆՏԻՆՄԻՇՏԵՂԵՑԻՍՅԱ
ՀՈՒՐՈՆ

106 ՅՇՏԿԵՄԻՔԸՍԵԼԻԲ
ԼԻԲԱՂԱՎԻՆԵԾՆԵՂՅԻԲ
ՏՈՒՆԵԼԵՄԿԵՆԵԿԱՅՍԻՆ
ՈՂԵՆՄԵՔԵՆՇՏՈՒՆՍԿԻՆ

109^ա ԱՅՍԵՆԱՆԳԻՍՄ
ՍԱԳԻՆԵԵԵԵԼԵԿ
ԲՆԻՇԻԶ
109^բ ԱՍՏԱՐՓՈՒԿԵՆՁԱՎՈՒ
ՄՂՅԻՄՆՅՈՂԱՅՏՈՒ

107 ՅԻՇՏԿԵՄԽԶՍԱՂԱՎԻՆ
ԿՈՂՍԻՄՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՂԱԿԻՅՄԵՆԻՆԿԻՐԻՈ
ԻՍՏՈՆԱՆԱԿՈՒԼԻՆ

110 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

108 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

111 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ԲՆԻՇԻՇ

112 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ԲՆԻՇԻՇ

113 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

114 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

121 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

116 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

115 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

117 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

118 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

119 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

122 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

120 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

124 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

123 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

126 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

125 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

127 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

131 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

128 ԱՅՍԵՆԱՂԱՎԵԼԻՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ՈՂԱՎՈՒՅՆ
ՈՂԱՎՈՒՅՆ ԻՆ ԲՆԻՇԻՇ

129 ԱՅԱԵ յՊՆ ԳԱԲԱՅ
ԲՈՒԹԻՆԵՆՅՈՒ ԽԱԶ
Ա յՈՒՐԻ ՈՒ ՎԱԿՅԱ
ՅԻ Թ Ա Ռ Ճ Խ Չ Ի :

130 ԱՅԱԵՏՊՆ ՄԵԻՄԲԵՆԻՌՈՒՍՏՐՄՈՒՆԻՄԱԿԻ
ՈՒՆԲԱՅԻՆ ՄԵԵԻՍ
Ե ԹԻՆ Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

134 ԱՅԱԵՏՊՆ
ՓԻՄԱԲԵՆՈՒՆ
ԳՈՍՏՐՄԵԼԻՔ
ԱՆՈՂՆԵՐԵԼԵԻ
ՔՈՍՏՐՄԵԼԻՔ
ԻՆՈՒՆԵՐԵԼԻՔ

132 ԱՅԱԵՏՊՆԵՆԻՌՈՒՆԵՐՍՏԻՅԱՐՈՒՄԻՄԱՆՈՒ
ԱՐԱՐԱԲԱԿԻ ԳՈՂՎՅԵԿՐԻՆ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆՅՈՒ
Ի ԳԵՂՋԵՆԻԱԿԻՆ ԱՆՏՅՈՒՆՍԱՐՈՒՄԻՄԱՆ
ՋԱՆԻՆՈՒՆԵՐՍՏԵԼԻՔ ՍԱԳԻՋԱՆԻՄԱՆ

133 ԱՅԱԵՏՊՆ ԱՂՂԱԳՈՒԼԻՆ
ՈՒՆԻՌՍՏՐՅԱՐՈՒՄԻՄԱՆ

135 ԱՅԱԵՏՊՆ
ՀՕՌՈՍԻՍԻ
ՈՒՆԻՌՍՏՐ
ԱՂԱԼԳԱՆԻ
Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

136 Ե ԱՅԱ ՏԱՊՆՍ ՆՈՒՓՍԻՄԵՑԱՅԻ
ՈՒՐ ԿԵՆԱԿԻՅ ՍԱ յԱՐՈՒՄԻՆ ԵՒ
ՈՎ ՋԱՆԻՊՈՂԻ յԱՍՄ ՇԻՐ ՄԻ
ՎԱՍԵ ԱՍՏՈՒՅՈՅ ՏՈՒՔ ՉՈՂՈՐՄԻ
Ի ՌՄԼԵ ԹԻՆ ԵԿԻՄԲՐԻՒՆ ԻՆՎԱԿՅ

137 ԱՅԱԵ ՏԱՊՆ
ՄՈՂՆԸՑԻՕՎ
ՀԱՆԵԿՍԻՆ Ո
ՐԵՋԱՐ ԱԻԵ
ՏԻՆԻՌՄԼԵ Թ

140 ԱՅԱԵՏՊՆ ԱՂՈՒՄԻՌՈՒՆԵՐՍՏԻՅԱՐՈՒՄԻՄԱՆ
ԻՆ Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

141 ԱՅԱԵՏՊՆ ԿՐՏԱՆԵՆՅՅԱԿՈՒՄԻՆ
Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

138 ԱՅԱԵ ՏԱՊՆ
ՄԱՅՓԱՐԻՆ
ՈՒՆ ԿՈՂԱԿԻՅ
ՄՈՂՆԸՑԻՕՎ
ՀԱՆ ԵՆ ՍԻՆ
ԻՌՄՈՒՄ Թ

142 ԱՅԱԵՏՊՆ ԻՄՓԱՐՈՒՄԻՄԱՆՍՏԵԼԻՔ
ՏՐ ԱՌԵԼԵՆ Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի :-
= ԱՔ :-

139 ԱՅԱԵ ՏԱՊՆ
ՆԱՐՈՒՄԻՄԱՆ
ՈՒՆ ԴՈՒՍՏՐ
ՇԱՅՆՋԱՐԻՆ
ԵԻԿՈՂԱԿԻՅ
ԱԻԵՏԻՆ ԻՌՄ
ԻՌ Թ :-

ԱՅԱ ՏԱՊՆ ԵՐԵԱՆՅՈՂԱՐՋԱՐԱՆԱԿԵՆՈՒՄԻՆ
ՇՈՂԱԵՑԻ
ՄԻՔԱԿԵՆՈՒՄԻՆ ԵՆՏՐԱՅՈՒՄԻՔԱԿԵՆ ՈՎՋԱԿ
ՊՈՂԻ ՏՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻՆ ԻՌՄԼԵԹԹԻՆՆԵՄԲԵՐԻՆ
143 ԱՅԱԵՏՊՆ ՍՊԱՆՅՈՒՄԻՄԱՆՍՏԵԼԻՔ
ԳՐԻՆ Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի :-

144 ԱՅԱԵՏՊՆ ԳԱՐՆՅՈՒՄԻՄԱՆ
ՈՒՆՍՈՐԱՍԼԵՌԻՆ Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի :-

ԱՅԱ ՏՊՆ ԵՐԵՎԱՆՅՈՒՄԻՆ
ԱՍՈՎԵՐԻՃԻՄՍԵՎԵՐԻՆ
ԱՐՈՒՔԻՆ Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

147 ԱՅԱԵ ՏԱՊՆ
ԻՓՐԻՍԻՄԻՆ ՈՒՆ
ԲԱՅԱՊԱՂԱՅԻ
Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

149 ԱՅԱԵՏՊՆ ԳՈՒՐ
ՄԻՆ ՈՒՄՍՐՄԵ
ԵՔՄԱՆՈՂԱԿԻՆ
Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

[ԱՅԱ ԵՆՈՒՄՍՐՄԵ] [ԻՓՐԻՍԻՄԻՆ ՈՒՆ] [ԲԱՅԱՊԱՂԱՅԻ] [Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի]

148 ԱՅԱԵՏՊՆ
ՄՆՈՒՆ ՈՐ Ե
ԲԱՅԱՊԱՂԱՅԻ
ՍԱՐՔԻՍՎԱՆԻ
Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

150 [ԱՅԱԵՏՊՆ ԳՈՒՐ] [ԱՅԱՊԱՂԱՅԻ] [ՄՆՈՒՆ ՈՐ Ե] [ՍԱՐՔԻՍՎԱՆԻ] [Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի]

152 ԱՅԱԵՏՊՆ ԱՔԵՏՈՒՄ
ՈՒՆՈՒՄ

156 ԱՅԱԵՏՊՆ ՈՒՄԵ
ՐԻՉՆՈՒՄՍՐՄԵ
ՍԱՐՍԻՌՃԱԹ Թ

154 ԱՅԱԵՏՊՆ ԻՔԱՆԳՍՈՒՄԻՄԱՆ
ՍԱՐՍԻՌՃԱԹ Թ
ՍՏԻՉՈՒՄՍՐՄԵ
ԿՈՒՄՍՐՄԵ
ՈՂՈՐՄԻՆ
ՍՏԻՉՈՒՄՍՐՄԵ
Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

159 ԱՅԱԵՏՊՆ ԱՐԱՐՋ
ՆՅԱՆՈՒՄՍՐՄԵ
ԱՐՈՒՄՍՐՄԵ
ԻՆ Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

155 ԱՅԱԵՏՊՆ ԻՔԱՆԳՍՈՒՄՍՐՄԵ
Թ Ռ Ճ Խ Չ Ի

Յգ. 86. Արձանագրություն, № 1

Գ Լ ՈՒ Ե Գ

ՔԵՎԱՆԻ ՎԻՍԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ

1. Նորահայտ Աստվածածին Եկեղեցու հարավային պատին՝ գրքից

(Լուս. 86)

Հ ԶԺԳ

Մ 1264

ճրատ. երկար. 170(1)

- 1 Ի Թ(վիս) ԶԺԳ: Ա(ստուծո)յ սղորմութ(եամ)բն ու Լիզանին ուժսին Ես՝ Սանձա-
տինս, Պարոն Աւետի(ս)ց որդիս, զԵրեւան
- 2 գնեցի հողով եւ ջրով եւ իրաւունք զայս արարի[ե]. հայրենիք, որ գնած Լիանի
ու գիր առած՝
- 3 վիս(յ)աւք ու զանիւրն սուած, կամ հ[ա]յրենիք, որ փոխած լինի[ե] ու մին սա-
րի անցե(ա)լ լինի, այլ յետ չհասան —
- 4 Է: Թէ ով էք ծակ, կամ մարդ, որ խոժութի(ան) վերա կաշառք ասէ, թէ սուտ է
ու թէ զորդ, զկաշառնա—
- 5 ցողն տայ: Ով այս բանիս հակառ կա ու զայս զրեալս խափանէ, յերից ս(ուր)ք
ժողովոյն նպովե(ա)լ
- 6 Եղիցի, մասն զմեզայի ժառանկէ եւ ա(ստուծո)յ խաղութի(ւն) անկանի, ամեն
ազգէ նալաթ իրեն վերա:

Ման.—1 Երկրորդ սողում ելանի—պետք է կարգաւ՝ լինի:

2 Չորրորդ սողում քն ով էք ծակ. պետք է կարգաւ՝ քն որ ծակ կամ քն ով որ ծակ
ալսինքն եթե ոք (պայմանը խախտի...):

3 Այս արձանագրութեանն ըստ բովանդակութեան երեք մասի ենք բաժանելու:
ա. Պարոն Ավետիաց որդի Սանձաղինը արձանագրութեան սկզբում հարմում է, որ Երեւան
ինքը գնել է հողով եւ ջրով: Սա սա ու ծախքի փաստաթուղթ չի, այլ լույ հայտարարութեան,
որովհետեւ անգամ չի զրված թե ումից է գնել, քանիտով է սվքեր են վիաները:

բ. Արձանագրութեան երկրորդ մասում, որ սկսվում է՝ իրաւունք զայս արարի բառերով,
Սանձաղինը կարգադրութեան է անում այն մասին, որ կալվածքի կամ սեփականութեան (հայ-
րենիքի) սա ու ծախքը օրինական է համարվում միայն այն դեպքում, երբ զործարքը հաս-
տատվել է զրավար փաստաթղթով, վիաների ներկայութեամբ եւ եթե զանիւրը (քնատարքը)

արված է: Վերագրված ենթակա չի գնված սեփականությունը (հարկենիքը), որի առ ու ծախքից անցել է մեկ տարի:

գ. Արձանագրության վերջին մասում Սահմայինը 318 հարկապետների նդովքին է դատապարտում բոլոր նրանց, ովքեր վերոհիշյալ որոշումը կենդանի պահում (կռնեն) կամ կաշտաքով սուտ երդում կռանեն:

4 Առաջին տողում Թ. 2Գ-ի թվականը գրված է խորշի մեջ, մնացած գրերի սահմաններից դուրս:

Արձանագրությունը տեղ-տեղ մնացած է հրացանից արձակված զնդակներից, թնդանոթի արկերի բեկորների հարվածներից: Այլ մնացած քները կարող էին առաջացած լինել միայն պարսից շահ Աբբասի Երևանը գրավելու մ: րառերի ժամանակ, 1604 թ., որովհետև մինչ այլ Հայաստանում հրազեն չի գործադրվել, իսկ 1609 թ. արձանագրած այդ պատը ծածկվել է ժամատան մասերով, հետագայում՝ 1679 թ. երկրաշարժից, երբ փլվել է ժամատունը, այլ պատը ծածկվել է մեծ եկեղեցու ավանդանների պատերի մեջ:

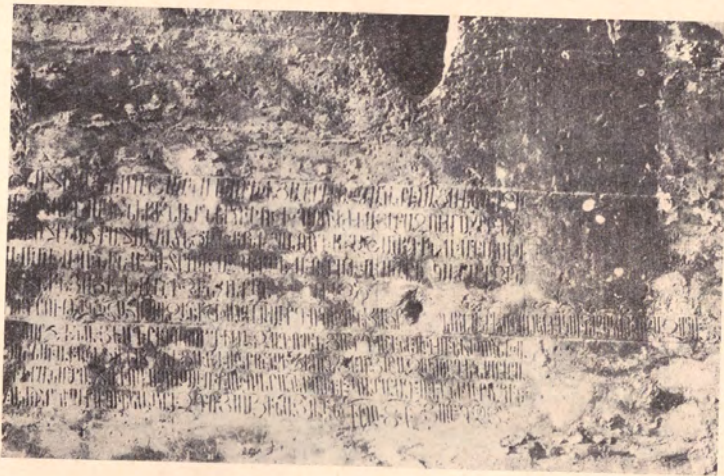
2. Եւայն Աստվածածին եկեղեցու նս պատին՝ դրսից

(Լուս. 87)

Հ 2Ծ

Հրատ. երկաթ, 172(2)

Մ 1301

Նկ. 87. Արձանագրություն N 2 և 3

- 1 Շնորհին Ա(սառւծո)յ, եւ՝ Գէշմարդս միարանեցա Երեւանս ժամատեղացս եւ ավիդի—
- 2 մ: Բ: (երկու) կուղղակն ներքնատներովն ու խղիրովն, եւ այլ բազում արդիւնք:
- 3 Եւ բանայք(ա)յ(ս) հաստատեցին ի տարին է: (եօթն) պատարազ՝ :Ա: (զմէկն) Գեշմարդին, :Ա: (զմէկն) Ամբարսիէ,
- 4 :Ա: (զմէկն) Մամախաթունին, :Ա: (զմէկն) Պետրոսին, :Ա: (զմէկն) Պաղոսին, :Ա: (զմէկն) Նուրսի(ն), :Ա: (զմէկն) Մամրին: Կատարիչքն
- 5 արհնին յԱ(սառւծո)յ եւ խափանիչքն գտտին:Թվ(ին) 2Ծ (750+551=1301):

Ծան.— 1 Գեշմարդը անձնանուն է, ծանոթ է նաև Գեշ ձևով: Անիի արձանագրությունների մեջ կա Գեշ որդի Պապբան, որ սամղաճի է (Գիվան, Ա, արձ. 88): Ըստ Հ. Աճառյանի այս անձնանունը առաջացել է դէշ (վաս կամ ազեղ) բառից (Անձ, Ա, էջ 454):

2 Կաթուղիի եկեղեցին հնում, երբ գոյություն է ունեցել միայն փոքր եկեղեցին, նա այլ անուն է ունեցել, հայկանաբար Աստվածածին, բայց Երևանո ժամանակի(ք) անունը հանդես է գալիս նաև այլ արձանագրությունների մեջ եւ: Թե ինչու այդպես է կոչվել միայն այս եկեղեցին, պատճառը չգիտենք: Իսկ Կաթուղիի անունը, ինչպես արդեն տեսել ենք, եկեղեցին ստացել է ոչ ժամանակներում, երբ կաթուղիսը ժամանակով Երևան, այլ եկեղեցու առաջնորդարանում է իջեանել. նա ունեցել է ընդարձակ ժամատուն:

3 Կուղղակը խանութն է, որ կարող է վաճառատուն լինել և կամ արհեստանոց: Երևանում կուղղակների գոյությունը մեզ հայտնի է միայն այս արձանագրությունից:

Կուղղակն պետք է հոգնակի ընկալել՝ կուղղակը, ք զիրը հապավվել է նրանից առաջ եղած կ-ի պատճառով: Այդ են ապացուցում հոգնակիով հանդես կերող ցերեպատներովն և խղիրովն: Մասնք խանութի պահեստարաններն են և օժանդակ կատարված քները: Եշանախում է, XIV դարակազրին Երևանն ունեցել է ոչ միայն քաղաքին հասուղ վաճառատներ և արհեստանոցներ, այլև պահեստային Նկուղներ և օժանդակ այլ շենքեր:

4 Այլ բազում արդիւնք նախադասութան մեջ բայը բացակայում է: Պետք է հասկանալ որ բացի կուղղակներից, ներքնատներից և խաղերից, նվիրատուներ եկեղեցուն ավել են նաև այլ առարկաներ (այլ արդյունք):

5 Երբորդ տողում Ամբարսի-ն իգական անուն է: Ամբար բառից, որ Աճառյանի կարծիքով անբար (անբար) ժողովի արարերեն անունից է առաջացել: Հնագույնը համարվում է Թովմա Մեծոփեցու մոր անունը, որ հիշատակված է 1441 թ. գրված մի տոնացույցի մեջ (Անձ, Ա, էջ 116): Այս արձանագրության մեջ հիշատակվող Ամբարսի, որ հայտնի Ամբար բառից է առաջացել, գաճում է այդ անվան հնագույն հիշատակությունը:

6 Երբորդ տողում քանանայք բառից հետո ա գիր կա. հավանաբար դա ոչ թե ավելորդություն է, այլ քանանայք բառի վերջին ս-ն է, որ փորագրչի սխալով ա է դարձել:

3. Եւայն Աստվածածին եկեղեցու նս պատին՝ նախորդից ներս

(Լուս. 87)

Հ ԹԾԸ

Մ 1609

Հրատ. երկաթ, 176(3)

- 1 Ի Թ(ա)դ(ուս)բութի(ւ)նն Շահապաղին, ի իշխանութի(ւն) Ամբրզոնխանին, ի հայր(ա)պ(ե)տու(ւ)թի(ան) ա(հառ)ն Մ(ե)լ(ի)քս(ե)թ կ(ա)թ(ու)դ(ի)կ(ո)սին եպ(ի)սկոս(պոսու)թի(ւն) ա(է)ր Համ(ա)դ(ա)սպա:
- 2 Շնորհին Ա(սառւծո)յ եւ՝ Գրիգորս, որդի Թէգապուլենց Մարգարին եւ ամուսին իմ Պարսն խա—
- 3 Թուն միարանեցաք եւ շինեցաք ժամատունս ի հիմանց, եւ այլ բազում արդիւնատարը—
- 4 ք ի գրան ս(ուր)բ տաճարին և սպասաւորքս խոսս(աց)ան ի տարին :Բ: (երկու) պատարազ՝ :Ա: (զմէկն) ելն ի վիրապին,
- 5 :Ա: (զմէկն) մուսն ի վիրապին: Կատարիչ(ք) զրոյս ա(ւր)հ(ն)ին Ա(սառւծո)յ, ա-մէկն: Թվ(ին) ԹԾԸ (1058+551=1609): Յա(կ)որ դ(րիշ)ս յ(իշեցէք):

Ծան.— 1 Այս արձանագրության մեջ հիշատակվող ժամատունը, Թեգապուլենց Գրիգորը շինել է փոքր տաճարի արեմտյան կողմում: Մեր ունեցած առաջին տեղեկությունն է տաճարի կողքին և վրան կատարված հետադարձյալ բազմաթիվ հավելվածների մասին:

2 Արձանագրությունն ունի զեղեցիկ գրեր, հավանաբար այլ է պատճառը, որ գրիչն ստիժն օգտագործել է նաև իր անունը հիշատակելու համար: Այս արձանագրությունից իմանում ենք, որ գրիչ են կոչվել ոչ միայն ձեռագիր արտագրողները, այլև արձանագրության փորագրողները:

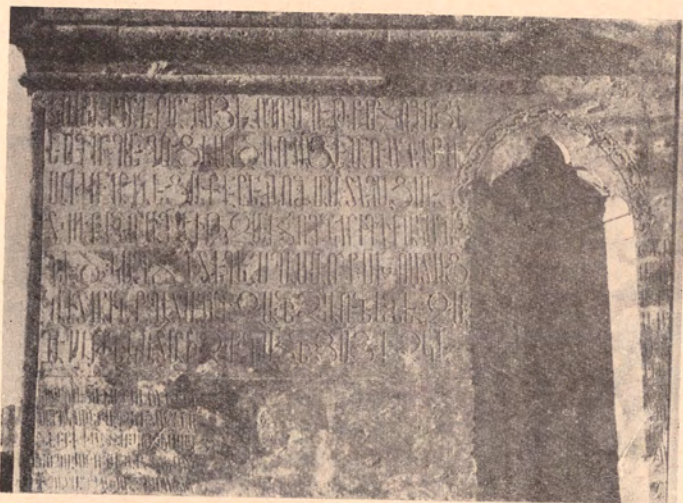
4. Նույն Աստվածածին Եկեղեցու նստահատի վերին մասում

Հ ՉԿԷ

(Լուս. 88)

Մ 1318

Հրատ. Երկաթ, 178(4)

Նկ. 88. Արձանագրություն № 4 և 6

- 1 Կամաւ բարերարին Ա(ստուծո)յ եւ սղորմութ(եամ)ր ս(ուր)ր հոգոյն
- 2 Եւ՝ Գորգ, մեղուցեալ ծառա Ա(ստուծո)յ եւ ամուսին իմ՝ Գաւ—
- 3 լաթ միւրանեցաք Էրեւանս ժամատեղացս եւ
- 4 ավաք ի նորագաւիթ գմեր հոյն որ ի Դիւական—
- 5 ն է շԾ: (50) կապճի տեղ եւ սպասաւորս խոտուայ—
- 6 ան ի տարին :Ի: (Երկու) պատարազ գ:Ա: (գմէկն) ինձ անուն եւ գ:Ա: (գմէկն)
- 7 Գաւլաթին: Կատարիչքն ա(ւր)հնին յԱ(ստուծո)յ: Ի ՉԿԷ (767+551=1318):

Ծան.—1 Ինչպես երևում է այս և մի քանի այլ արձանագրություններից (2) երևանոյ ժամատեղ հատակ անուն է դարձել:

2 Չորրորդ տողի վերջին Գիւական-ը նորագաւթի հանդամասերից մեկի անունն է:

5 Ծ կապճի տեղ հինգերորդ տողում, նշանակում է հողի այնքան ասարածություն, որի վրա կարելի է ցանել հրատն կապճի հացահատիկ: Կապճն ըստ սկզբ. Հ. Մանանդյանի համեմատելի է այս քեֆիզիի չափին, որ մոտ մի կիլոգրամ է: Նշանակում է Գորգն իր կնոջ հետ միասին նվիրել են Եկեղեցուն մի հողամաս, որտեղ կարելի է ցանել մոտ 50 կիլոգրամ սերմացու: Այս խնդրի վերաբերյալ Մ. Բարխուդարյանի հոդվածը՝ «Մի քանի գիտությունների երևանի կաթողիկե Եկեղեցու արձանագրությունների վերաբերյալ» տե՛ս «Տեղեկագիր» Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի, 1947, № 5, էջ 76:

5. Նույն ո. Աստվածածին Եկեղեցու նստահատի վերին մասում

Հ ՊԺԳ

Հրատ. Երկաթ, 179(5)

Մ 1364

- 1 Շարսյղինս անեցի յիշեցէք
- 2 ի բարին, որ Ա(ստուա)ծ զձեզ յիշէ:
- 3 :ՊԺԳ: (813+551=1364): Ա(ստուա)ծ զԱնու ալիւրոյն
- 4 ալիւրէ: Ա(ստուա)ծ սղորմի գմեզ յիշոյղին ու մեր
- 5 [մե]ղաց թողութին:

Ծան.—1 Անվարժ գրչի հիշատակություն է՝ բոլորգրով գրված: Փաստորեն ոչ թե արձանագրություն է, այլ հավանաբար, Անիից հաղածված մեկն, իրեն բողոքի արտահայտություն օտար բանակաթյան դեմ, իր գալուցից է արտահայտել այդ գրությունը:

6. Նույն Աստվածածին Եկեղեցու նստահատի վերին մասում

(Լուս. 88)

Մ 1598

Հ ՌԽԷ

Հրատ. Երկաթ, 180(6)

- 1 Կամաւն Ա(ստուծո)յ եւ՝ Գաւութս իմ
- 2 սրաի կամաւ ալի գիմ այգո
- 3 ներքի վախն ս(ուր)ր կ(ա)թ(ո)ղ(ի)կ(է)ս վախ—
- 4 մ: Ապասաւորք ի(ո)ստ(ա)յ(ա)ն ի տարին
- 5 :Ի: (Երկու) պատարազ: Կատարիչ(քն) գ(րոյ)ս ա(ւր)հ(ն)ին
- 6 Ա(ստուծո)յ: Թվ(ին) Ռ(Ժ)ՅԷ (1047+551=1598)

Ծան.—1 Ա տողում Գաւութ անձնանունը Գալիթ-ն է, բարբառային արտասանությամբ, որ հետագայում դարձել է Գալոն:

2 Ա տողում Աստուծոյ բառից հետո և եւ-ից առաջ ո գրի վրա հյուսած ալիւրով գրեր կան որ վերձանության մեջ չենք գրել:

3 Հետաքրքիր է, որ երրորդ տողում, մեզ հայտնի ժամանակների կառուցումից առաջ, այս փոքրիկ եկեղեցին արդեն կոչվել է Կաթողիկե հավանաբար այն պատճառով, որ կաթողիկոսի երեսնյան աթոռանիստ վարչի ալլաիկ է եղել: Մեր այս ենթադրությունը հաստատվում է Առաքել Գավրիթեցու վկայությամբ: Նա գրում է, որ մինչև Մովսես Տաթևացու ձեռնարկած շինարարական աշխատանքները էջմիածնի վանքը գրեթե ալիւրակ էր և անմարդաբնակ: «Վասն զի կաթողիկոսուցն անդ էջմիածին ոչ բնակիէին, այլ յերևան քաղաք ի Կաթողիկե Եկեղեցուցն և կամ ի շրջապայութեան» («Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Գավրիթեցուր», Վաղարշապատ, 1884, էջ 234):

4 Վեցերորդ տողում թվականի մեջ Ռ հազարավորից հետո երկու տասնավոր թվեր կան. նախ փոքրիկ են ժ գրերը և հետո էլ՝ Ս: Հասկանալի է, որ երկու տասնավոր չի կարող լինել, զրահանցից մեկն ալիւրով է, ոտնի և ժ(10) գիրը աշխատել են տեղից հանել: Նշանակում է, թվականը պետք է կարգաւ ՌԽԷ:

7. Նույն Աստվածածին Եկեղեցու նստահատի վերին մասում

(Լուս. 89)

Մ 1315

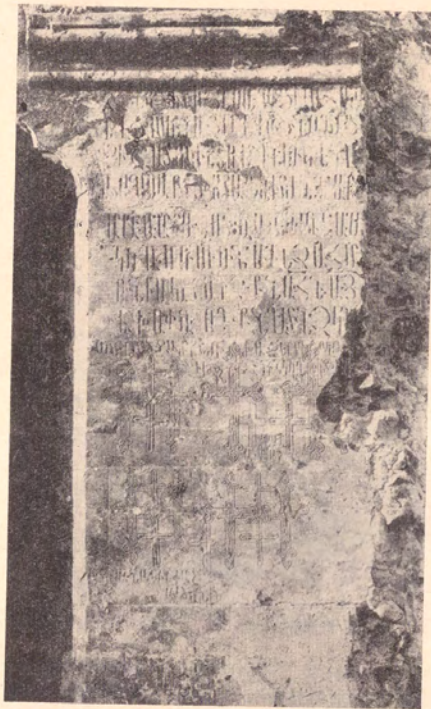
Հ ՉԿԳ

Հրատ. Երկաթ, 181(8)

- 1 Շնորհիւն Ա(ստուծո)յ, եւ՝ մեղուցե(ա)լ Ահարո(ն)
- 2 երէց վ(ա)ս(ն) մեղացս եւ վ(ա)ս(ն) ծնողաց(ս)

3 յիշատակի ետու արդիւնս ի ս(ուր)ը եկ(ե)ղե[ցիւ]

4 եւ սպասարքս խոտոացան ի տարին :Ե: (հինգ) աւր [պատ]-

Նկ. 89. Արձանագրութիւն N 7 և 15

5 արագ :Ա: (զմէկն) Արբաճամին, :Ա: (զմէկն): . . :Ա: (զմէկն) Մ . .

6 կան, :Ա: (զմէկն) Մուսէսին, :Ա: (զմէկն) ինձ՝ Ահար-

7 սնիս: Կասարիչքն ս(ւր)հնին Ա(սուսուծո)յ

8 եւ խոփանողքն դատին: ՉկԳ (764 + 551 = 1315):

Ման.— 1 Արձանագրութեան տողերի վերջը վերեւից ներքե պատի ալք մասի քանդման պատճառով ավերվել է: Այլ տեղի է ունեցել մեծ եկեղեցու կառուցման ժամանակ. 1694 թ.:

Տարբերակ.— Գրերը կրաշագխով ծածկված լինելու պատճառով ստաշին հրատարակության ժամանակ հինգերորդ տողում Արբաճամին կարգացել ենք Արբաճոն և բաց ենք թողել :Ա: զբից հետո եկող բառերը (Երկաթ, 181):

8. Նույն Ասվածածին եկեղեցու գմբեթի քմբուկի ամ եւեւին՝ դրոխց, խաչի կողմին

ԺԳ դար

Հրատ. Երկաթ, 182(10)

Հայրապետ

Ման.— Հիշատակագրութիւն է, հավանաբար եկեղեցուն կամ վանքին նվիրատու անձի համար գրված և կամ կառուցող վարպետի անունն է:

9. Նույն Ասվածածին եկեղեցու գմբեթին, նախորդի սակին, մի այլ խաչի կողմերին

ԺԳ դար

Հրատ. Երկաթ, 182(10)

Սարկաւազ

Ման.— 1 Այս և նախորդ արձանագրութիւնը գրված են միաժամանակ և նույն զրչի ու քանդակողի ձեռքով: Այլ մասին են վկայում ոչ միայն գեղեցիկ գրերը բացարձակ նույնութիւնը, այլև խաչերի միանման քանդակները:

Սա ևս տաճարի հետ առնչութիւն ունեցող գուցե և սպասավոր անձ է եղել:

2 Առաջին անգամ հրատարակելու միջոցին Հայրապետ, Սարկաւազ բառերը համարել էինք մի մարդու անձնանուն: Սակայն այդ անունները տարբեր խաչերի կողքերին են փորագրված: Տեսնուպես երկու տարբեր մարդկանց անուններ են:

10. Նույն Ասվածածին եկեղեցու ամ նակասին՝ դրոխց, բարձր, մուսֆի ձախ կողմում

ԺԳ դար (հավանաբար 1294)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ծնորհիւն Ա(սուսուծո)յ

2 զգին է ծա . . [ՅԺԸ]

3 իցն նգովե(ա)լ լի[ցի]

Ման.— Այս արձանագրութիւնը երկար տողեր է ունեցել, բայց մուտքը մեծացնելու հետեանքով միջին մասը քանդակ են, գուցե դիմացի (աջ) կողմի արձանագրութեան մնացորդը (Ք 11) այս արձանագրութեանն է պատկանում, որի թվականը 1294 է (ՉԽԳ): Այլ երկու արձանագրութիւնների նույնութիւնը երևում է գրերի նույն չափից, նույն բարձրութեան վրա գրված լինելուց և երկրորդ տողում ՅԺԸ (318) հայրապետների անունից, որ կապվում է ձախակողմանի (Ք 10) երրորդ տողի հետ: Ի հայտ է եկել պատի ձևի տակից:

11. Նույն Ասվածածին եկեղեցու ամ նակասին՝ դրոխց, բարձր, մուսֆի աջ կողմում

Հ ՉԽԳ

Մ 1294

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 . . . [շար]եան թողի եւ . . .

2 . . . էջս նա ՅԺԸ (318) [հայրապետիցն նգոված է]:

3 . . . ՉԽԳ (743+551=1294):

Ման.— 1 Արձանագրութեան այս մեջոցրդն ինչպես ստացինք, հսկանաբար նախորդի բեկորն է: Երկու կողմից թերի է. աջ կողմի անկյունը ժամատան կամ մեծ դահլիճի շինութեան ժամանակ քանդակ են դահլիճի պատերի հետարանի համար, իսկ ձախ կողմը քանդակ են ամ մուտքը մեծացնելու և ավագ սեղանի վերածելու միջոցին:

2 10 և 11 արձանագրութիւնները իշխանական կարգադրութիւնների բնույթ ունեն, այսինքն երկրի տերերը շարիատը (բնատուրքը) զրչել են և զբա փոխարեն ժամ-պատարագ ստացել:

12. Նույն Ասվածածին եկեղեցու ամ նակասին՝ նախորդից քիչ ներքև

Հ ՉԼԳ

Մ 1284

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 . . . [լ]րանալ թվականիս :Զ:Լ:Գ:(733+551=1284)

2 . . . [ի] շխանին Պոռչա բատ . . .

3 . . . [ս]ւնեաց հողն Սատունին ա . . .

4 . . . [ե]րեւանո ժամատեղացս եւ . . .

5 . . . ստացան պատարագ :Բ:(2) աւր Գրի . . .

6 . . . [խաի]անիչքն դատին յԱ(սուսուծո)յ:

Ման.— 1 Արձանագրութեան տողերի սկիզբը և վերջը ԺԷ դարում եկեղեցին մեծացնելու ժամանակ քանդակ են:

2 Արձանագրութեան մեջ հանդես են գալիս Պոռչ իշխանը և Սատունը: Ի միջի ալուց, Պոռչ մեծ իշխանը վախճանվել է 1284 թ. այն տարին, երբ գրվել է այս արձանագրութիւնը (Սաղը, Ա, էջ 135):

Արձանագրութիւնը նվիրատվական է. հող են նվիրել երեւանո ժամատեղացս և ստացել են երկու պատարագ ու Գրի[գորի] առնից:

13. Նույն Աստվածածին եկեղեցու ամ կակասին, մուսիի ձախ կտրումով, № 10-ից ներևս

(Լուս. 90)

ԺՁ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 [Շնորհ]իւն Ա(ստուծո)յ, ես՝ Պարոն հայր...
- 2 . . . յ որդիս միարանեց[ա] . . .
- 3 . . . Կաթողիկէիս եւ իւրի . . .
- 4 . . . [ա]ւին ութ(8) պատարագ . . .
- 5 . . . [շ]ուսջառ . . .

Ման.— 1 Տողերի սկիզբը և վերջը ոչնչացրել են վերահաստացումների ժամանակ, այդ պատճառով չորրորդ տողում բառի վերջավորությունը պատարագից առաջ վերականգնել ենք ենթադրաբար:
 2 Ինչպես երևում է մնացորդ բառերից, արձանագրությունը նվիրատվական է, բացի զլիսավոր նվերներից, մի շարժառ ևս նվիրել են Կաթողիկիին:
 3 Այս արձանագրության մեջ եկեղեցին կոչվել է Կարողիկե, բայց զմբատարար, թվականը չկա, թեև որոշակիորեն ժՁ դարին է պատկանում:

14. Նույն Աստվածածին եկեղեցու նս պասին՝ դրսում

ԺՁ դար

Հրատ. Երկաթ, 181(7)

Մեք ճապուկինց յ

Ման.— Շարունակությունը չի փորագրված:

15. Նույն Աստվածածին եկեղեցու նս պասին՝ դրսից, խաչերի կողմերին

(Լուս. 89)

ԺՁ դար

Հրատ. Երկաթ, 179—180 (9)

- Ա. Շիրազին, Փաշայճանին,
 Բ. Ամիրին, Մարքէկի Սուլթանին:
 Գ. Խ(ա)չս Խաթունին, Նալին, Նատիր(ան)ին:
 Դ. Սաչս Սապահ Մէլիբ[ին]:
 Ե. Փաշայ Տ...
 Զ. Խ(ա)չ(ս) Մանանին, Փաշայճանին:
 Է. . . . աջ...

Ման.— Վերջին տողը խաչի քանդակների մեջ ուսուցիկ գրեր են, հագրվ նշմարելի, կարգացվում է միայն . . . աջի, որ բառի վերջավորություն է:

Նկ. 90. Արձանագրություն № 13 և 55

Բ. ԿԱԹՈՂԻԿԵ ՄԵՆ (ԲԱՆԳՎԱՆ) ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԵՆ ԳԱՀԼԻՃԻ ՊԱՏՆԵՐԻՆ ԳՐՎԱՆ ԵՎ ՊԱՏՆԵՐԻ ՇԱՂԱՆԻ ՄԻՋԻՑ Ի ՀԱՅՏ ԵԿԱՍ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

16. Կարողիկե մեծ եկեղեցու զանգակասան սակ, նս պասին՝ սրբասառ Բաթի վրա, վերում խաչ

(Լուս. 91)

Մ 1832

Հ ՌՄՁԱ

Հրատ. Երկաթ, 184(11)

Նկ. 91. Արձանագրություն № 16

1 ՌՄՁԱ (1281+551=1832):

- 2 Յ(ի)չ(ա)ա(ա)կ է ս(ուր)բ ի(ա)չս տ(է)բ
- 3 Ա(ստու.ա)ճատուբին, որ է սր-
- 4 դի Պեարսին: Թվ(ին)

Ման.— 1 Ուշ ժամանակի այս արձանագրությունը հրատարակում ենք այն պատճառով, որ նա զանգակասան շինությունն է վերաբերում:
 2 Չորրորդ տողի Իվ(ին)-ից հետո պետք է գրված լիներ թվականը՝ ՌՄՁԱ, բայց այդ գրերը ճակատին են գրել, որպեսզի աչքի ընկնեն:

17. Կարողիկե եկեղեցու դռնիին նս պասին ներսի կաչաբի ստրին մասում (Լուս. 92)

Հ ՌՃԽԳ

Մ 1694

Հրատ. Երկաթ, 184—185(12)

- 1 Ս(ուր)բ խաչս բարեխոս (է) Պող-
- 2 սաի որդի տանուա(է)բ Աբութիւնին թվ(ին)ՌՃ
- 3 ԽԳ (1143+551=1694):

Ման.— 1 1694 թ. մեծ դահլիճը շինելու ժամանակ այս խաչքարը քանդակել և դրել են պատի մեջ, բայց հետագայում պատը գաջի սվաղով են պատել և ծածկել խաչքարը:
 2 Այս խաչքարն իր երեսով ոչ թե ամ էր ուղղված, ինչպես օրենք է եղել քրիստոնեություն համար, այլ նախում էր դեպի հա: Գուցե այն պատճառով, որ ահ պատերին հարմար տեղ չի եղել:
 3 Տանուա էր այստեղ ոչ թե քաղաքապետ և նշանակել, այլ միայն թաղապետ:
 4 Վերջին երկու գրերը խաչքարի սակին տեղ չլինելու պատճառով գրված են խաչքարի վրա, արձանագրությունից վեր:

Նկ. 92. Արձանագրություն № 17

2 Նիկողոսի(ն): ԹՎ(ին) ՌՃ-

3 ՌԳ(1143+551=1694):

Ման.—Երբորդ տողի զերը (ԽԳ) փորագրված են արձանագրությունից վերև, խաչքարի կենտրոնում:

Նկ. 97. Արձանագրություն № 22

23. Կարողիկե եկեղեցու արձափն պատին հազարամ փոքրիկ խաչքարի ստորին մասում

(Լուս. 98)

1693—1695

Հրատ. Երկար, 185(14)

1 Յ(ի)շ(ա)տ(ա)կ է ս(ուր)ը ի(ա)շս

2 Գրիգորի սրգի | սրգի Անանին:

Ման.—1 Երկրորդ տողում որդի բառը քարի վրա սխալմամբ կրկնված է:

2 Նույն տողում Անանին հետաքրքիր անվան սկզբի Ա-ն փոքրադիր գրով է գրված տողի վերին մասում, իսկ վերջին ին՝ տողի վերջում տեղ չլինելու պատճառով, վերեով են գրել:

24. Կարողիկե եկեղեցու ամ պատի շաղախի միջից դուրս եկած խաչքարի վրա

(Լուս. 99)

1679-ից տաջ

Հրատ. Երկար, 186(18)

1 Ս(ուր)ը ի(ա)շս [բարեխաւս է]

2 Կարապետին, Գրիգ-

3 ս[ը]ին,

4 Ազիզիաշին:

Ման.—Սաչքարը 1693 թ., դաշիճի շինությունն ժամանակի կտրատված վիճակում գցել են շաղախի մեջ: Բեկորները հավաքված են տարբեր տեղերից, բացակայում է միայն քարի գլխի աջակողման անկյունի մասը, որտեղ գրված պետք է լինի բարեխաւս է բառերը, որ վերականգնել ենք վերժանություն մեջ:

25. Կարողիկե եկեղեցու ամ պատի շաղախի միջից դուրս եկած չարդված և քերի խաչքարի վրա

(Լուս. 100)

ԺԷ գար

Հրատ. Երկար, 186(19)

1 Ս(ուր)ը ի(ա)շս [ի]

2 Գաւր[աթ] . . .

Նկ. 98. Արձանագրություն № 23

3 . . . ար վազան

4 Սառայ Սաթուհ(ին)

Ման.—Առաջին տողում և զերն անհասկանալի է, գուցե և բարեխաւս բառի համատարրությունը լինի, թեև համատարրված լինելու ոչ մի նշան չկա վրան: Ամենայն հավանականությամբ ավելորդ գիր է:

Նկ. 99. Արձանագրություն № 24

Նկ. 100. Արձանագրություն № 25

26. Կարողիկե եկեղեցու պատերի միջից ի հայտ եկած փոքրիկ խաչքարի վրա

(Լուս. 101)

Մ 1642

Հ ՌՂԱ

Հրատ. Երկար, 186(20)

1 Ս(ուր)ը ի(ա)շս

2 Սաթու-

3 ին

4 է:

5 ԹՎ(ին) ՌՂԱ (1091+551=1642):

Ման.—Այժմ գտնվում է ԵՊԹ-ում:

27. Կարողիկե եկեղեցու պատերի շաղախի միջից դուրս եկած խաչքարի բեկարի վրա

(Լուս. 102)

ԺԷ գար

Հրատ. Երկար, 187(21)

1 ն . . .

2 թ . . .

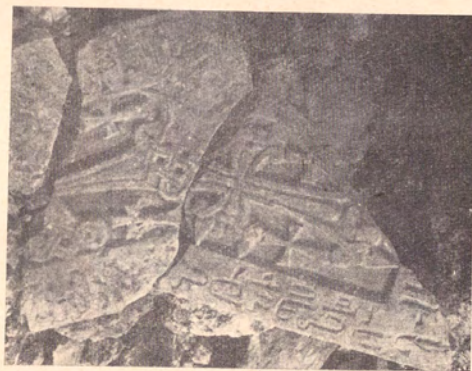
3 նի . . .
4 Պա . . .
5 նիս . . .

6 ու . . .
7 գ . . .

Ման.—1 Այս գրերը փորագրված են խաչքարի շրջանակի մի կողմի վրա, շարունակությունը կղել է շրջանակի դիմացի մասում, որ չի գտնվել, այդ պատճառով չեն կարգացվում:
2 Արձանագրությունն ալմ պահվում է ԵՊԹ-ում:

Նկ. 101. Արձանագրություն № 26

Նկ. 102. Արձանագրություն № 27 և 28

28. Կարողիկե եկեղեցու պատերի շաղախի միջից դուրս եկած խաչքարի բեկորի վրա
(Լուս. 102)

Հ ՌՂ

Մ 1641

Հրատ. Երկաթ, 187(22)

1 . . . փիան . . .

4 . . . սին: ՌՂ: (1090+551=1641):

Ման.—1 Տողերի համարները պալմանական են, հալանարար տղտոկ կրեացող գրերը պատկանել են Երկրորդ և չորրորդ առյերին:
2 Մեկի հիշատակին նվիրված խաչքար է, «Սաչա բարէխաւս է (ալմինչին)»:

29. Կարողիկե եկեղեցու պատերի շաղախի միջից դուրս եկած մի այլ խաչքարի վրա
(Լուս. 103)

Հ ՋԻԱ

Մ 1472

Հրատ. Երկաթ, 187(23)

Նկ. 103. Արձանագրություն № 29

- 1 Ս(ուր)բ խաչս բար(է)խ(աւ)ս (է)
- 2 Նղխաչր(է)թ(ին):
- 3 ԹՎ(ին) ՋԻԱ(921+551=1472):

30. Նախաղի մաս փոքրիկ մասման խաչքարի վրա

Հ ՌՂԱ

Մ 1642

Հրատ. Երկաթ, 187(25)

- 1 Ս(ուր)բ խաչս բար(է)խ(աւ)ս է:
- 2 Կոստանդին
- 3 Լու ծնողացն, Մ-
- 4 արխանին, Դունա-
- 5 յիաչին: ԹՎ(ին) ՌՂԱ(1091+551=1642):

Ման.—Երկրորդ առյեր Կոստանդին անձնանվան ուղղական ձևը բնա երես լիթին Կոստանդ է, իսկ վերջին ին գրերը՝ հայտնական վերջավորություն:

31. Կարողիկե եկեղեցու հր-ան մույրի շաղախի միջից դուրս եկած խաչքարի վրա
(Լուս. 104)

ԺԷ գար

Հրատ. Երկաթ, 188(26)

- 1 Յ(ի)շ(ատա)կ է ս(ուր)բ խ(աւ)չ-
- 2 ՍաՏէ-
- 3 փ(ա)նոս-
- 4 ին, Փ-
- 5 ան-
- 6 ոս-
- 7 ին,
- 8 Նա-
- 9 գարին ԱՌԲՍ . . .

Ման.—Վերջին առյեր արքա գրերի իմաստն անորոշ է և բան էլ անվերձանելի:

32. Կարողիկե եկեղեցու հր-ան մույրի շաղախի միջից դուրս եկած ասպանաբարի բեկորի վրա

(Լուս. 105)

ԺԶ գար

Հրատ. Երկաթ, 188(27)

- 1 Այս է ս(ա)պ(ա)ն թոփ-
- 2 չոյ Ջուզ(ա)եցի ման-

Նկ. 104. Արձանագրություն № 31

- 3 տեսի Սատարի ն(ի)կո,
- 4 դոսին որդ(ոյ)ն յԱ(սառ.ճատրոյ)
- 5

Նկ. 105. Արձանագրություն № 32

34. Կարողիկե եկեղեցու հս պատի հիմ-
 քեր միջուկից դուրս եկած սապանաբա-
 րի բեկորի վրա
 (Լուս. 107)
 ԺՁ—Ժէ զզ.
 Հրատ. երկար, 188(29)

- 1 [Այ]ս է տապան Կոր . . .
- 2

Ման.—Արձանագրությունն այժմ պահվում է ԵՊԹ-ում:

35. Կարողիկե եկեղեցու ամ պատի ստորին
 մասերի միջուկից դուրս եկած սապանաբարի
 բեկորի վրա
 (Լուս. 108)
 ԺՁ—Ժէ զզ.

Հրատ. երկար, 188—189(30)

- 1 Այս է [տապանն] [Սրապի-]
- 2 սնին, որ է ս[րապի] . . .
- 3 Ստեփան[իս] . [Ջուղա]-

Ման.—1 Շարունակությունը շարդողված է և չի
 պահպանվել:

2 Առաջին սողի գլխին կան ԲՈՐ փոքրագիր
 թեք գրեր, որոնք Տապանադրի հետ հավանա-
 րար կապ չունեն:

33. Կարողիկե եկեղեցու հս-ամ մույթի
 շաղախի միջից դուրս եկած սապանաբարի
 բեկորի վրա
 (Լուս. 106)

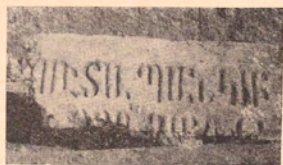
ԺՁ դար

Հրատ. երկար, 188(28)

- 1 Կատարին, որ է
- 2 ստին ես . . .

Նկ. 106. Արձանագրություն № 33

Նկ. 107. Արձանագրություն № 34

- 4 ցի որք Տ[անդեպիբ]
- 5 տո[ւ]ք ս[ղորմի]:

36. Խաչքարի վրա, որ ի հայտ է եկել Կարողիկեի հս պատի կենտրոնական
 մասի առաջին (ստորին) շաբի շաղախի միջուկից

(Լուս. 109)

Մ 1642

Հրատ. երկար, 189(31)

Հ ՌՂԱ

Նկ. 108. Արձանագրություն № 35

Նկ. 109. Արձանագրություն № 36

- 1 [ն](ա)չս յ(ի)չ(ա)ա(ա)կ (է)
- 2 Ջուղ(ա)եցի Սր(ա)պ(ի)ս-
- 3 նի որդի ուս-
- 4 տայ Գրիգորին:

- 5 Թվ(ին) ՌՂԱ (1091+551=1642):
- 6 շինող-
- 7 ի եկ(ե)ղ(ե)ց(ոյ)ս:

Ման.—1 Այս արձանագրությունից իմանում ենք, որ 1642 թ. փոքրիկ եկեղեցու առաջ, նախքան
 1679 թ. երկրաշարժը, կառուցված է եղել մի տրիչ զանդե (եկեղեցի), որը և կործանվել է
 երեանի երկրաշարժի ժամանակ, բայց նրա շնորհիվ (ինչպես նաև իր ամբարտա կառուցված-
 քի) ԺՊ դարի փոքր եկեղեցին պահպանվել է սեղան մինչև այսօր:

2 1642 թ. կառուցված եկեղեցու վարպետը եղել է շուղայեցի Արապիոնի որդի ուստա Գրի-
 գորը:

3 Կեցերոզ և լսթերոզ սողերը գրված են խաչքարի զարդանկերի շրջապատում:

37. Գրված է փոքրադիր խաչքարի աջակողմյան և ստորին մասի վրա, որ դուրս է
 եկել Կարողիկեի հետ կառուցված հրավանդատան պատի հիմքերի միջուկից

(Լուս. 110)

ԺՁ—Ժէ զզ.

Հրատ. երկար, 189(32)

- 1 խ(ա)չս
- 2 Կոստ-

3 անդին
4 Ս(ա)չա Սառաին:

Նկ. 110. Արձանագրություն № 37

1 Ս(ա.բ)բ խաչա բար(է)խ(ա.ս)է
2
3
4 ի
5 դն

Հ ՌՂԱ Մ 1642
Հրատ. Երկաթ, 189(33)

Թ(վին)

6 դս Ռ
7 վ Ղ
8 ին Ա
9 . . . նս . . . ա ա
10 ն

Ծան.—1 Սաչբարի տիրոջ անունն անվերձանելի է մնում. Երկրորդ և երրորդ առկերը զրեթե ջնջված լինելու պատճառով: Երկրորդ հատկություն է, որ կանոնիցընել են (ավելի ճիշտ պատի մեջ են հազցրել) եկեղեցու շինությունը (1642) ժամանակ:

39. Մարմարի բեկարի վրա, որ ի հայտ է եկել հողային աշխատանքների միջոցին, Կարողիկ եկեղեցու բակում

ԺԺ դար

Հրատ. Երկաթ, 190(34)

1 Շինեցաւ զգրու-
2 նս պարտպին ս(բ)բ(ոյ)ն
3 Ա(սառ.ա)ծածնի եկեղե-
4 (ցոյս) արդեամբբ
5 բաղաբայե(աց)
6

Ծան.—1 Գրված է բուրբուրով, որ հասուկ չէ վիճարկու-
թյան:

2 Անշուշտ պարտպը քանդելուց հետո, վերջին հո-
րոգությունների ժամանակ, իբրև հասարակ քարաբեկոր

Նկ. 111. Արձանագրություն № 38

օգտագործել են ծածկի կամարածեություն մեջ, ալլապիս պետք է ենթադրել, որ դահլիճի շինություն ժամանակ են գցել շողախի մեջ, 1693—1694 թթ., որ զրեթե արդևականությունը թույլ չի տալիս:

40. Կարողիկ եկեղեցու ծածկի շողախի միջոց դուրս եկած օրոցանև սապանաբարի բեկարի վրա

(Լուս. 112)

ԺԸ դար

Հրատ. Երկաթ, 190(36)

1 [ն]նջէ սաս ի [տաղանի]
2 զարացի, որ է ս[ըդի]
3 [հանը]խողդբ սու.բ ողո[բմի]

41. Կարողիկ եկեղեցու սեղում գտնված մի ալլ օրոցանև սապանաբարի բեկարի վրա

(Լուս. 113)

ԺԸ դար

Հրատ. Երկաթ, 190(37)

(1) . . . վեհդ
(2) . . . ձի

Ծան.—Տողերի համարակալությունը պայմանական է:

Նկ. 112. Արձանագրություն № 40

42. Կարողիկ եկեղեցու ծածկի շողախի միջոց դուրս եկած օրոցանև սապանաբարի բեկարի վրա

(Լուս. 113)

ԺԸ դար

Հրատ. Երկաթ, 190(35)

Ի ՌՄ

Ծան.—Բարի վրա մնացել են այլ երեք զրեթե, որ անկասկած, արդեակ թաղվածի մահվան տարին են ցույց տալիս, բայց միավոր և տասնավոր զրեթե բացակալության պատճառով անհնարին է իմանալ ճիշտ թվականը, թեև զրեթեք, որ ԺԸ դարին է պատկանում:

43. Կարողիկ եկեղեցու ծածկի լիցքի միջոց դուրս եկած օրոցանև սապանաբարի բեկարի վրա

(Լուս. 113)

Հ ՌՄԷԳ

Մ 1785

Հրատ. Երկաթ, 190(38)

1 [Մ]անհես[ի]
2 Ի ՌՄԷԳ [թվին] (1234+551=1785):

Ծան.—Այս օրոցանև տապանաբարի բեկարները ցույց են տալիս, որ 1693—1694 թթ. կառուցած

Նկ. 113. Արձանագրություն № 41, 42, 43

մեծ եկեղեցու ծածկը հետադարձ, հավանաբար ժիժ դարի առաջին տասնամյակներում, նորոգության կարիք է առնեցել: Այդ ժամանակ է, որ եկեղեցու բակում եղած օրորոցաձև տապանաքարերը շարդասկ է լցրել են ծածկի մեջ, որոնց բեկորները բ հայտ եկան քանդման ժամանակ:

44. Կարողիկե եկեղեցու ծածկի լիցքի մեջ գտնված սալաբաճարի բեկորի վրա
 ԺԸ դար
 Հրատ. երկաթ, 190(39)

- 1 Այս [է տապան] . . .
- 2 . . . որ է [որդի]
- 3 . . . ա . . . :

45. Կարողիկե եկեղեցու գտնված սալաբաճարի բեկորի վրա
 ԺԸ դար
 Հրատ. երկաթ, 190(40)

- 1 Այս է տապ[ան] . . .
- 2 որ է որդի Պս[ղոսի] . . .

Ման.—Տապանաղբիւն առնեցել է նաև երրորդ տող, որ բացակայում է:

46. Տապանաբաճարի բեկորի վրա, գտնվել է Կարողիկե եկեղեցու բակում
 (Լուս. 114)
 ԺԸ դար
 Հրատ. երկաթ, 191(42)

- 1
- 2 ԱՅԶ

47. Կարողիկե եկեղեցու ամ պատի միջից դուրս եկած փոքրադիր կորագլուխ խաչքարի նակասին
 Հ ՁԼ Մ 1281
 Հրատ. երկաթ, 189(41)

- 1. Երկրպալգոզր ս(ուր)ր խաչիս . . . (ին) յի շեցէք:
- Ի թվ(ին) ՁԼ (730+551=1281) շինեցաւ . . .

Ման.—Գրերը մաշված են, խաչքարը կտրափված:

48. Տապանաբաճարի բեկորի վրա, գտնված Կարողիկե եկեղեցու ծածկի շաղախի մեջ
 ԺԸ դար
 Հրատ. երկաթ, 191(41)

- (1) . . . ԱՏԻԲ . . .
- (2) . . . ԱՄԵԶ . . .

Ման.—Տողերի համարակալությունը պայմանական է:

49. Ասվածածին եկեղեցու արևմտյան նակասի որմնակարի սակին, ներկով
 (1819 թ.)
 Հրատ. երկաթ, 191(43)

- 1 Յիշ(ատա)կ է Ձանէ . . . , Թ(ն կամ ու) դա . . .

Նկ. 114. Արձանագրություն N 46

- 2 Օհանէսին, Կարապետին էս
- 3 գշի Աւէտիսին, Մարքարին,
- 4 մայր Տանային: 1819:

Ման.—1 Երկրորդ տողի վերջի և երրորդի սկզբի էսգշի բառն անհասկանալի է, հավանաբար մականուն է և կապված է Ավետիսի անվան հետ:
 2 Գրերը լավ չէին երևում և որմնանկարն անհաշակ արճնատավորի գործ է:

50. Ասվածածին եկեղեցու նույն պատին, Փայտնի որմնակարի գլխին, ներկով
 (1819 թ.)
 Հրատ. երկաթ, 191(44)

- 1 Ս(ուր)ր կուսն
- 2 Քախանէ:

51. Ասվածածին եկեղեցու նույն պատին, Հռիփսիմի որմնակարի գլխին, ներկով
 (1819 թ.)
 Հրատ. երկաթ, 192(45)

- 1 Ս(ուր)ր կուսն
- 2 Հռիփսիմէ:

52. Ասվածածին եկեղեցու նույն պատին, Պետրոս առաքյալի որմնակարի ստորին, ներկով
 (1819 թ.)
 Հրատ. երկաթ, 192(46)

- Յիշ(ա)ս(ա)կ է . . . զկ . . . Կարապետի . . . թ . . . :

Ման.—Ներկը թափվել է և սեղ-տեղ գրերը չեն կարգացվում:

53. Ասվածածին եկեղեցու նույն պատին, Պետրոս առաքյալի որմնակարի սակին
 (1819 թ.)
 Հրատ. երկաթ, 192(47)

Ս(ուր)ր Պետրոս

54. Ասվածածին եկեղեցու նույն պատին, Պողոս առաքյալի որմնակարի սակին
 (1819 թ.)
 Հրատ. երկաթ, 192(48)

Ս(ուր)ր Պողոս

55. Ասվածածին եկեղեցու ամ պատին, №13-ից ներքև
 (Լուս. 90)
 ԺԳ դար
 Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 . . . հասի ճ (100) վս . . .
- 2 . . . Գ:(է) (ս) աւր ժամ ի ա[ււնի] . . .
- 3 . . . ծնողաց ի[ւրոց] . . .
- 4 [Կատարիչքն աւր]հին Ա(ստուծո)յ:

Ման.—1 նվիրատվական բավականին ընդարձակ այս արձանագրության մնացորդից հասկացվում է, որ եկեղեցուն տրված նվերի համար, որի չափը կամ քանակը 100 է եղել, ստացել են ամեն տարի չորս օր ժամ:

2 Այս արձանագրութիւնը պատի ձևի տակ էր մնացել և չէր երևում, միայն վերջերս բացվեց: Արձանագրութեան տողերի սկիզբը և վերջը կրող քարերը, եկեղեցին սեղանի վերածնելու ժամանակ ոչնչացել են:

56. Կարողիկե մեծ եկեղեցու պատի միջուկից ի հայտ եկած խաչաքարի բեկորի վրա
Ժէ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 [խաչ]ո ր[արեխուս է]
- 2 Աս
- 3 աք
- 4 է
- 5 լին:

Ման.—Գրմացի շարքում, վերելից ներքև գրված է եղել թվականը, որ չգտնվեց տեղում:

57. Կարողիկե մեծ եկեղեցու պատի միջուկից ի հայտ եկած կանաչավուն փոքրիկ խաչաքարի վրա

Հ ՌՂԱ

Մ 1642

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 [Ա(ուր)բ [ս(ա)չ]ա բար(ե)խ[սս է]
- 2 Օհանէսին:
- 3 ՌՂԱ(1091+551=1642):

Ման. Այս խաչքարը հավանաբար սկզբում եղել է արդ նույն թվականին կառուցած ժամատան պատի երեսին: Այժմ պահվում է ԵՊԹ-ում: Արձանագրութեան սկզբին կան ւ և ս-ի նմանվող գրերի մնացորդներ:

58. Խաչաքարի բեկոր, գտնված Կարողիկե մեծ եկեղեցու պատերի միջուկից
Ժէ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 . . . ԴԱՐԻ
- 2 [Յա]բ(ու)թ(ե)նի որթի Ասատո[ւրին]:

Ման.—Սկզբի Ռ գիրը կարող է լինել Ո և Ի:

59. Կարողիկե մեծ եկեղեցու պատերի միջից դուրս եկած մարմարեոնե խաչաքարի քջանակին

Հ ՌՂԱ

Մ 1642

Հրատ. ՊԹ ցուցակ. 15

- 1 Ա(ուր)բ [ս(ա)չս յ(ե)չ(ատտ)կ է
- 2 Ա(ս)ճ(ա) Սարգ-
- 3 սին եւ
- 4 [ււր կ(ս)ղ(ա)կ(եց)
- 5 Մ(ա)բ(ե)ա(մ)ին եւ ո-
- 6 բղ(ս)ց՝ Մ(ե)ր(ղ)ա[խ(ա)ն(ե)ն],
- 7 Սուրա(ա)խ(ան)ին: Թվին ՌՂԱ(1091+551=1642):

Ման.—ՊԹ ցուցակը վերջին տեսքը չի լրացրել: Քարը պահվում է ՀՊԹ-ում:

Բ. ՊՈՂՈՍ—ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

60(1). Հարավային մուսքի հակասակալ քարի վրա՝ դրսից, կամարի մեջ

(Լուս. 115)

Հ ՌՄԻԷ

Մ 1778

Հրատ. Հին Երևանը, 210. Հիշատ. Շանիս, Բ, 142

- 1 Ի Թվ(ին) ՌՄԻԷ (1227+551=1778):
- 2 Ողորմու(թեամ)րն Ա(ստու)ծ(ս)յ նորոգեցաւ
- 3 բոլոր տանիք ս(բ)բ(ս)յ եկեղ(ե)ցւոյս հանդերձ
- 4 այլ ևս խախուտ տեղօքն, որք ի յորմունն
- 5 եւ ի սլունն էին, արդեամբք եւ հոգացողու(թեամ)բ տ(եառ)ն
- 6 Սիմէօնի գերբնդ(ե)բ կ(ա)թ(ս)ղ(ե)կոսին ամ(ենայն) Հայոց եւ ս(բ)բ(ս)յ
- 7 էջմիածնի, որ ի սոյնոյ քաղաքէ:

Եկ. 115. Արձանագրութիւն N 60

61(2). Պողոս—Պետրոս եկեղեցու նր պատին, կամարից վերև
Հ ՌՄԿԹ

Հրատ. Հին Երևանը, 210. Ֆիշատ. Շանիս, Բ, 142

- 1 Շնորհիւն Ա(ստուծո)յ եւ հրամանաւ տ(եառ)ն
- 2 եփրեմայ ս(բ)բ(ա)ղ(ա)ն կ(ա)թ(ս)ղ(ե)կոսին, նաև
- 3 հոգաբարձու(թեամ)բ Գեղամեան Ստեփան-
- 4 նոս արքեպ(ե)ս(կոպոսին)՝ երկրիս առաջնոր-
- 5 դին եւ Յօնանի որդի աշխատասէր

6 Մուխամմադի դարադ Մարտիրոսին

7 վերանորոգեցաւ հարաւային կողմ

8 ս(ուր)ը տաճարին արդեամ(ր)ք սոյն հկ(ե)ղ(ե)ց(ւ.ս)յ

9 Օրհնե(ա)լ ժողովրդոցն: Ի ՌՄԿԹ (1269+551=1820)ին:

Ծան.—1 Թվականը կարելի է կարգաւ ՌՄԿ(1260+551=1811) Թ(ու)իճ, բայց քանի որ Թ գիրը թվականների հետ միասին մի պատվի տակ է ստեղծած, ուստի և Թ-ն կարգացել ենք ինք:

2 Մուխամմադի նշանակում է պապ, եկեղեցու երեցօրիս: Այլ պաշտոնին է կղև խաղաղորդ (դարադ) Մարտիրոսը:

3 Այս արձանագրութունը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ եկեղեցին նորոգվել է Քարղե-ամբը սոյն եկեղեցույ օրհնեալ ժողովրդոցն», այսինքն՝ համալնքի հալաքած միջոցներով:

Հնում եկեղեցիները կառուցվում և նորոգվում էին անհատների արամաղբած միջոցներով սեղի իշխանի, որի է հոգևոր անձի կամ մեկ արիշի հաշվին: Երբեմն շինողներին օժանդակել են նաև արիշները՝ իրենց հաշվին կառուցելով մի խորան կամ կանգնեցնելով մի սյուն:

Այդպիսի արձանագրութուններ կան Անիում քաղաքումի բարգերի վերաբերյալ, Մանահի-նում՝ ժամատան սյունների և այլն:

Ժողովրդից հավաքած միջոցներով կառուցումները նոր երևույթ է, հին ժամանակներին անծանոթ: Այս երևույթի վրա այլ կապակցութլամբ ուշադրութլան է դարձրել նաև Թ. Թո-րամանյանը:

62(3). Պողոս—Պետրոս եկեղեցու ան պատին՝ բարձրում, ուսուցիկ գրեով

ԺԲ դարի վերջին տասնամյակ

Հրատարակում է առաջին անգամ

Ս(ուր)ը Պետրոս վէմ հավատս

Ծան.—Այս արձանագրութլանը եկեղեցու անունն է խորհրդանշում:

63(4). Պողոս—Պետրոս եկեղեցու ներքում ան պատին

(Լուս. 116)

Հ ՌՄԿԹ

Մ 1820

Հրատարակում է առաջին անգամ

Նկ. 116. Արձանագրութլան №63

Նվիրողը կղև է թարգի Հակոբը, բայց իր նվիրը տվել է նաև Յովանի և արղեն զխրճանված Սանիանի անունից:

Այդ պարագային էլ որոյ յիշատակն (փոխանակ որոց) պետք է բացատրել վերևում կղած կղակիի աղբյուրութլամբ:

64(5). Պողոս—Պետրոս եկեղեցու ավագ սեղանի կողքին շինված

«Սեմիանոս» կաթողիկեի հակասին

(1831 թ.)

Հրատ. Հին երևան, 212, հիշատ. Շահիս, Բ, 142, Այր, 315

1 Շինեցաւ ի հիմանէ սուրբ Ըստեփաննոս կաթողիկէ քրտնաջան արտեամբք Ըս-տեփաննոս

2 Ոսծա Յովակիմեան Ջալալեանց յԱթուլեսցոյ ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ

3 Եւ Մնոգաց համայնից իւրոց 1831 ամի, ունվարի 1-ին:

65(6). Պողոս—Պետրոս եկեղեցու ավագ սեղանի մյուս կողքի կաթողիկեի հակասին, որ նվիրված է ս. Հովհաննեսին

(1831 թ.)

Հրատ. Հին երևան, 212, հիշատ. Շահիս, Բ, 142 և Այր, 315

1 Շինեցաւ ի հիմանէ սուրբ Օնաննու կաթողիկէ արղեամբք Վարդան

2 Կարապետեան երևանցոյ ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ ևւ ծնողաց համայնից

3 իւրոց: 1831 ամի ևւ ունվարի 1-ին:

Տարբերբերում. Հին երևանը եւ ունվարի կարգացել է նունվարի:

66(7). Պողոս—Պետրոս եկ. ան պատին հազցրած մի խաչքարի ստորինի Ս 1692

Հ ՌՃՍԱ

Հրատարակում է առաջին անգամ

1 Թվ(ին) ՌՃՍԱ (1141+551=1692)

2 Յ(ի)շ(ատակ) է ս(ուր)ը ի(ա)շ(ս) ի(ս)ճ(ա) Աւաքին:

67(8). Պողոս—Պետրոս եկ. ան պատին հազցրած խաչքարի ստորին ժէ դարի վերջերին

Ժէ դարի վերջերին

Հրատարակում է առաջին անգամ

1 Յ(ի)շ(ատակ) է ս(ուր)ը ի(ա)շս Ստրգ-

2 սի որդի Ոհանէսին:

68(9). Պողոս—Պետրոս եկեղեցու ան պատին հազցրած խաչքարի ստորինի ժէ դարի վերջերին

Ժէ դարի վերջերին

Հրատարակում է առաջին անգամ

1 Յ(ի)շ(ատակ) է

2 ս(ուր)ը ի(ա)շս

3 մահտասի Յովանէսին:

69(10). Պողոս—Պետրոս եկեղեցու ան պատի երեսին հազցրած խաչքարի ստորինի Հ ՌՃՍԲ

Ս 1693

Հրատարակում է առաջին անգամ

1 Թվ(ին) ՌՃՍԲ (1142+551=1693)

2 Յ(ի)շ(ատակ) է ս(ուր)ը ի(ա)շս

Ծան.—Շարունակութլանը փշրված է, գրերը չկան:

70(11). Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ան պատի մեջ հազգրած խաչքարին

ԺԷ դարի վերջերին

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յ(Ի)շ(ա)տ(ա)կ է ս(ու.բ)բ խաչս Մէլէք Դիւ-
- 2 անի զուսար Սանրէկուն:

71(12). Պողոս-Պետրոս եկեղեցու նր պատի մեջ հազգրած խաչքարի երեսին
Հ ՌՃԽԲ Մ 1693

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յ(Ի)շ(ա)տ(ա)կ է ս(ու.բ)բ խ(ա)շ(ս)
- 2 Մէլէք Աղամալին: ՌՃԽԲ (1142+551=1693)ին:

72(13). Պողոս Պետրոս եկեղեցու նր պատի մեջ հազգրած խաչքարի վրա
Հ ՌՃԽԲ Մ 1693

(Լուս. 117)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յ(Ի)շ(ատա)կ է ս(ու.բ)բ խաչս Մնա-
- 2 ցականի (որդի) Զաք(ար)ին:

Ծան.— 1 խաչս բառի մեջ Հ զիրբ շուռ տված է փորագրված:

2 Որդի բառն այնպեղբու ենք հաջորդ արձանագրություն հիման վրա:

3 Նույնպես հաջորդ արձանագրություն հիման վրա Զաքին դարձրել ենք Զաքարին:

4 Այս արձանագրությունը կրկնվում է երկու իրար նման խաչքարերի վրա, այս և հաջորդ համարի մեջ:

73(14). Մի այլ խաչքարի սակ՝ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու նր պատին

Հ ՌՃ(ԽԲ) Մ 1693

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 117 Արձանագրություն N 72

- 1 Յ(Ի)շ(ատա)կ է ս(ու.բ)բ խաչս Մնացա[կանի]
- 2 որդի Զաքարին: ԹՎ(ին) ՌՃ(ԽԲ) (1142+551=1693):

Ծան.— Այս արձանագրությունը նախորդի կրկնությունն է, նույն մարզու ձևերով փորագրված:

Նկ. 118. Արձանագրություն N 74

74(15). Մի այլ խաչքարի սակ,
Պողոս Պետրոս եկեղեցու ամ պատին

(1693 թ.)

(Լուս. 118)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յ(Ի)շ(ատա)կ է ս(ու.բ)բ խաչս Մնաց-
- 2 սկանի որդի Զաքարին:

Ծան.— Ժամանակը որոշել ենք նախորդ երկու արձանագրությունների հիման վրա, որ միևնույն բովանդակությունն ունեն և հազգրած են եղել եկեղեցու տարրեր պատերին: Սաչքարերը թեև իրարից քիչ տարրեր փորքանդակներ ունեն, բայց միևնույն մարզու ձևերով են կազմված և անգամ երեք խաչքարերի վրա էլ խաչս բառի Հ զիրբ երեսով զեպի ձախ է շուռ եկած: Այդ երեք խաչքարի գոտությունը հավանաբար արդյունք է ալն բանին, որ աչքի բնկնի Մնացաղանի որդի Զաքարի անունը, որն ըստ երևույթին, երկրաչարժից հետո տաճարի շինություն գործում զեր է խաղացել:

75(16). Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ան պատին,
մարմարեյուն խաչքարի բեկորի վրա

ԺԷ դարի 90-ական թթ.

Հրատ. ՊԹ ցուցակ, 23. Սմբ, 12

- 1 Ս(ու.բ)բ խ(ա)շս յ(Ի)շ(ա)տ(ա)կ է
- 2 Մէլէք Աղամալին,

3 խ(ա)շս Փարխանին:

Ծան.— Երկրորդ և երրորդ տողերի գրերը գրված են իրար դիմաց, վերինից ներքև:

Գ. ԶՈՐԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

76(1). Ան պատի կենտրոնի վերևում, պատի
մեջ հազգրած խաչքարի ստորին մասում

(Լուս. 119)

Հ ՌՃԽԲ Մ 1693

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 119. Արձանագրություն N 76

- 1 Յ(Ի)շ(ա)տ(ա)կ է ս(ու.բ)բ խ(ա)շս Ալէք-
- 2 սանի որ-
- 3 որ վերյակացու էր

4 ս(ուր)ը եկեղե-

5 ցուս:

6 ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԲ (1142+551=1693):

Ծան.—ԹՎականը գրված է երկրորդ սորի շարանակաթխան վրա, իսկ 3—5 սորերը գրված են տակի խաչքարին:

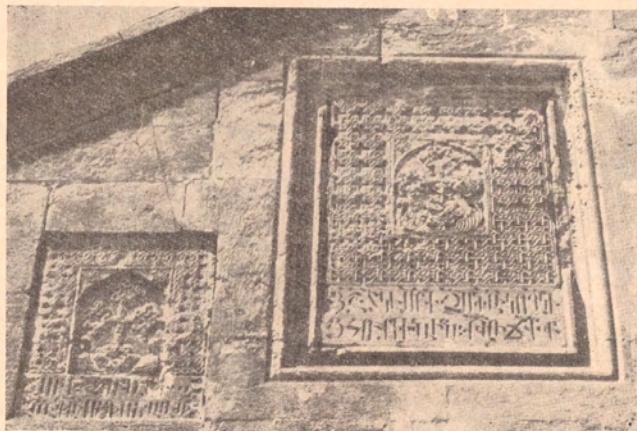
77(2). Զորավոր եկեղեցու ան պատին, նախորդի սակ՝ խաչքարի ստրին մասում

(Լուս. 120)

Հ ՌՃԽԲ

Մ 1693

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 120. Արձանագրություն N 77 և 78

1 Յ(Ի)Ղ(ա)տ(ա)Կ է ս(ուր)ը Խ(ա)Ն Փ(անսս)Ի Կող(ա)Կի-

2 ց Հուրիխանին: ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԲ (1142+551=1693):

Ծան.—Փանոս անունը իբրև հանրածանոթ, համատուսել են:

78(3). Զորավոր եկեղեցու նույն պատի եր կողմում՝ խաչքարի վրա

(Լուս. 120)

(1693 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)ը Խ(ա)Ն Բարէխո-

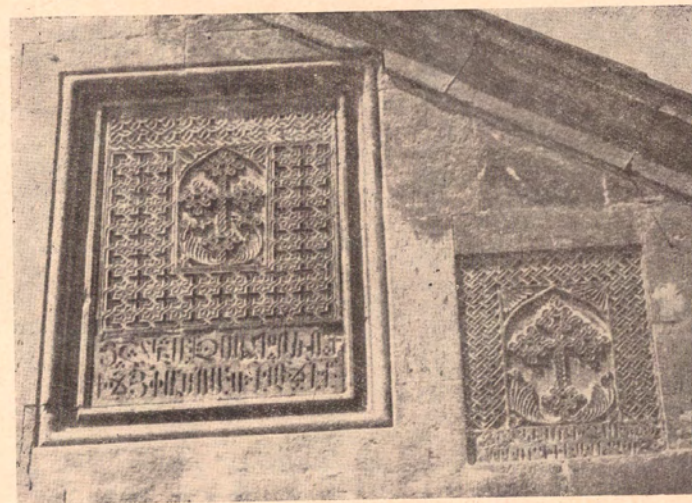
2 ս է Փան(սս)Ի որդի Մովսէսին:

79(4). Զորավոր եկեղեցու նույն պատի հյուսիսային կողմում՝ խաչքարի ստրոնին
(Լուս. 121)

Հ ՌՃԽԲ

Մ 1693

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 121. Արձանագրություն N 79 և 80

1 Յ(Ի)Ղ(ա)տ(ա)Կ է ս(ուր)ը Խ(ա)Ն Սատիբէկի որդի

2 Խ(օ)Ճ(ա)Ղ Փանսսին ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԲ (1142+551=1693):

Ծան.—Սատիբեկի անունը կասկածելի է:

80(5). Զորավոր եկեղեցու նույն պատի մեջ հազգրած խաչքարի ստրոնին

(Լուս. 121)

(1693 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Յ(Ի)Ղ(ա)տ(ա)Կ է ս(ուր)ը Խ(ա)Ն Խ(օ)Ճ(ա)Ղ

2 Փան(սս)Ի որդի Էլիսովին:

81(6). Զորավոր եկեղեցու ամ պատին՝ գավթի մեջ

(Լուս. 122)

Հ ՌՃԽԳ

Մ 1694

Հրատ. Շանիս, 144. Սմբ. 10. Այր. 313. Վիմ, 201. Հին Երևան, 191

1 Ի ԹՎականին հայկ-

2 ազունին: Ռ: Ճ: Բ(ա)Ս, սր սսս շարա-

Նկ. 122. Արձանագրություն № 81

- 3 զրի, ի ք(ա)ռե(ա)կ : ժ : ւ-եր(որ)դ երեակ թվով յ(ա)ր-
- 4 ար(ա)րզի: Ի հայրապետութեան ս(ր)բազանի ա(հառ)ն նահ-
- 5 ապետ կ(ա)թ(ո)ղ(ի)կոսի, արի եւ քաջ հով(ու)ապետի, լուսա(ւ)որիչ հ-
- 6 այոց ազգի, մեծ եւ ազնիւ բարեպաշտի, ա(ստու)ծաւեր եր-
- 7 կուղածի, խօճ(ա)յ Փանոս վեր(ա)ծաճնի, ս(ու)րբ Ա(ստու)ծածինս շին-
- 8 ողի, յ(ի)շ(ա)ռ(ա)կ ուրն եւ նախնի ծնողաց ուր(ո)ց, հա(ր)ցն առ(ա)ջի, որոց ուր(ո)ցն՝
- 9 Էլիսայի եւ Մովսէսի քաղցր ողկոյի, թ(ո)ւան ուրոյ՝ Ահարոնի, դ-
- 10 անկախանօք սա զարգարի, ս(ու)րբ ան(ա)պ(ա)սս Անանայի, եւ Մեսրոբ ահաւոր հեզ-
- 11 անողի, որ եւս հաջորդ է ս(ու)րբ տեղիս, վեր(ա)յկ(ա)ցու յամ(ա)ղսրծի, Գաւիթ անու-
- 12 ամբ վեր(ա)ծաճնի:

Ծան.—Ամենուրեք իւր, իւրոց, իւրոյ գրված են ուր, ուրոց, ուրոյ: Արձանագրությունը չափածո է.

Տարրերեցում.—Երկրորդ տողում Ռ. ձ. բառս (1100) Շահի, որից եւ արտադրելով Այր, Վ.իմ, Հին Երևանը չունեն, որի պատճառով արձանագրությունը մնացել է անթվական:

82(7). Չորսվոր եկեղեցու ամ պատին, նախագավթի մեջ

Հ ՌՄԽԲ

Մ 1793

Հրատ. Շահիս, 145. Սմբ, 10—11. Այր, 315, Վ.իմ, 219. Հին Երևանը, 192

- 1 Թիւ մեր է հազար
- 2 երկերիւր հասեալ, իմ ընդ նոյն
- 3 համաթուեալ, ս(ու)րբ Էջմիածնի մինչ էր գա-
- 4 հակալ Ղուկաս ս(ր)բ(ա)ղան հայրապետն բնորեալ, յա-
- 5 ջողմունք շնորհաց ա(հառ)ն ժամանեալ, տանիք տ(ա)ճարիս
- 6 եղև նորոգեալ, ճախիւք բարեպաշտ անձին գովելի, պարսն
- 7 Գա[բր]իէլ հարիւրապետի, ի պատճառ անեղձ յիշեցման բարի
- 8 իւրն եւ իւրաջնոցն սո հասարակի, հօրն՝ Ալլահվէրաի Բւզբաշոյ մեծի,
- 9 եւ մօրն՝ Երկիւզած Եփրոսիմի, եւ Եղբարցն իւրոց՝ պարսն Ստեփանի եւ Յօնան-
- 10 նիսի, քաջ վինաւորի, իսկ եւ կրտսերին պարսն Գրիգորի, սոյն գործ-
- 11 աւնութեան ժիւր վերակացուին եւ որդեկացն ազնուականի՝
- 12 պարսն Բարսեղի եւ Աստուածատրի, յորոց յիշատակն օրն-
- 13 նութեամբ լիցի, այժմ եւ ի գալուստ տեսաւն կրկնակի:

Ծան.—1 Վերջին տողում կրկնակի բառը ցրվլ է գրված արձանագրության մեջ ընկնող տարածությունը բաց չմտալու համար:

2 Արձանագրությունը չափածո է:

Տարրերեցում.—Մերձգրերից հուրի:

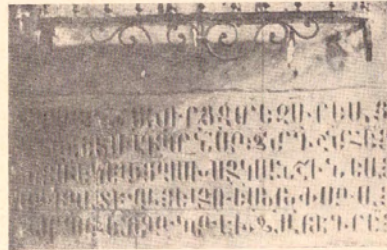
83(8). Չորսվոր եկեղեցու ներսում՝ ձախակողմյան պան վրա

(Լուս. 123)

Մ 1781

Հ ՋՅԼ

Հրատ. Հին Երևան, 194

Նկ. 123. Արձանագրություն № 83

լինի ր ՌՄԼ, բայց ՋՅԼ-են գրել չափածո արձանագրության հանգր եւ սուքը պահպանելու համար:

- 1 Հաստիչն հանուրց զմեզ սիրեաց,
- 2 զա(է)ր Ավետ(իս) վ(ար)դ(ա)պ(ե)ան առ(ա)ջն(ո)րդ շն(ո)րհե(ա)ց,
- 3 նա զս(ու)րբ եկեղեցոյս խաչկալն շինեաց,
- 4 առ ի պատիւ վայելչու(թ)ե(ան) մերս փառաց,
- 5 հ(ա)յր(ա)պետութե(ան) ա(հառ)ն Ղուկասու եւ ի ՋԼ (1230 + 551 = 1781) թվին գրեց(աւ):

Ծան.—Թվականը հինգերորդ տողում ՋՅԼ-ի փոխարեն (900—300 և 30) պետք է գրված

84(9). Չորսվոր եկեղեցու նր մուտքի նակասին

(1889 թ.)

- 1 Բացան գուռն եւ լուսամուտք, շինեցան խաչկալ, վերնատուն, տանիք, պարիսպք,
- 2 վերանորոգեցան շինուածք արդեամբք եկ(ե)ղ(ե)ցւ(ո)յն, ջ(ա)ն(ի)ւք երեսփ(ոխան) Մ. Տ. Սարգսի(ա)նի:
- 3 1889

Ծան.—Այս արձանագրությունը նոր է, բայց ղեկողեցինք, որովհետև նորոգություններին է վերաբերում եւ եկեղեցու կառուցման ու նորոգությունների հետադրուման ժամանակ կարող է պիտանի լինել:

Գ. Ն Ո Ր Ք Ի Կ Ա Մ Ո Ւ Ր Ջ

85(1). Ամ երեսին կամաքի ամբողջ երկարությամբ

Հ ՌՃԺԳ

Մ 1664

Հրատ. Հին Երևանը, 216

- 1 Յոնան վ(ա)րդ(ա)պ(ե)աս շինեցի զհամուրջս յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոց՝ հօրն իմոյ՝ Յովսէփին եւ մօրն իմոյ՝ Սուլթանին, եւ եղբարցն իմոց Յովատփին, ա(է)ր Հ(ա)յր(ա)պ(ե)տին, Պետրոսին, Մաշատուլին՝ եւ քվերցն իմոց:
- 2 Շինեցաւ սա ի թ(ա)ղ(աւո)ր(աւ)թե(ա)ն: Պարսից երկրի Շահապաղին եւ իշխ(ա)ն(ու)թե(ան) երկրիս Ազատուլի խանին եւ հ(ա)յր(ա)պ(ե)տ(ու)թե(ա)ն Հայոց տ(հառ)ն Յակոբայ սրբազան կ(ա)թ(ո)ղ(ի)կ(ո)սի: Որք ընթեանուք յիշէք զմեզ ի ա[ւ]լէր: Ի թվին ՌՃԺԳ (1113 + 551 = 1664):

Ծան.—Առաջին տողի սկիզբը և վերջը, ինչպես նաև երկրորդի վերջը ծածկված են շաղախի ձեւով, բայց, ըստ երևույթին, այդտեղ ձեւիկը կն բարեի շարքված տեղերը միայն, այդ պատճառով արձանագրութեան սկիզբը և վերջը անվերձանելի են դարձել:

Տարբերքը.—Հին Երևանը, արձանագրութեան սկզբում ունի նորոգեցի Յոնան վրաս: Այնուհետև Հին Երևանը փոխանակ Յոնան վարդապետ շինեցի զկամուրջս յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց. զրեւ է՝ շինեցի . . . յիշեցեք ինձ և մարն իմոյ Մուլ շինեցի . . . յիշեցեք ինձ (ճախնարար նաև զրիպակ է):

Երկրորդ տողի սկիզբը ևս անհաշու է վերձանվել Հին Երևանում, փոխանակ Շինեցաւ սա ի քաղաւորութեան վարսից երկրի ճանապարհն եւ իշխանութեան Ապագղուլի խանին, զրեւ է՝ . . . ցառաւ . . . ի . . . երկրի ճանապարհի . . . իշխանին երկրիս Պ . . . ի խանին:

86(2). Նորի կամուրջի հր կողմում՝ մի քարի վրա
 Հ ՌՃԺԳ Մ 1664
 Հրատ. Հին Երևանը, 216

- 1 ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԺԳ (1113+551=1664)
- 2 ԶԿԻՐԱԿՈՍ ԳՐ . . . զՐԻ
- 3 ԿԱՄԱՐՉԻՍ . . . [ՃԷ]ՇԿԼ
- 4 ԱՂԱՅԻՄ:

Ծան.—Շատ կարևոր է Կիրակոս-ից հետո եկող բարը, որ, գծրախտարար, բոլորովին չկարողացանք վերականգնել Գ-ից հետո Ռ-է, երբորդ զիրը անհնար է հասկանալ: Այդ բարը պետք է պարզեր, թե Կիրակոսը ինչ կապ ունի կամրջի հետ:
 Համենայն դեպս պարզ է, որ արձանագրութեանը կամրջի շինութեան հետ նույն տարվան է պատկանում և Կիրակոսն էլ կապված է այդ շինութեան հետ:

87(3). Նորի կամուրջի ան պատին (այժմ տեղանակված է և գտնվում է
 Հայաստանի պատմության քանդակարանում
 (1664 թ.)

Հրատ. Հին Երևանը, 217. ՊԹ ցուցակ, 24 (էջ-59)
 Յովհաննէս վարդապետ

Ծան.—Փակագրերը խորհրդանշում են կամուրջը կառուցել տվող Հովհաննէս վարդապետի անունը:
 Ե. ԳԵԹՍԵՄԱՆԻ ՄԱՏՈՒՌ

88(1). Մատուռի հյուսիսային պատին, փորագրած խաչերի արանում
 (Լուս. 124)
 ԺԷ զար
 Հրատ. Հին Երևանը, 213, ծան.

Խաւճալ Հայրանին, Գուլիջանին
 Տարբերքը.—Հին Երևանը Հայրանին կարգացել է Հայրուհին:

89(2). Գերսեմանի մատուռի նույն պատին, խաչերի միջև
 (Լուս. 124)
 ԺԷ զար

Հրատարակում է առաջին անգամ
 Ս(ուր)բ խաչս Ամիրին, խաթունիաշին:

90(3). Գերսեմանի մատուռի հր պատի խաչերի միջև

(Լուս. 124)

ԺԷ զար

Հրատարակում է առաջին անգամ

Նկ. 124. Արձանագրութեան № 88, 89, 90

Սաչ(ս) Խլուքին, Ասանէթին, Ինանին:

Ձ. ԿՈՆԴԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

91(1). Ան պատին, կենտրոնում, անմիջապես իրի սակ

(1710 թ.)

Հրատ. Հին Երևանը, 205

ա. Սաչեկութեան բարձրաբանդակի տակին
 Յ(խուս) Ն(աղովրդեցի) Թ(աղաւոր) Հ(րէից)
 ր. Սաչի կողքերին

- 1 Նշան
- 2 Եղիթող տ(է)րուն(ա)կան
- 3 Ի փրկ(ու)թի(ւ)ն սրբ(ս)ց մ(ա)րդկան:

Ծան.—Քրիստոսը զամված է խաչին, իսկ տակին կանգնած են տիրամայրն ու Հովհաննէսը: Քրերը փորագրի են:

Արձանագրութեանը ժամանակագրել ենք կեկեղեցու կառուցման թվականով (1710):
 Տարբերքը.—Հին Երևանը չունի սկզբի Յ. Ն. Թ. Հ. և վերջում չունի՝ մարդկան:

92(2). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու նույն պատի հա կողմում
(Լուս. 125)
(1710 թ.)
Հրատ. Հին Երևանը, 205

Նկ. 125. Արձանագրություն N 91—97

- 1 Ս(ուր)ը Յովհաննես
- 2 էս Մկրտիչ:

Ման.—Գրերն սուուցիկ են և բովանդակում են եկեղեցու անունը:

93(3). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու նույն պատի հա կողմում
(Լուս. 125)
Հրատ. Հին Երևանը, 205, Սմբ, 12

- 2 Թվ(ին) Ռ
- 1 ՃԾԹ (1159 + 551) = (1710):

Ման.—Այս թվականը վերաբերում է խաչքարերի ամբողջ խմբին՝ միավանդակ եկեղեցու հիմնովին վերակառուցմանը:

94(4). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու ան պատի նույն խմբի ձախակողմյան խաչերից մեկի վրա, որ սահարի վերաշինարյան բուն արձանագրությունն է
(Լուս. 125)
(1710 թ.)

Հրատ. Հին Երևանը, 205, Սմբ, 12

- 1 Կամաւն Ա(ստուծոյ)
- 2 Եկեղ(ե)ց(ի)ս Մէլիք
- 3 Ազամալ շինեց յ(ե)շ(ա)~
- 4 տակ իւր եւ ծն(ս)ղ(ա)ց՝ Մէ~

5 լ(ե)ք Ծ(ա)տ(ու)րին, Խ(ա)յր(ե)կու~ 7 Ծ(ա)տ(ու)րին, Սհ(ա)կին Աղ(ա)վ(ե)ին:
6 ն եւ որդոց՝ Մէլիք Նաղ(ին),
Ման.—Աղավել անունը վերջավորությունն է չունի. լրացրել ենք Հին Երևան-ից:

95(5). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու ան պատի նույն խմբի հյուսիսային կողմի երկրորդ շարքի խաչարի վրա
(Լուս. 125)
(1710 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Ս(ուր)ը խ(ա)շ(ս)
- 2 Մէլիք Ծատուրի
- 3 դուստր Խանուսին:

Ման.—Առաջին սողը զրված է խաչքարի ճակատին, իսկ բ և գ տողերը՝ խաչքարի ստորին մասում:

96(6). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու ան պատին, կենտրոնի խաչարի վրա
(Լուս. 125)
(1710 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յ(ա)կ(ո)րջ(ա)նին ծն(ո)ղ(ացն)
- 2 նիկող(ո)սին, Լեւոն:

97(97). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու նույն պատի հր կողմի խաչարի ստորին մասում
(Լուս. 125)
1710 թ.

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յ(ի)շ(ա)տ(ա)կ է ս(ուր)ը խաշ(ս) մէլիք Աղ(ա)մալի
- 2 դստ(ե)րց՝ Սասաթին, Խ(ա)յր(ե)կու(ն):

Ման.—Խաչքարի անունը լրացրել ենք 4-րդ արձանագրության հիման վրա:

98(8). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու նույն պատի աջակողմյան խաչարի վրա

(Լուս. 126)

(1710 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յ(ի)շ(ա)տ(ա)կ (է)
- 2 ս(ուր)ը խ(ա)շ(ս)
- 3 Ըսպ(ա)հանա դշա(ս)ին
- 4 . . . կարար Յովս(է)փի որդի Մ(ա)րկ(ս)ին:

Ման.— . . . կարար բառը ներկարար չլրացրինք, քզ-դաշանակով, որ կարող է այլ բառ լինել:

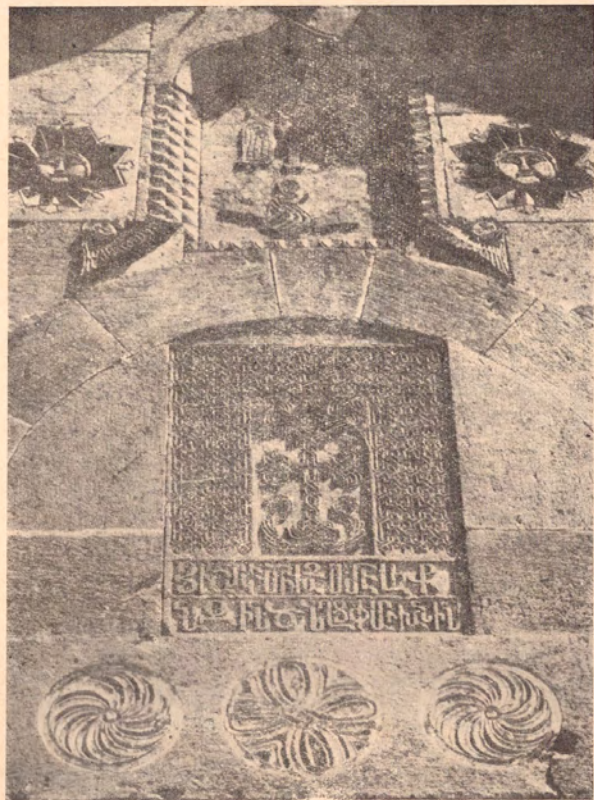
Նկ. 126. Արձանագրություն N 98

99(9). Կոնդի ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու ամ պատի նակտաի խաչքարի վրա

(Լուս. 127)

(1710 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 127. Արձանագրություն № 99

- 1 Յիշ(ա)տ(ա)կ է ս(ու)բ խաչս Մէլիբ
- 2 Ն(ա)ղին, ծն(ս)ղ(ա)ց, Փարիխ(ա)նին

Ծան.—Մնողաց հոգնակի թվից հետո, միայն Փարիանին է գրած, նշանակում է, Փարիանը ծնող չի, այլ որիչ անձ է:

100(10). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու ամ պատին, նախադից հր, մի այլ խաչքարի վրա

(Լուս. 128)

(1710 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 128. Արձանագրություն № 100

- 1 Յիշ(ա)տ(ա)կ է ս(ու)բ խ(ա)չս
- 2 (մէ)լիբ Մ(ա)տ(ու)բի օրդի Աղ(ա)ղէ-
- 3 լին, Միբղայրար-
- 4 ին:

101(11). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու նույն պատին, բարձուս, հյուսիսային կողմում, պատի մեջ հագցրած մի այլ խաչքարի վրա

(Լուս. 129)

(1710 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Ս(ու)բ խ(ա)չ(ս)
- 2 յիշ(ա)տ(ա)կ է

3 Գրեգորին եւ օրդոցն՝ Մկրտումին, Մախա[ս]ին:

Նկ. 129. Արձանագրություն № 101

102(12). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու նույն պատի հո կողմում, երկուդ շարքի խաչքարի սակ

(Լուս. 130)

(1710 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 130. Արձանագրություն № 102

- 1 Յիշ(ա)տ(ա)կ է ս(ու.բ)բ խ(ա)չս Ըսպ(ա)հանցի
- 2 Սաշ(ա)տու.բին ծն(ո)ղ(ա)ց՝ Ղ(ա)զ(ա)բին եւ գՏիխան(ին)

Ման.—Տիխան, բար կրճատված է երևում (տի մասը), դժվար է այդ անձանթ անունը ենթադրություն վերականգնելը, գուցե Տիխան՝ աքր և խան բառերի միացումից առաջացած: Այդ պատճառով չլրացրինք Տիխին խան ձևով:

103(13). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու նույն պատին հազգրած խաչաբար ստորին մասում (երկուդ շաբ, հր կողմի վրա), ուռուցիկ գրեթով

(Ա.ս.ս. 131)

(1710 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յիշ(ա)տ(ա)կ է ս(ու.բ)բ խ(ա)չս Ըսպ(ա)հա-
- 2 նցի Սաշատու.բին, ամէն:

104(14). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու նույն պատին, խաչաբար երեսին

(1710 թ.)

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Տ(է)բ Ա(սառւ.ա)ծ
Յ(խու.ս) Ք(բխոս)ս:

105(15). Կոնդի ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու ներսում, հր-ան պլան ամ երեսին

ԺԸ դար (1710 թ. հետո)

Հրատ. Հին երևանը, 206. Սմբ, 12

Նկ. 131. Արձանագրություն N 103

- 1 Յիշ(ա)տ(ա)կ է ս(ու.բ)բ եկեղեցու ս(ու.բ)բ դա-
- 2 սի Ֆարշն մաղազսրծ Բալբամի
- 3 սրդի Յարութին եւ իւր բաժին եղիս(ա)բ-
- 4 եթին, որ վարդ(ա)վ(ա)սին նաւ(ա)կ(ա)տե(ա)ց
- 5 պատ(ա)բ(ա)զն միշտ եղիցի սոցա
- 6 հոգուն:

Ման.—Հայերենում բոլա բառի արձամարձական լինելու պատճառով զավանձերում հալ բոշաներին անվանում էին իրենց արձնաթի անունով մաղազսրծ: Ինչպես հայտնի է, Կոնդում ապրել են բուշաներ, որոնցից մեկն էլ այս Հարութունն է:

Տարբերակում.—Հին երևանը երբոր տողում կետեր է դրել և իւր բաժին (հնում կնոջը համարել են ամուսնու բաժինը) բառերի տեղում:

106(16). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու հս-ան պլան հր երեսին

(1710 թ.)

Հրատ. Հին երևանը, 206

- 1 Յիշ(ա)տ(ա)կ է ս(ու.բ)բ խ(ա)չս եւ եկ(ե)ղէցիս Մէ-
- 2 լիբ Աղամալին եւ ծն(ո)ղ(ա)ցն՝ Մէլիբ Մա-

- 3 տու.բին եւ Սանր(է)կին եւ կ(ո)ղ(ա)կից Մար(ի)ամին,
 - 4 սրդ(ո)ցն՝ Մ(է)լ(ի)ք Նազին, Ծ(ա)տու.բ(ի)ն, Ս(ա)կին:
- Ման.—Ժամանակը որոշել ենք եկեղեցու կառուցման թվականով: Այդ թվականը դրոշմած է եկեղեցու տե հատարին: Տարբերակում.—Հին երևանը սր խաչս եւ եկեղեցիս կարդացել է սր խաչս եկեղեցիս. չորրորդ տողում չի գրել Նազին, իսկ Մէլիբը վերագրել է Մատուրին:

107(17). Կոնդի ս. Հովհաննես եկեղեցու հս-ան պլան երեսին, նախորդի սակ, մանր և ուռուցիկ գրեթով

(1710 թ.)

Հրատ. Հին երևանը, 206

- 1 Յիշատակ է սիւնս այս նի-
- 2 կողսի սրդի Մարգսի կո-
- 3 դակից Մարիանին, իւր դո-
- 4 ւար նանագուլին:

Է. ԿՈՆԴԻ (ԿՈՋԵՌՆԻ) ԳԵՐԵՍՄԱՆՈՅ

108(1). Գերեզմանոցի գաղափամոսի բարձունքի հր կողմում: Գրված է քարի հարք մակերեսին

Մ 1666

Հ ՌՃԺԵ

- 1 Այս է տապան Կա---
- 2 բապետին, որ է
- 3 սրդի Արամին. ԹՎ(ին)
- 4 ՌՃԺԵ (1115+551=1666)ին:

Ման.—Թվականների վրա երկու պատիվ է գրված, որպեսզի շատ երկար ու ազնի չլինեն:

109(2). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, երկու սալամագիր մի քարի վրա

Մ 1677

Հ ՌՃԻԶ

- ա. 1 Այս է հանդիսա
- 2 Մարգ(ս)ին եւ եղբարին
- 3 ԹՎ(ին) ՌՃԻԶ (1126+551=1677):
- բ. 1 Աստ ամիտփի հեղանոցի
- 2 մղտսի Սիմոն, որ է սրդի Ա(սառւ.ա)ծատրին:

Ման.—Եղբարին, պետք է հասկանալ Մարգսի եղբայր, որ է մղտսի Սիմոնը (երկրորդ տապանադիր):

110(3). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, օրոցանև քարի վրա

Մ 1707

Հ ՌՃԾԶ

- 1 Այս է տ(ա)պ(ա)ն Աղաբարին, որ է սրդի Յարութի-
- 2 նին: ԹՎ(ին) ՌՃԾԶ (1156+551=1707):

Ման.—Բոլոր 3 գրերը է ձևով են գրված:

111(4). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողմից գտնվող ֆարի երեսին

Հ ՌՄԺԸ

Մ 1769

- 1 Այս է ա(ա)յան Մ-
- 2 անասին, որ է բա-

- 3 ժին Յարութին:
- 4 Թվ(ին) ՌՄԺԸ (1218+551=1769):

112(5). Կոնդի գերեզմանոցի զագարմամսին, հր կողմի վրա

Հ ՌՃԽԵ

Մ 1696

- 1 Այս է ա(ա)յ(ա)ն Փիրու-
- 2 որդի նիկոզսին:

- 3 Թվ(ին) ՌՃԽԵ (1145+551=1696):

113(6). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ

Հ ՌՃԾԵ

Մ 1706

- 1 Այս է ա(ա)յ(ա)ն Շա-
- 2 հգարաին, որ է բա-

- 3 ժին ա(է)ր Թուսանի: Թվ(ին)
- 4 ՌՃԾԵ (1155+551=1706):

Ծան.—Գրերը մաշված են և գծավորով չափ են կարգացվում:

114(7). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողմից, մամուկալած սապանաֆարի երեսին

(Լուս. 132)

Հ ՌՃՀ

Մ 1721

- 1 Այս է ա(ա)յան Զու-
- 2 դու երևանա նուր-
- 3 իջանց Մարգարի
- 4 որդի տիր(ա)ցու Թուսա-
- 5 ին: Թվ(ին) ՌՃՀ (1170+551=1721):

Նկ. 132. Արևանագրություն № 114

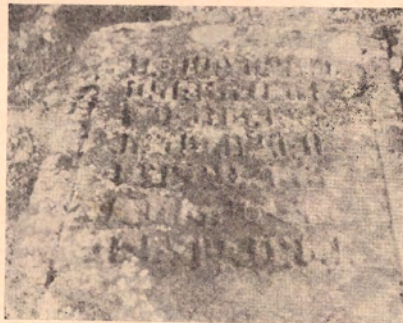
115(8). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ

(Լուս. 133)

Հ ՌՃԿԷ

Մ 1718

- 1 Այս է տապան
- 2 Ակորճանի
- 3 [և.] ամուսին իւր
- 4 Յանին, որ է դու-
- 5 սար Շահին . . .
- 6 Թվ(ին) ՌՃԿԷ (1167+551=1718)ին,
- 7 Փետրվարի ժ(10)ին:

Ծան.—Աղջկա հոր անունը ճշտիվ վերականգնելն անհնարին է, որովհետև Շահ տիրազուր շատ անունների վրա է գրվում Շահնագար (Շահգուլ, Շահիջան) կարող է լինել նաև Շահին:

Նկ. 133. Արևանագրություն № 115

116(9). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ

Հ ՌՃԾԳ

Մ 1705

- 1 Այս է ա(ա)յ(ա)ն Աննախանին,
- 2 որ է բաժին Ալիխանին:
- 3 Թվ(ին) ՌՃԾԳ (1154+551=1705) յամի ըին:

Ծան.—Վերջում գրված է զիրը յամի ըին ազելորդ է, եթե դա իբրև թվական 8 լիներ, կողքին պետք է գրված լիներ նաև ամիսը:

117(10). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ

Հ ՌՃԽԳ

Մ 1695

- 1 Այս է տապան Մա-
- 2 ըուրին, որ է կու-
- 3 զակից ա(է)ր Կարապե-
- 4 տին: Թվ(ին) ՌՃԽԳ (1144+551=1695):

118(11). Կոնդի գերեզմանոցի ան կողմում

Հ ՌՄ

Մ 1751

- 1 Այս է ա(ա)յան զթագկար
- 2 Ստեփանին, որ է որդի
- 3 Մայլիին: ՌՄ (1200+551=1751):

119(12). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ

Հ ՌՃՂ

Մ 1741

- 1 Այս է ա(ա)յան Բարին,
- 2 որ է որդի Պետրոսին:
- 3 ՌՃՂ (1190+551=1741):

120(13). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողմից

Հ ՌՄԽԳ

Մ 1795

- 2Այս է տապան
- Հերիբնա զին,
- 3 որ է բաժին ա(է)ր Փ-
- 4 իլիպոսին: Թվին
- 5 ՌՄԽԳ (1244+551=1795)-ին:

121(14). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողմից, փոքրիկ օրոցաձև սապանաֆարի կողի վրա
ԺԸ դար

- 1 Այս է ա(ա)յան Աննային, գուսար
- 2 ա(է)ր Փիլիպոսին:

122(15). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի ան, հարթ սապանաֆարի երեսին
Հ ՌՄԻԹ

- 1 Այս է տապան ուս-
- 2 դի Պետրոսին: Ի ՌՄ
- 3 ԻԹ (1229+551=1780) Թվին:

Մտճ.—Ուստա (վարդես) բարձր գրել են սեռական հոլովով, փոխանակ անվան կողքին՝ ուղղականի:

123(16). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, օրոցանն սապանաբարի կողքին
Հ ՌՄԼԹ՝ *Մ 1790*

- 1 Է այս շերիմ ա(է)ր Փիլիպոսին,
- 2 որ է որդի ռազա Ստեփանին:
- 3 Ի ՌՄԼԹ (1239+551=1790) թվին:

124(17). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, հարթ քարի վրա
Հ ՌՃՀ *Մ 1721*

- 1 Այս է ա(ա)յան Մէ-
- 2 լիք Ալլահիէր-
- 3 դու որդի Մայիլին:
- 4 ՌՃՀ (1170+551=1721):

125(18). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, սափակ սապանաբարի երեսին
Հ 1233 *Մ 1784*

- 1 Այս է ա(ա)յան Ստեփանի
- 2 կողակից Հոիրոսի-
- 3 ժին: Թվ(ին) 1233(+551=1784):

126(19). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, փոքրիկ օրոցանն սապանաբարի կողքին
Հ ՌՃԾ՝ *Մ 1701*

- 1 Այս է ա(ա)յ(ա)ն Մոթոսի
- 2 որդի Ղազարին: Թվ(ին) ՌՃԾ (1150+551=1701):

127(20). Կոնդի գերեզմանոց, օրոցանն մեծ սապանաբարի գլխին, նախորդի
մոտեքում *Մ 1773*
Հ ՌՄԻԲ՝

- 1 Այս է տապ(ա)ն
- 2 առն մեծի բ(ա)րի-
- 3 պ(ա)շտի Իսրայելի և:
- 4 սակերչի, որ է որդի Ա-
- 5 դապին: Թվ(ին)
- 6 ՌՄԻԲ՝ (1222+551=1773):

128(21). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի հյուսիս
Հ ՌՃԼԲ՝ *Մ 1683*

- 1 Այս է ա(ա)յ(ա)ն Զոր-
- 2 իխանին, որ է կո-
- 3 դակից ա(է)ր Ակոր-
- 4 ին: Թվ(ին) ՌՃԼԲ (1132+551=1683)-ին:

129(22). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի հս, կոսոված քարի երեսին
Հ ՌՃՊԶ՝ *Մ 1697*

- 1 Այս է ա(ա)յ(ա)ն Գարաբ . . . ի
- 2 Բուլութենց ա(է)ր Պաշ-

3 առուրի, որ վարճան-
4 [է]ց(աւ) ի Թվ(ին) ՌՃՊԶ (1146+551=1697)-ին:

Մտճ.—Գրերը մաշված են Գարաբ . . . ի բարձր անհասկանալի է և կասկածելի:

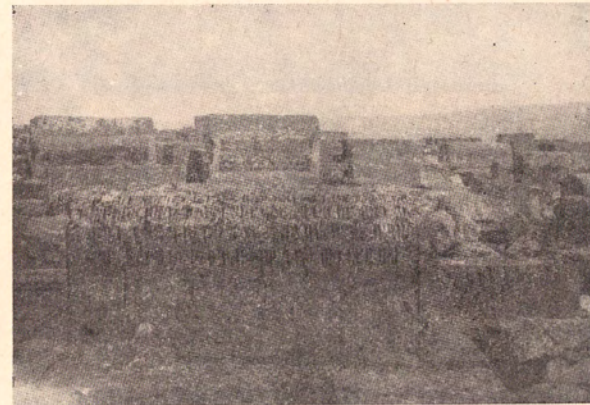
130(23). Կոնդի գերեզմանոց, Կոզեռնի մասուրից դեպի ան, օրոցանն քարի կողքին
Հ ՌՃԻԵ *Մ 1676*

- 1 Այս է ա(ա)յ(ա)ն Մարիամին, դուստր մահդ(եսի) Աւակին,
- 2 որ է բաժին Մելիքս-
- 3 էթին: Թվ(ին) ՌՃԻԵ (1125+551=1676):

131(24). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտեքում, սափակ սապանաբարի երեսին
Հ ՌՃՀԲ *Մ 1723*

- 1 [Տ(ա)յ(ա)ն] Գ- *5 ճանին:*
- 2 բեդո[բ]- *6 Թվ(ին) ՌՃ-*
- 3 ի որ[բ] *7 ՀԲ (1172+551=1723):*
- 4 Ակոր-

132(25). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, օրոցանն քարի կողքին
(Լուս. 134) *Մ 1767*
Հ ՌՄԺԶ՝

Նկ. 134. Արձանագրություն № 132

- 1 Այս է տապան գիր հանգստի, Յարութի(ւն)ի անու-
- 2 ա՛մբ առն բարի, գոլով յերկրէն գեղարքունցի,
- 3 ի գեղջէն Դալի Ղարաաշցի, է սա որդի Ապալ-
- 4 ջանին, որ է եղբայր Մելիք Սարգիսջանին: Թվ(ին) ՌՄԺԶ (1216+551=1767):

133(26). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի ամ կողմում, փոքրիկ օրոցան փար վրա
 Հ ՌՄԺԵ Մ 1766

- 1 Այս է տապան Բաղչազուլին,
- 2 որ է գուսար Յարութի(ւն)ին: ՌՄԺԵ (1215+551=1766):
- Ծան.—Նախորդի գուսարն է, որ հորից մի տարի առաջ է վանճանվել:

134(27). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի նս կողմում, հար գերեզմանափարի երեսին
 Հ ՌՄԺԲ Մ 1763

Նկ. 136. Արձանագրություն 134 և 135

1 Այս է տապան	4 Մանուշարին եւ
2 Ֆալաքին, որ է	5 քոյր Մելիք Ջան-
3 գուսար Մելիք	6 ին: Թվ(ին) ՌՄԺԲ (1212+551=1763)-ին:

135(28). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի նս կողմում, հար գերեզմանափարի վրա
 Հ ՌՄԶ Մ 1757

1 Այս է տապան	4 Ապալջանի
2 Հոսումիմի,	5 Թվ(ին) ՌՄԶ (1206+551=1757)-ին:
3 որ է գուսար	

136(29). Կոնդի գերեզմանոց, Գալիարդաւցի Հարուքունի (№ 132) գերեզմանի
 Հ ՌՄԼԷ Մ 1788

- 1 է այս տապանն Հոիփսիմէայի,
- 2 որ էր կենակից սա Յարութիւնի:
- 3 Ով հանդիպողք յայտ շիրմի,

- 4 վասն Ասաուճոյ տուք զողորմի:
- 5 Ի ՌՄԼԵ (1237+551=1788) Թվ(ին) Ղեկզ(և)մբ[և]րի ԻՆ (25)-ին վախճ-
- 6 անի:

Ծան.—Թաղված է եր ամուսնու կողքին:
 137(30). Կոնդի գերեզմանոց, սափակ գերեզմանափարի երեսին, նախորդ խմբից
 ԲԻՂ դեպի ն Մ 1788

1 Այս է տապան	4 ր է հայր Աւե-
2 մողնրցի Օվ-	5 տին: Ի ՌՄԼԷ (1237+551=1788) Թվ(ին):
3 հաննէսին, ո-	

Հ ՌՄԺԹ 138(31). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողքին Մ 1770

1 Այս է տապան	4 Մողնրցի Օվ-
2 Մանփարին,	5 հաննէսին:
3 որ է կողակից	6 Ի ՌՄԺԹ (1219+551=1770) Թվ(ին):

Ծան.—Մանփար անունը անծանոթ էր մինչ այժմ:

139(32). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից ԲԻՂ դեպի ն, սափակ սապանափարի երեսին
 Հ ՌՄԽԲ Մ 1793

1 Այս է տապան	5 եւ է կողակից
2 Նաղլուխանին,	6 Ավէտին: Ի ՌՄ
3 որ է գուսար	7 ԽԲ (1242+551=1793) Թվ(ին):
4 Նահնազարին	

140 (33). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից ԲԻՂ դեպի ն, օրոցան փարի կողքին
 Հ ՌՃԲ Մ 1653

1 Այս է տապան Ակրբի որդի Դուկաս
2 ին: Թվ(ին) Ռ
3 ՃԲ (1102+551=1653):

141(34). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, օրոցան փարի կողքին
 Հ ՌՃ Մ 1651

1 Այս է տապան Կրտանենց Յակըբին:
2 Թվ(ին) ՌՃ (1100+551=1651):

142(35). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, օրոցան սապանափարի կողքին
 Հ ՌՃԸ Մ 1659

1 Այս է տապան Սանփարուն, գուսար Զաքարի, կին
2 ա(ե)ր Առաքելին: Թվ(ին) ՌՃԸ (1108+551=1659)

Ծան.—Փորագրիչը Առաքել բառի ակ գրերը մոռացած լինելու պատճառով տակին է ավելացրել, եր-
 րորդ տողի տեղում:

143(36). Կոնդի գերեզմանոց, նույն խմբի մեջ, օրոցան փարի կողքին
 Հ ՌՃԸ Մ 1659

Այս է ա(ա)պ(ա)ն Սպահանցի Մխիթարի որդի վարպետ Մարզ(ա)բին: Թվ(ին) ՌՃԸ
(1108+551=1659): |
|---|

144(37). Կոնդի գերեզմանոց, նույն խմբի մեջ, օրոցանն ֆարի կողին
Հ ՌՃԸ
Մ 1659

- 1 Այս է տ(ա)յ(ա)ն Գառն(ե)ցի Անդր(ե)ասի որդի[ի] . . .
- 2 որ բէմուրաս մեռավ թվ(ին) ՌՃԸ (1108+551=1659):

145(38). Կոնդի գերեզմանոցի գազարի մոտ, օրոցանն սապանաֆարի կողին
Հ ՌՄԼԳ
Մ 1784

- 1 Այս է տապան երեանցի զազար Արճակին, որ է որդի ջուղանցի
- 2 Միքայելին, որ եւ ինքն է հայր տիրացու Միքայելին: Ով հանդի-
- 3 պողք տուք ողորմին: Ի ՌՄԼԳ (1233+551=1784) թվ(ին), նոյեմբերին:

146(39). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, օրոցանն սապանաֆարի կողին
Հ ՌՃՀԸ
Մ 1729

- 1 Այս է տապան Էրէվանցի անյիշ-
- 2 առակ ոսկէրիճ Կոստանի, որ է որդի
- 2 Մարուքին: Թվ(ին) ՌՃՀԸ (1178+551=1729):

147(40). Կոնդի գերեզմանոց, գտնվում է նախորդի կողին, սափակ
գերեզմանաֆարի երեսին
(Լուս. 136)

Հ ՌՄԶ

Մ 1757

Նկ. 136. Արճ. № 147 և 148

- 1 Այս է տապան
- 2 Իփրեխիմին, որ է

- 3 բաժին Ապարդանին:
- 4 Թվ(ին) ՌՄԶ (1206+551=1757)-ին:

148(41). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի հր, սափակ սապանաֆարի երեսին
(Լուս. 136)

Հ ՌՄԺ

Մ 1761

- 1 Այս է տապան
- 2 Մահուն, որ է
- 3 բաժին Մելիք

- 4 Սարգիսջանին:
- 5 Թվ(ին) ՌՄԺ (1210+551=1761)-ին:

Ման. — Այս անտավոր իզական անունը, ուղղական մանի, պս. ման-լուսին բառից է հղ. մահին:

149(42). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողին՝ սապանաֆարի երեսին
Հ ՌՄԺ
Մ 1761

- 1 Այս է տապան Գուրու-
- 2 մին, որ է դուստր մէ-

- 3 լիք Մանուչարին:
- 4 Թվ(ին) ՌՄԺ (1210+551=1761):

150(43). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողին՝ սապանաֆարի երեսին
Հ ՌՃՀԸ
Մ 1728

- 1 Այս է տապան Դվին-
- 2 արին, որ է քոյր Մէլիք-
- 3 Ջանին: Թվ(ին) ՌՃՀԸ (1177+551=1728)-ին:

151(44). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողին, սապանաֆարի երեսին
Հ ՌՃՀԸ
Մ 1726

- 1 Այս է տապան Նազու-
- 2 խանին, որ է մայր Մէլ-
- 3 իք Ջանին: Թվ(ին) ՌՃՀԸ (1175+551=1726):

152(45). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի խմբակցության մեջ, մանկական օրոցանն
ֆարի երես կողերին

Հ ՌՄԶ

Մ 1757

- 1 Այս է տ(ա)յ(ա)ն Աւետիսի,
- 2 որ է որդի

- 3 Մէլիք Սարգիսջանին:
- 4 Թվ(ին) ՌՄԶ (1206+551=1757)-ին:

153(46). Կոնդի գերեզմանոց, նույն խմբի մեջ, օրոցանն ֆարի կողին
Հ ՌՄԺԶ
Մ 1767

- 1 Թվ(ին) ՌՄԺԶ (1216+551=1767):
- 2 Այս է հանդիսա եփրոսիմին, որ է
- 3 դուստր Մելիք Սարգիսջանին:

154(47). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդների խմբակցության մեջ,
օրոցանն ֆարի վրա

Հ ՌՄԺԸ

Մ 1769

- 1 Այս է տապան դեր հանգստի, Մէլիք Սարգ-
- 2 խջանի: Գանձս, որ ես ունէի, դանկ մի տանել ոչ կ(ա)ր-
- 3 ացի, զոր ինչ ավի՛ գայն ինձ մնաց, զոր թողի, գայն
- 4 կորուսի: Ով հանդիպողք իմոյս շիրմի, վ(ա)ս(ն)
Ա(ստուծո)յ տուք
- 5 ողորմի, տ(է)ր մեր Յ(իսու)ս ձեզ գթ(ա)ցի:
- Թվ(ին) ՌՄԺԸ (1218+551=1769) -ին:

Ման. 1. Գարը կտորված է և աշակերտան կտորը ընկած է մի այլ տեղում:

155(48). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի ան, օրոցանն ֆարի կողին
Հ ՌՃ
Մ 1651

- 1 Այս է տապան խոճայ Դազարին:
- 2 Թվ(ին) ՌՃ (1100+551=1651):

156(49). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից մոտ 25 ֆայ հեռու, դեպի ան, սափակ սապանափարի երեսին

Հ ՌՃԺԵ

Մ 1666

- 1 Այս է տ(ա)պ(ա)ն ոսկի-
- 2 բիչ Նոնմի, որ է որդի
- 3 Սարգսի: ՌՃԺԵ (1115+551=1666) ԹՎ(Ին):

157(50). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի ան, օրոցանև փարի հս կողմին Հ ՌՃԽԳ

Մ 1695

- 1 Այս է տապան դամբարանի, որ է դուստր
- 2 Առնճէցի Մէլիքին, որ է հարսն տ(է)ր
- 3 Նիկողոսին: Սորա անուն Լալեաղութ
- 4 Կոչի: ԹՎ(Ին) ՌՃԽԳ (1144+551=1695):

158(51). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի ան, օրոցանև փարի հս երեսին

Հ ՌՃԵ

Մ 1656

- 1 Այս է տ(ա)պ(ա)ն Բօշէլի որդի ք(բիստո)սա-
նուէր քահ(ա)ն(ա)յի և տ(է)ր Մկրտիչ
- 2 քարտուղարի: ԹՎ(Ին) ՌՃԵ (1105+551=1656):

159(52). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի հս կողմում, սափակ փարի երեսին Հ ՌՃԻ

Մ 1671

- 1 Այս է տ(ա)պ(ա)ն Բարազի-
- 2 նց տանուաէր Ա(ստուս)ծ-
- 3 ատուրի որդի Սիմոն-
- 4 ին: ԹՎ(Ին) ՌՃԻ (1120+551=1671):

160(53). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի ամ կողմում, սապանափարի հարթ երեսի վրա, գրված փարի երկարությամբ

Հ ՌՃԾԷ

Մ 1708

- 1 Այս է տ(ա)պ(ա)ն Էլիազին, որ է որդի խօճա Փանօսին, որ
- 2 փոխկցաւ առ Ա(ստուս)ծ ՌՃԾԷ (1157+551=1708) ԴՎի գեկտեմբերի ԻԳ (24)-ին:

161(54). Կոնդի գերեզմանոց, օրոցանև փարի հս կողմին, նախորդ խմբակցության մեջ Հ ՌՂԷ

Մ 1648

- 1 Այս է տապան Աղայի որդի խոճայ յԱւաքին:
- 2 ԹՎ(Ին)ՌՂԷ(1097+551=1648):

162(55). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի հս, օրոցանև փարի հս կողմին Հ ՌՃԳ

Մ 1654

- 1 Այս է տապան խոճայ Միրանին, որ իրադ-
- 2 ուրէնով լրման էր և յոգուն: ԹՎ(Ին)
ՌՃԳ(1103+551=1654):

Ման.— Թեև գրերը երևում են, բայց մեզ բոլորովին անհասկանալի են որ իրադ ուրեմով լրման էր և յոգուն բառերի իմաստը: Հասկանալի է, որ ճիշտ չենք ընթերցել, բայց այժմ ոչ մի հնար չունենք ճշտելու, քանի որ քարը չկա:

163(56). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի հր, օրոցանև սապանափարի կողմին Հ ՌՂԲ

Մ 1643

- 1 Այս է տապան Ակրոնցի Պալուին: ԹՎ(Ին)
ՌՂԲ (1092+551=1643):

164(57). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, սապանափարի հարթ երեսին Հ ՌՃԿԳ

Մ 1715

- 1 [Այ]ս է տ(ա)պ(ա)ն Թիլիֆո-
- 2 էցի Խէչկենց Սա-
- 3 ղիլիսին, որ է որդի Ոհ-
- 4 անին: ԹՎ(Ին) ՌՃԿԳ (1164+551=1715):

Ման.— Կարգեհերն մի քանի տող շարունակությամբ անի, բայց գրերը երեսանց լինելու պատճառով մաշված են և չեն կարդացվում:

165(58). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից դեպի ան, օրոցանև փարի կողմին Հ ՌՃԻԸ

Մ 1679

- 1 Այս է տ(ա)պան Ովանէսի որդի Մկրտիչին,
- 2 որ վաղճանեցաւ մեծ շարժով, յունիսի Գ (4),
- 3 ԹՎ(Ին) ՌՃԻԸ (1128+551=1679):

166(59). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի հս-ան, օրոցանև փարի կողմին Հ ՌՃԶ

Մ 1657

- 1 Այս է տապան Ղազար Սահփանոսին:
- 2 ԹՎ(Ին) ՌՃԶ (1106+551=1657):

Ման.— Ղազարը թեև հարթող արհեստավոր:

167(60). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, սափակ գերեզմանափարի երեսին Հ ՌՃԼԸ

Մ 1689

- 1 Այս է տ(ա)պ(ա)ն Մխիթա-
- 2 ըին, որ է որդի Գալ-
- 3 աք Մուրատին: ԹՎ(Ին) ՌՃ
- 4 ԼԸ (1138+551=1689):

168(61). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողմին Հ ՌՃԻ

Մ 1671

- 1 Այս է տ(ա)պ(ա)ն դալար
- 2 Մուրատին: ԹՎ(Ին) ՌՃԻ (1120+551=1671):

169(62). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի հս-ան, օրոցանև փարի կողմին Հ ՌՃԷ

Մ 1658

- Այս է տապան խոճայ Մարտիրոսի: ԹՎ(Ին)
ՌՃԷ (1107+551=1658):

Ման.— Գրերը մաշված են, տեղ-տեղ միայն հետքերն են երևում:

170(63). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, սափակ ֆարի երեսին
 Հ ՌՃԷՆ Մ 1658

- 1 Այս է ա(ա)պ(ա)ն Մէլիք
- 2 խաթունին, որ է.
- 3 ԹՎ(ին) ՌՃԷ (1107+551=1658):

Ծան.—Երկրորդ տողում որ է բառերից հետո չեն փորագրել, թէ Մէլիք Խաթունը ո՞ւմ գուտորը կամ ում կողակիցն (բաժինը) է:

171(64). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, ֆարի հարթ երեսին
 Հ ՌՃԽԱ Մ 1692

- 1 Այսմ գամբարանս 4 որդի Ասատուրին եւ կո-
- 2 խ եղեալ շիրիմ 5 զակիցն Ղազարին:
- 3 պ(ա)ր(ս)ն Պողոսին Սայ է 6 ԹՎ(ին) ՌՃԽԱ (1141+551=1692):

Ծան.—Ղազար իր. անձնանունը մի անգամ ծանոթ է անթվակիր հիշատակարանից, Անձ, Գ. 114:

172(65). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, սափակ ֆարի երեսին
 Հ ՌՃԺԱ Մ 1662

- 1 Այս է տապան 4 բաժին թում-
- 2 աշխատող 5 անին: ԹՎ(ին) ՌՃ
- 3 Ղարիպին, որ է 6 ժԱ (1111+551=1662):

Ծան.—Արտակ Ղարիպ իր. անուն է. քանի որ կենն է (բաժինն է) թումանի: Հետաքրքիր է աշխատող մտահանունը: Համարաբար աղբյուս են կոչել արն կանանց, որոնք արիշների անկրում օրավարձով աշխատանք են կատարել (հաց թխել, լվացք անել եւ այլն):

173(66). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի ամ, օրոցանն ֆարի կողին
 Հ ՌՄԽ Մ 1791

- 1 Այս է տապան Վարդ- 4 ցի խառատ Գրի-
- 2 խաթունին, որ է 5 գորին: Սա վախ-
- 3 կողակից Երեսան- 6 ճանեց ի ՌՄԽ(1240+551=1791) ԹՎ(ին)

174(67). Կոնդի գերեզմանոց, Կոզեանի մասունից քիչ դեպի հր, օրոցանն ֆարի
 զլխամասում

Նկ. 137. Արձ. N 186

Հ ՌՃՀ Մ 1721

- 1 Այս է տապան [Մէ]-
- 2 լիք Նազին, որ է որդի
- 3 Մէլիք Աղամալին
- 4 ՌՃՀ (1170+551=1721) ԹՎ(ին):

Ծան.— Մէլիք Աղամալի որդու Մելիք-նազ անունը ըստ ձեռի, կարծես թե իրական է, բայց այդ անունը մեզ հայտնի է երկու անգամ էլ Կոնդի ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու արձանագրութուններից:

175(68). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողին, օրոցանն սափակ ֆարի
 զլխավերևում

Հ ՌՃԿԵ Մ 1716

- 1 Այս է ա(ա)պ(ա)ն Մէլիք Ա- 4 ճարեաց զկեսնս իւր
- 2 զամալին որ է որդի Մէ- 5 ՌՃԿԵ (1165+551=1716) ԹՎ(ին) յունվար
- 3 լիք Ծատուրին եւ վր- 6 ամսի ԻԸ (28)-ին:

Ծան.—Տապանաբարը կիսով չափ թաղված էր հողի մեջ, վերջին տողերը հարատեղիվ են պեղմամբ:

176(69). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, օրոցանն ֆարի զլիսին
 Հ ՌՃԿԵ Մ 1716

- 1 Այս է ա(ա)պ(ա)ն Մարիա- 4 հանդեաւ սո Գ(րիտտո)ս Ռ
- 2 մին որ է կողակից 5 ՃԿԵ (1165+551=1716) ԹՎ(ին):
- 3 Մէլիք Աղամալին եւ

Ծան.—Այս տապանաբարը կիսով չափ թաղված էր հողի մեջ:

177(70). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողին, օրոցանն սափակ ֆարի զլխամասում
 Հ ՌՃԿԸ Մ 1719

- 1 Այս է տապան 3 Մէլիք Աղամալին: ՌՃ
- 2 Մէլիք Ծատուրին, որ է որդի 4 ԿԸ (1168+551=1719) ԹՎ(ին):

Ծան.—Տապանաբարը կիսով չափ թաղված էր հողի մեջ:

178(71). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, օրոցանն սափակ ֆարի զլիսին
 Հ ՌՃՀԳ Մ 1725

- 1 Այս է տապան 4 Սահկին ՌՃՀԳ (1174+551=1725)
- 2 Վարդ Խաթունին, 5 ԹՎ(ին):
- 3 որ է բաժին Մէլիք

Ծան.—Վերջին երկու տողը հողի մեջ էր:

179(72). Կոնդի գերեզմանոց, Բույն խմբի մեջ, օրոցանն ֆարի զլիսին
 Հ ՌՃԳ Մ 1655

- 1 Այս է տապան Մէ- 3 որդի Մէլիք
- 2 լիք Մաթ(ս)սին, որ է 4 Ծատուրին: ՌՃԳ (1104+551=1655):

180(73). Կոնդի գերեզմանոց նախորդի մոտ, օրոցանն ֆարի զլիսին
 Հ ՌՄԸ Մ 1759

- 1 Այս է ա(ա)պ(ա)ն Մէ- 4 լիք Նազին: ԹՎ(ին) Ռ
- 2 լիք Յակոբ- 5 ՄԸ (1208+551=1759):
- 3 անին, որ է որդի Մէ-

181(74). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի կողին
 Հ ՌՄՀԶ Մ 1827

- 1 Այս է ա(ա)պան Մէլ- 3 է որդի Մէլիք Ովան-
- 2 իք Աբրահամին, որ 4 էսին: ՌՄՀԶ(1276+551=1827)ԹՎ(ին):

182(75). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի հր կողմում, օրոցանն ֆարի գլխին
 Հ ՌՄԼԹ
 Մ 1790

1 Այս է տապան	5 որդի Մէլիք Ակոր-
2 առն մեծի բ(ա)բ(հ)պ(ա)շ-	6 ջանին: Թվ(ին) Ռ
3 աբ, կորովի անձին՝ Մէ-	7 ՄԼԹ (1239+551=1790):
4 լիք Նազին, որ է	
- Ման.—Համատասարած բառերը և թվականները նշաններ չունեն:

183(76). Կոնդի գերեզմանոց, նույն խմբի մեջ, օրոցանն ֆարի գլխին
 Հ ՌՄՆ
 Մ 1791

1 Այս է ա(ա)պ(ա)ն	4 չին: Թվ(ին) ՌՄ
2 Աղամալին, որ է որ-	5 Ն (1240+551=1791):
3 դի Մէլիք Մկրտ-	
- Ման.—Համատասարած բառերը նշաններ չունեն:

184(77). Կոնդի գերեզմանոց, գտնվում է №66-ի մոտ, գրված է օրոցանն ֆարի կողին
 Հ ՌՃԶ
 Մ 1657

1 Այս է տապան Բուլոթին որդի մահգասի Ուլ-
2 ախանին, Թվ(ին) ՌՃԶ (1106+551=1657):

185(78). Կոնդի գերեզմանոց, Կոզեռնի մասունի ամ մուսի մոտ, պատի սակ
 Հ ՌՃԿԳ
 Մ 1714

1 Այս է ա(ա)պ(ա)ն Թիլիպ-	5 ցեց Նազլո Նառոն-
2 եցի Անդէննց	6 Ն Յջոլո ճնհոց(ձն)
3 Անչափին, որ է որդի	7
4 Նարխանի, Թվ(ին) ՌՃԿԳ (1163+551=1714)	

Ման.—Ղրացերենի շարունակությունը չի կարգացվում մաշված լինելու պատճառով:

186(79). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի ամ, օրոցանն ֆարի կողին
 Լուս. (138)

Հ ՌՄՆԵ

Մ 1796

Նկ. 138. Արձ. №186

1 Այս է տապան Կարբեցի Մկրտչին, որ է որդի
2 Աղամալին և Նայր պարոն Գաթին: Որք
3 Նանդիպիք տուք զորորմի, Ա(սառու)ծ և ձեզ որք-
4 մեսցի: Թվ(ին) ՌՄՆԵ (1245+551=1796)-ին:

187(80). Կոնդի գերեզմանոց, Կոզեռնի մասունի մուսի մոտ, օրոցանն ֆարի մի
 կողի վրա

Հ ՌՃՆԶ

Մ 1697

1 Թվ(ին) ՌՃՆԶ (1146+551=1697) զեկտեմբերի է (7):
2 Այս է ա(ա)պ(ա)ն Աղուլեցի Սիմոնի որդի Զառբի Զաքա-
3 ըի կին Սոսրովիթուլիպին, որ է զուսար Աղուլեցի
4 լուծա Ղուլուն, որ եկաւ Ղարիպաթի(ւ)ն, Նանդեա ի ք(րիտոս)ս:

188(81). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի հր, օրոցանն սապանաֆարի հս
 կողի վրա

Հ ՌՃԲ

Մ 1653

Այս է տապան Մէլիք Գիլանին: Թվ(ին) ՌՃԲ (1102+551=1653):

189(82). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդի մոտ, օրոցանն ֆարի մի կողին

Հ ՌՃԳ

Մ 1654

1 Այս է տապան Նանային, զուսար Մէլիք Գիլանին
2 կին Սահակին: Թվ(ին) ՌՃԳ(1103+551=1654) օգոստոսի Ի (20):

190(83). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից քիչ դեպի հս, օրոցանն ֆարի հս երեսին:

Հ ՌՃԸ

Մ 1659

1 Այս է տապան Սէթի որդի խ(ո)ճ(ա)լ Գրիգ-
2 որին. որ փոխեց առ Ա(սառու)ծ փեարվարի ամսոյ
3 ութ(ին), Թվ(ին) ՌՃԸԸԸ. (1108+551=1659):

191(84). Կոնդի գերեզմանոց, նախորդից դեպի ան, օրոցանն ֆարի մի կողի վրա

Հ ՌՄՆԷ

Մ 1798

1 Այս է տապան Մարիամին, որ էր կողակից զազա Մի-
2 քաէլին և մայր էր սա ա(է)ր Ղազարին:
Թվ(ին) ՌՄՆԷ (1247+551=1798):

բ. Կոզեռնի գերեզմանոցի արձանագրություններ, որոնք մեր հավաքման ժամանակ չեն եղել և կամ չենք տեսել ու մեջ ենք բերում այլ հրատարակություններից

Հրատ. Շահն, 155. Ամբ, 15. Այր, 313, 6րն Երևանը, 188. վիմ, 192: Վերջերի ենք Շահն, -ից:

Այս է տապան դամբարանի,
Եղեալ շիրմի ճանապարհի,
Տեսան Մովսէսի վարդապետի,
ընտրեալ սուրբ Հայրապետի,
Որ է տեղեալ Տաթևացի,
նորոգող սուրբ Էջմիածնի.

բացող եւ շինող գմբեթի.
Թուին ՌՁԲ (1082+551=1633)-ին:

Ման. Կոզեռնի մատուռ վերանորոգել է Մելիք Սահակ Մելիք Ազամայանը, 1829 թ. ինքն էլ, ինչպես վկայում է այդ մասին Շահնաթուրյանցը, թաղվել է նույն մատուռի մեջ: Դժբախտաբար Կոզեռնի տապանաքարը հայտնի չի և չգիտենք թե ինչ բովանդակություն է ունեցել: Մելիք Սահակի նորոգության հետևանքով ոչնչացել է XI դարի մատուռը, իսկ ներկա դարի երեսնական թվականներին մատուռի ներսում չկար նաև Մովսես Սյունեցու տապանաքարը, ինչպես նաև Սահակ Մելիք Ազամայանի գերեզմանաքարը:

193(86). Կոնդի գերեզմանոց, Կոզեռնի մասնուի ներսում, սալանամախի վրա
Ըստ Հին Երևանի, 1835 թ. էջ 189

«Աստ հանդչի մարմինն Մէլիք Երևանայ հայոց Սահակա Մելիք Ազամայանց,
որ վերափոխեցաւ ի 1835»²:

Ը. Ա. Վ. Ա. Ն
ա, Կաթողիկէ Հովհաննաշեն Եկեղեցի
194(1). Ան պատին, արտառուս
Լուս. (139)

Նկ. 139. Արձ. №194

Գրված է է դարի երեսնական թվականներին, հալանարար 633թ.:
Հրատ. Ավան. Revue II, 456, ՊԹ ցուցակ, 49. Արբ գրչ. 203—4

² Այս արձանագրության մասին հիշատակություն կա նաև Շահն, 156 էջում: Սահակ Մելիք Ազամայանի մասին նա գրում է. «...և ինքն յամի 1831, վախճանեալ եղաւ ի շիրմի ի մէջ մատրանս»:

1 Տ(է)ր Եզր չուկզ կաթողիկոս ճշմա-

2 ըիա Հզակոս շո մթաՍամեղ շոա-

3 ու Բ(բիստոս) [Բ]:

Ման.—1 Արձանագրությունը երկրպիսուն է՝ հայերեն և հունարեն, ըստ որում հայերենի մեջ կան ծածկագրված երկու բառեր. ՉՈՒՎՉ և ՇՈՒՍՈՒ, որոնք կարգացվում են փոխարինադր ծածկագրով, որտեղ գրերի թվական արժեքի համաձայն միավորի փոխարեն պետք է կարգալ նույն շարքի հաջորդորը, հաջորդորի փոխարեն էլ նույն շարքի միավորը, տասնավորի փոխարեն՝ հարյուրավորը և հարյուրավորի փոխարեն՝ տասնավորը: Այսինքն՝ Ա-ի փոխարեն պետք է կարգալ Ռ, Ռ-ի փոխարեն՝ Ա, Ժ-ի փոխարեն՝ Ճ և Ճ-ի փոխարեն՝ Ժ և այսպես շարունակ:

Այսպիսով չուկզ կասացվի հայոց և շոաղլ՝ ծառայ:

Հունարեն Հակոս մթա շո թարգմանվում է՝ ծառայ Աստուծոյ:

Այսպիսով, ամբողջ արձանագրությունը հայերենի վերածեղյուց և ծածկագրեր բաց անելուց հետո կարգացվում է.

Տեր Եզր հայոց կաթողիկոս եշմարիտ ծառայ աստուծոյ: Սամեղ ծառայ Բիստոսի:

Հասկանալի է, որ Եզր կաթողիկոսը Աստուծո ճշմարիտ ծառայ է համարվել Ավանի միաբանների կողմից, միայն այն պատճառով, որ նա Կարեն քաղաքում քաղկեդոնական, այսինքն հունական դավանանք էր ընդունել, իսկ Ավանի տաճարը, ինչպես հայտնի է, կառուցել էր Հովհանն հակաթու կաթողիկոսը քաղաքական Մորիկ կայսեր հրամանով՝ Դվինի հայոց կաթողիկոսության գեմ պալաքարելու և հայերեն հունագրական գարձնելու համար:

Այս արձանագրությանը Ավանի վանքի վանահայր Սամեղը Եզրի դավանափոխության միջոցին իր ճրճվածքն ու համախոսությունն է արտահայտել նրան, բայց հայրածանքի չհնթարկվելու համար արձանագրությունը գրել է ծածկագրեր և կիս հունարենով. որպեսզի ամեն ոք չհասկանա: Այս արձանագրությանը գոյությունն Ավանի տաճարում մի ապացույց է այն բանին, որ ավանցիները հակաթու Հովհաննի ժամանակահանգից սկսած ծածկոկ քաղկեդոնականներ են եղել: Այս քաղաքական նկատառումով գրված մինչ այժմ հայտնի հայոց հնագույն ծածկագրեր միակ արձանագրությունն է:

2 Արձանագրության բոլոր հրատարակությունների հիմքը Ավան-ն է և ոչ մի տարբերակում չունի.

3 Հին հունարենում ծառա (ստրուկ) բառը գրվում էր ζωον, բայց այս արձանագրության մեջ ο υ (հայերեն ու)-ի փոխարեն գրված է մեծ ω (օմեգա):

4 Վերջին պատվագրեր բառը անպայման Բիստոսի կրճատ գրությունն է, որ սովորաբար պատվով կրճատում են Քի ձեռով: Սակայն այստեղ քարի սահմաններից դուրս չգալու համար միայն Ք ձեռով են արտահայտել այդ անունը, այնպես պետք է ենթադրենք, որ Ի գիրը արձանագրության սահմանից դուրս, հաջորդ քարի վրա են փորագրել, որ չի գտնված տեղում:

5 Արձ. փորագրված է երեք քարի վրա. առաջինի երկարությունը 66 սմ է, երկրորդինը՝ 56, երրորդինը՝ 92: Գրերի բարձրությունը 50 սմ է:

Գրերը վերին և ներքին առնված են տղեր կազմող երկու բարակ զծերի մեջ: Գրերի բարձրությունը միասնական է, ունեն 7 սմ բարձրություն, տաղամիջի տարածությունը 3 սմ է:

6 Կաթողիկոս բառի գրերի վերին մասերն անհետացել են երրորդ քարի շարվածքների հետևանքով, բայց գրերը և անգամ նրանց հնագրական ձևերը անխալ վերականգնվում են երեսացող մասերի հիման վրա:

7 Արձանագրությունը այժմ պահվում է ՀՊՊԹ-ում:

8 Երկրորդ տողում, հունարենից հետո, Սամեղ բառն անձնանուն է, Սամուէլ-ի ձևերից մեկը, որ հնում գործածական է եղել թե՛ մատենագրության և թե՛ վիմական արձանագրությունների մեջ: Օրինակ՝ «Գիրք թղթոցի» 74 էջում, 554 թ. Դվինում գումարված ժողովի ընդունած բանաձևի մեջ, որով հայ աշխարհիկ իշխաններն ու հոգևորականները ուխտել են նետորականներին չմիաբանել և նրանց հերձվածող համարել, այդ ուխտն ստորագրող իշխաններից երրորդը Սամեղ յԱրաւազգան սպարապետն է:

Սամուել անվան Սամեղ ձեր հանդիպում է նաև Նորագույն 1344 թ. արձանագրության մեջ, այսպես. «Ի պարտութեան Բուրթիլին և աստուածատուր դաւակաց իւրոց իշխանաց Բեշքենայ, Իւանիկայ և Սամեղալ...»:

Ավանի արձանագրության մեջ հիշատակող Սամեղը հոկտեմբերի է, որովհետև իրեն համարում է Քրիստոսի ծառա և, քանի որ նա առանձին է հանդես գալիս Աստուծո ճշմարիտ ծառա կաթողիկոսից հետո, անպալման Ավանի վանահայրն է:

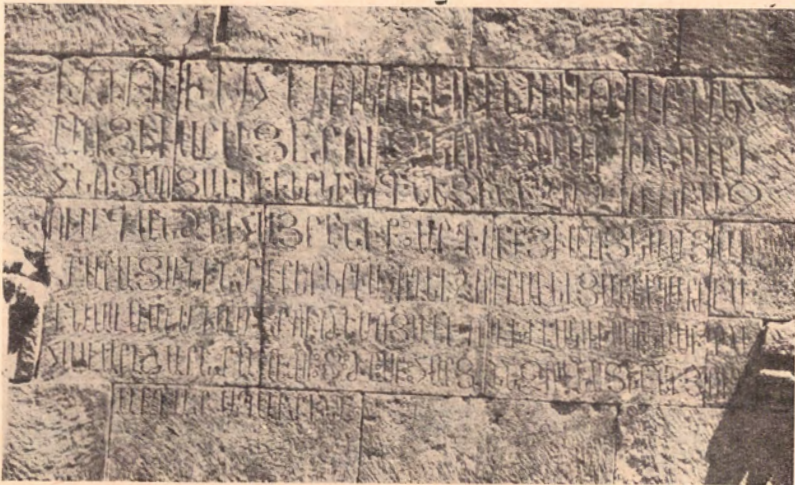
Սամուել անունը մատենագրության մեջ ծանոթ է նաև Եմուել (կիրառական կամ ասորական փոխառություն), Սամուեկ, Սամուեղ, Սամուել, Սամվել (հունական փոխառություն) ձևերով (անհ Անձ.):

195(2). Ավանի Կարողիկեի ամլիպսիմի արսախալս

(տու. 140)

Հ ՌԿԸ

Մ 1219

Նկ. 140. Արձ. №195

Միտիքար, 11, 12, վիմ, 62, Ավան 17

- 1 Ի թուխ հա(յոց)։ Ա։ Կ։ Ը։ (668+551=1219)։
Նա, Իւանէ ամբարակ Հ-
- 2 աոց և Վրաց, Էտու զԿուզա Աւանս որ ի
- 3 հնոց սոցա էր և կրկին զնեցին ի Ջաշուս բաղ-
- 4 ում զանձիւ հայրէնիք։ Արդ որք յիմոց կամ յու-
- 5 տարաց լինին տէր կրկին հող և ջուր-
- աւելցանել պարտ է Ա-
- 6ւանս վասն միամտութե(ան) սոցա և ով
խլէ աղաւս մի կամ ի բա-

7 հավարէ շարեա սուս ՅԺԸ (318) ս(ու.բ) հարցն Նգովեցիցի, ընդ Յուզ-
8 աի դատապարտի. ամէն:

Մաճ. 1 Արձանագրության առաջին կրիք տողերը, մասամբ էլ չորրորդ տողը, զրված են համեմատորար մեծ և լայն գրերով, բայց հետզհետ փոքրացրել են կրկու շարք քարերի վրա վերջացնելու նպատակով, սակայն 8-րդ տողը ընկել է երրորդ շարքի քարերի վրա:

2 Առաջին տողի վերջում և երկրորդի սկզբում նայոց բառի չ գիրը բացակայում է: Այդ հանդիպում է նաև այլ արձանագրությունների մեջ, ենթադրում ենք, որ արտասանության հղանակ է և ոչ թե վրկպում. չենք լրացրել և թողել ենք նույնությամբ:

3-ն հաճախ զրվել է նաև ավելորդ տեղը (միայնակացք, վարդայպետ, աղանեյաձիմ) զրական լեզվին լավ ծանոթ չլինելու և տեղական արտասանության ազդեցությամբ:

3 երկրորդ տողում Կուզա կամ Կուզ տեղանուն է, անշուշտ հանդամասի անուն, որն ավանցիներին է պատկանել: Այլ վայրը, ինչպես երևում է արձանագրությունից, նախապես պատկանել է ավանցիներին, բայց հետո անցել է Ջաշուսին և այս արձանագրության վրա ավանցիները բազում զանձիւ գնել են իբրև «շալրեմիք» Իվանն ամբարակի օգնությամբ ու այդ օգնությունը իրավունք է տվել Իվանին հայտարարելու, որ ինքն է ավել Կուզան (Կուզը) ավանցիներին:

Էտու զԿուզա Աւանս զարձվածքի մեջ զԿուզա բառի հայցական հոլովի տարբերակ ձևը ենթադրել է տալիս, որ այտեղ վայրի անունը Կուզ է եղել և փորագրելը ուղեցել է զրել «Նստու զկուզս», բայց սխալմամբ Ս-ի երկրորդ ստեղծի վրա այրի կուտտ է ավելացրել, իսկ ետու բառն էլ իրենց արտասանությանը է-ով է զրել: Այստեղ ետու ոչ թե նվիրեցի իմաստն ունի (զիմ հողու բաժին տալի սրբոցս) այլ նշանակում է վերագրանել ավի, և այդ վայրն ավանցիները գնել են և ոչ թե նվեր ստացել, չնայած այն բանին, որ առաջ էլ իրենց է պատկանել:

4 Հիտաքրիքը և բացատրի է նաև արձանագրության երկրորդ մասը, որտեղ Իվանն հալոց և վրաց ամբարեկը պարտագրում է, որ ով որ կրկին տեր լինի, պետք է հող և ջուր ավելացնի ավանցիներին «վասն միամտութեան սոցա»: Այստեղ մենք ենթադրում ենք, որ Իվանն ամբարեկի և ավանցիների միջև եղած միամտությունը, կամ արդի հայերենով ասած համամտությունը, քաղկեդոնական դավանանքն է՝ հունադավանությունը:

Պատմությունից գիտենք, որ Ավանի տաճարը VI դարի վերջերին Հայաստանում հակաթոս կաթողիկոսության կենտրոն էր, որ կաթողիկոսի հեռանալուց հետո էլ գաղտնի կերպով պահպանել էր քաղկեդոնականությունը: Դրա պայցուցը ավանի ժամկպիր արձանագրությունն է:

Այժմ պարզվում է, որ ավանցիները XIII դարում էլ քաղկեդոնական են մնացել: Այդ է պատճառը, որ քաղկեդոնական դավանանքի պաշտպան Իվանեն օգնել է ավանցիներին, որպեսզի Կուզը կարողանան նորից գնել Ջաշուսից և նրանց ազատել է տուրքերից:

5 Հինգերորդ տողում ավելցանել ավելացնել-ի բարբառային ձևերից մեկն է:

6 Վեցերորդ տողում աղաւս մի հողի նվազագույն չափ է, գուցե և ոչ իսկական չափ, այլ գործածվել է միայն հողի նեղ շերտ ցույց տալու համար: Հետևապես ով խլէ, աղաւս մի նշանակում է՝ «Ով նվազագույն չափով խլէ հող խլի ավանցիներից» (նզովվում է 318 հայրապետներից):

7 Վեցերորդ տողի վերջին և լոթերորդի սկզբին Ի բանավարե, որ բառացի նշանակում է բանավարից (բանով վարողից), հասարակական հասկացողություն ունի, քանի որ Իվանեն արգելք է զնում բանավարից շարիստ (քնատուրք) վերցնելու վրա:

8 Յոթերորդ տողում առու (աննի)՝ առնել բառը պետք է լինի առնու, որովհետև Ավանի մյուս արձանագրություններում միշտ այդ ձևով է զրված:

Տարբերեցում. — Արձ. սկզբում Միտիքար և Վիմ ի բուխս հա չունեն: Ա տողի վերջին և Բ-ի սկզբին Միտիքար և Վիմ ճառց-կարդացել են նայոց: Բ տողում զԿուզա Միտիքար և նրանից արտագրող Վիմ կարդացել են զԿուզա իբրև հասարակ բառ: Բ տողում Միտիքար և Վիմ ետու բառը չունեն: Նույն տողում Միտիքար և Վիմ հնոց կարդացել են հնուց:

Գ և Դ տողերում կրկին գեցեցին ի Ջաջոռ բազում գանձի հայրենիք կարգացել են կըր-
կին գեցեցին ի Ջաջոռ բազում գանձ ի հայրենիք: Գ և Ե տողերում յաւտարաց Մխիթար և
Վիմ կարգացել են՝ աւտարաց: Ե տողում լինին Մխիթար և Վիմ կարգացել են լինի: Զ տողի
վերջին և է տողում կամ ի բանավարե շարեռ առու Մխիթար և Վիմ կարգացել են՝ կամ մի
բանով վարե շարե տայ ու:

196(3). Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու ամ պատին, դրսից, նախադից ներքև
(Լուս. 141)

Հ ՉԶԱ

Մ 1322

Նկ. 141. Արձ. Ն196

- 1 Ի ԹՎիս ՉԶԱ (771+551=1322) Պարոն Բոթաթխային Պարո(նու)թ(եամ)բ, ևս՝ Սարգիս
տիրաց[ու]...
- 2 Բիցի որդիս, մխարանեցայ ս(ու)բ Ա(ստու)ծածնի[ս և] սալեցի գտածար: Եւ ս[պ]-
- 3 ասաւորք իւր վ(աս)ն հալալ արդե(ա)նց մեր[ոց]... Եւ խոտացան դաւազ,
- 4 :ն: շարա(թ)նաւուր :Ա: Պ[ատ]արազն ծնողաց մերոց և յետ ևլից՝ մեզ Կատար[իչք]:
- 5 աւրճնին և խափանիչք դատ[ին]

Ծան.—1 Արձանագրութան տողերի վերջին գրերը ամ չեն երևում:

2 Երկրորդ տողի սկզբի բիցի համանարար տիրացա Սարգսի հոր անվան անսովոր
վերջավորութունն է, որի սկզբի գրերն առաջին տողի վերջում ջնջված են, թեև կարող է պա-
տանել, որ տիրացու բառը վերաբերում է Սարգսի հորը: Այդ դեպքում նախադասութունը
պետք է կարդալ նս Սարգիս, տիրացու... բիցի որդիս և այլն:

3 Երկրորդ տողի վերջում գտանար բառի սակ պետք է հասկանալ Աստվածածին և
կեղեցու զանդիներ, որ սալանատակել է Սարգիսը:

4 Երրորդ տողում Վասն հալալ արդեանց մերոց-ից հետո արամարանական կլինեք ըն-
կալան բառը, բայց մինչև հաջորդ եւ շաղկապ տեղը թիչ է:

5 Զորրորդ տողում յետ ևլից-ը (մասվանից հետո) վերաբերում է Սարգսին: Այդ հատ-
վածք պետք է հասկանալ այսպես՝ Ավագ հինգշաբաթաւուր մեկ պատարազը (կատարեն)՝
մեր ծնողաց հալանարար խոսքը վերաբերում է Սարգսի և նրա կնոջ ծնողներին, այլսպես
կգրեր «ծնողաց խոց» և պետք է լինեին «...և յետ ևլից մերոց՝ մեզ կատարեն», բայց մե-
րոց-ը չեն գրել մեր, մերոց բառերից կրկնութունից խոտափելու համար:

197(4). Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու ամ պատին՝ դրսից

(Լուս. 142)

Հ ՉԷԶ

Մ 1287

Հրատ. Ավան, 20-21

- 1 Ի ԹՎիս ՉԷԶ(736+551=1287): Յաշխարհակալութե(ան) արքայից արքային Ա-
- 2 ըղունին, ևս՝ աթարակ և ամիրսպասալար Խութլուբուդայ, որ-
- 3 դի աթարակ և ամիրսպասալար Սադունին, թողի գԱւանայ գայգե(ա)ց
- 4 շարեան և զՇուլանկերոյն հորակուան վ(ա)ս(ն) մխամտութե(ան) սոց-
- 5 [ա, երկա]րութի(ւն) կենաց ինձ և եղարց իմոց և յիշատակ
- 6 [ծնողաց իմոց]: Արդ, որք ի մերոց կամ յաւտարաց որ Աւանայ տէր լին-
- 7 [ի և հաստա]տե(ա)լ գիրս մեր խափանէ. և շարեռ առնու կամ հորակուաւ
- 8 [ի ջուհակէն. նոզվի] յԱ(ստու)ծոյ, յերկնաւորաց և յերկրաւորաց և յամեն
սրբոց:

Ծան.— 1 Հինգերորդ տողից սկսած, արձանագրութան տողերի սկզբի գրերը բացակայում են:

2 Արձանագրութան սկզբին ի Բիխ-ը կարող է լինել Բիխ:

3 Զորրորդ տողում գշուլանկերոյն հորակուան տուրքի անուն է, ամենայն հավանակա-
նությամբ բնատուրքի, որ ամեն մի ջուհակի հորից որոշ քանակով կտավ են վերցրել: Ըստ
Երևութի Ավանը, միջին դարերում, իր այգիներից բացի, որոնց տուրքը (շարեռը) գիշել է
Խութլուբուդան, հայտնի է եղել նաև իր կտավագործ ջուհակներիով, որոնք արհեստով արժան
շատ են եղել, որ անհրաժեշտութուն է առաջացել այգիների տուրքի կողքին հիշատակել նաև
ջուհակների տուրքը:

4 Նույն տողում վասն մխամտութեան սցառ բառերով Խութլուբուդան հիմնավորել է իր
որոշումը տուրքերից ազատելու վերաբերյալ: Ինչպես վաղուց արդեն գրել ենք, մխամտութեանը,
կամ համամտութեանը վերաբերում է քաղկեդոնական դավանանքին, ինչպես ավանցներին,
այնպես էլ Խութլուբուդայի համար:

5 Հինգերորդ տողում եղբայր բառի ր գրի գլուխը մոռացմամբ չի փորագրված:

6 Յոթերորդ տողում հորակուալ ի ջուլանկեն դարձվածքը վերցրել ենք Ավանի մյուս
արձանագրութուններից:

198(5). Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու նույն պատին՝ դրսից

(Լուս. 142)

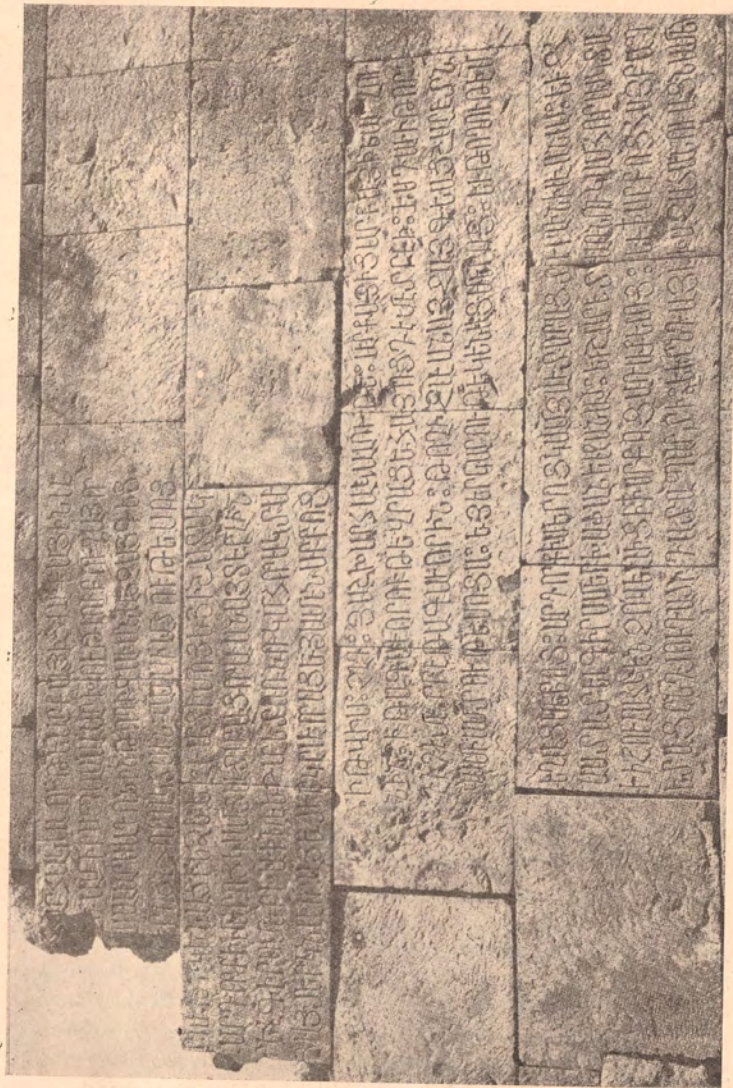
Հ ՉԷԴ

Մ 1285

Հրատ. Եանիս, Բ, 160. Այր, 293. Վիմ, 127. Ավան 18—19

- 1 Ի ԹՎիս : ՉԷԴ: (734+551=1285): Յաշխարհակալութե(ան) արքայից արքային Արդու-
- 2 նին, ի թագաւորութե(ան) Վրաց և Հայոց Դէմետրէի, ևս՝ Դաւիթ որ-
- 3 դի Դէմետրէ թագաւորին, թողի գԱւանայ գայգեաց շարէան
- 4 վ(ա)ս(ն) մխամտութե(ան) սոցա և յերկալութե(ան) կենաց մերոց և թողութի(ւն) Մ-
- 5 եղաց մերոց: Արդ, որք ի մերոց կամ յաւտարաց տէր լինի Աւանայ և զհ-
- 6 ստատե(ա)լ գիրս մեր խափանել ջանայ և շարեռ առնուկամ հորակուա-
- 7 ւ ի ջուլանկէն, նոզվե(ա)լ լիցի ի սրբոց առաքելոց և ի սրբոց հայրապ-
- 8 հտաց, ընդ Յուդայի դատապարտի և ընդ այլ Խաչահանուացն. Ամէն:

Ծան.—1 Զորրորդ և հինգերորդ տողերը միմյանցից ավելի հեռու են գրված քան մյուսները՝ արան-
քում քարերի կարեր լինելու պատճառով:

Նկ. 142. Արձ. №197. և 198

2 Երկրորդ տողում 'Կեմարենն վրաց և հայոց թագավոր է համարվել ոչ թե այն պատճառով, որ Վրաստանի և Հայաստանի բազմաառանձիք միմյանց ազգակից են համարվել, այլ միայն այն պատճառով, որ այդ ժամանակ Հայաստանի մի մասը Վրաստանի տիրապետության տակ էր գտնվում:

3 Ճարիաա կամ շարեաա բառը թողել ենք անփոփոխ (շարէա), որովհետև նա աղբյուր էլ արտասանվել է. եթե աղբակի սղված ա ձայնավոր լիներ, աղբ դեպքում նախավերջի է-ն կլիներ և, որպեսզի լրացնելուց հետո ստացվեր շարեաա:

4 Այս, ինչպես նաև Ա-2 և Ա-4 արձանագրությունների մեջ «վառն միամտութեան սոցա» դարձվածքը նույն իմաստն ունի և վերաբերում է ավանդիկների քաղկեդոնական դավանանքին, որ հարազատ էր վրաց ազդեցության տակ գտնվող հալիշխաններից մի քանիսին:

5 Վեցերորդ տողում շարիաա բառը գրված է ե-ով շարեա, իսկ երրորդում նույն բնույթը գրված է ե-ով շարեա:

6 Հորակաա բառը վեցերորդ տողում գրված է հորայկաա: Հասկանալի է, որ աղբակի յ-ն ավելորդ է:

7 Հեռաքրքիր է, որ արձանագրության երրորդ տողում Դավիթ արքայուրդին հայտարարում է, որ ինքը գիշել է Ավանի «աղբ(ա)ց շարէա»-ը, իսկ անեծքի բանաձևի մեջ նզովում է նաև Ավանի ապագա տերերին, որոնք ջուլհակներից հորակաալ կանեն (որի մասին սկզբում խոսք չկա):

8 Այս արձանագրությունն իր բովանդակությամբ նույնն է, ինչ որ երկու տարի հետո գրված Սոթիկուրդայինը (Ա-4): Ըստ էության Սոթիկուրդան վավերացրել է այս արձանագրությունը, սակայն նա խոստում է մոնղոլների արքա Արղունի և ոչ թե նրան ենթակա վրաց թագավորի անունից:

Տարբերություն.— Առաջին տողում ճանիս, Վիմ և Այր Արղունին կարգապեղ են Արղունի բան (Այր փառագոր մեջ աղբել է Արղուն դակին): Վեցերորդ տողի վերջին և լոթերորդի սկզբին հորայկաա ի ջուլհակին բառերի տեղ ճանիս, Այր և Վիմ կհասր են գրել:

199(6). Ավանի Կարողիկե եկեղեցու ամ մուսֆի նակասակալ փարի վրա՝ դրսից

(Լուս. 143)

ԺԿ գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 143. Արձ. №199

1 [...Պատ]արագն մեզ, մեր ծնողացն առնեն [...յեա մեր ելից]

2 մեզ առնեն: Կատարիչքն աւրհնին եւ խափանիչք դատ(ին) լԱ(ստուծո)յս

Ման.— Բավականին բնդարձակ արձանագրության վերջավորության է, որի սկիզբը գրված է եղել կիսարուր քարի վրա, որ այժմ բացակայում է: Բովանդակությունը նվիրատուական է. ալված նվերների համար ապաստվորները պատարագ են խոստացել, որ պետք է կատարեն նվիրատուների ծնողների հիշատակին և նվիրողների մահվանից հետո էլ՝ նրանց հիշատակին:

200(7). Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու պատից ընկած սրբասու որմնաքարի վրա՝

(Լուս. 144)
Ձ դար
Հրատ. Ավան, 16

Նկ. 144. Արձանագրություն N 200 և 201

Յոճան

Ծան.— Յոճան անունը, նկատի ունենալով զրեբի հնագույն ձևերը, կարող է վերաբերել տաճարի կառուցման ժամանակներին: Հավանաբար կառուցող վարպետներից մեկի անունն է: Այլ օրինակներից դիտենք, որ արձանագրած միաբնակ բառերը, վաղ միջնադարում, կառուցող վարպետների անուններն են: Այստեղ Յոճան կարող է լինել նաև Յովհան Բագարանցի հակաթոռ կաթողիկոսի անունը, բայց այդ քիչ է հավանական, քանի որ ոչ մի տիտղոս չունի իր հետ:

201(8). Ավանի Կաթողիկեի պատից ընկած սրբասու մի այլ որմնաքարի վրա

(Լուս. 144)
Ձ դար
Հրատ. Ավան, 16

Գաւրկ

Ծան.— Այս մենագիր փորագրությունը կազմված է Ա գրի երկու ստեղծների վրա, առաջին ստեղծի վրա ունի Գ և Խ, իսկ երկրորդ ստեղծի վրա՝ Բ և Կ գրերը, որոնցից հեշտությամբ կազմվում է Գաւրկ անձնանունը, որ VI և VII դարերում շատ էր տարածված հայրց մեջ Գաւրկ, Գորգ, Գորի, Գերգ և այլ ձևերով: Հունարենից փոխառյալ Գեորգ (այժմ Գեորգ) բառն է, որ երկրորդը է նշանակում:

Սա ևս, ամենայն հավանականությամբ, Հովհաննաշեն տաճարի վարպետներից մեկի անունն է: Գծագրում մոտացմամբ չի տարված Ա-ի միջնագիծը:

202(9). Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու պատից ընկած մի այլ որմնաքարի սրբասու երեսին

Ձ դար
Հրատ. Ավան, 16

+Մաթեոս

Ծան.— Նույնպես անձնանվան հիշատակագրությունն է, որ ըստ երևութի ունեցել է հաս փոքրիկ շարունակություն: Սկզբում փորագրված խաչի նշանը սովորաբար գրվում է մեկ բառից այլևի ունեցող արձանագրությունների սկզբին: Այստեղ հավանաբար եղել է Մաթեոսի տիտղոսներն ու ում որդի կամ որտեղացի լինելը:

203(10). Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու պատից ընկած սրբասու մի քարի վրա

Ձ դար
Հրատ. Ավան, 16
Սա

Ծան.— Գրչափորձ է քարի ձախակողմյան վերին անկյունում:

204(11). Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու պատից ընկած մի այլ սրբասու քարի վրա

Ձ դար
Հրատ. Ավան, 16
ՅԵՍՍԵ

Ծան.— Սա ևս գրչափորձ է: Գրչափորձերից շատերը, մեծ կամ մանր գրերով, հաճախ առաջացել են պատվիրատուի պահանջով, երբ պատվիրատուն փորագրող վարպետից պահանջել է, թե ինչպիսի՞ գրերով է հա ոգում արձանագրությունը փորագրել պատի որոշյալ տեղում:

205(12). Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու լուսամտի կամարալուր քարերի վրա, մի արձանագրության երկու սարքեր մասեր

(Լուս. 145)
Ժ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

ա. [...հանդ]ուցիալ հո[գոյ]...

բ. ...[ա]յոյս իմ...

Ծան.— հանդուցիալ և այդոյս բառերը ենթադրաբար ենք վերականգնել, կարող են այլ բառերի վերջավորություն լինել:

206(13). Կուպիս գրեթե մնացողներ

Ավանի Կաթողիկե եկեղեցում

սրբասու քարի վրա

Ժ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

...ԱՐԱ...

Նկ. 145. Արձանագրություն N 205

Ծան.—Քարի ծալերը փշրված լինելու պատճառով երևացող գրերից սուս է հետ եղածները չեն կարողացվում: Այս գրերը պատկանել են միատող կամ իրենից վերև այլ քարերի վրա սկսվող արձանագրության:

207(14). Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու մոտ զտնված պատի սրբասու քարի բեկորի վրա, հանված է նողի միջից

(Լուս. 146)

ԺԳ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

(1)...իս: Եւ սղասաւս[ըք]

(2)...[իս]ստացան գԱն...

Ծան.— Նվիրատուական արձանագրության բեկոր է: Նվիրատուն իր ընձաների դիմաց ստացել է ժամ կամ պատարագ: Տողերի համարակալումը պարմանական է: Սկզբում կարելի է լրացնել [միաբանեցաք սուրբ ուխտ]իս:

Նկ. 146. Արձանագրություն № 207

208(15). Ավանի Կարողիկե եկեղեցու Մրբասաւ բարի քաղաքոված բեկոր, որ հանկել է հողի միջից (Լուս. 147)

Ժա-ժբ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- (1)
- (2) . . . աղաւթս յիշ[եցէք] . . .

Ծան.— Բարի երեսի շերտը մեծ մասամբ քաղքարված է, զրերը լայն են և անճաշակ, առաջին տողի զրերի ստորին մասերն են երևում, որոնցից զրերի վերակազմին անհնարին է:

Նկ. 147. Արձանագրություն № 208

209(16). Ավանի Կարողիկե եկեղեցու խաչքարի բեկորի վրա

ժե դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- (1) . . . արհ . . . պին . . .
- (2) . . . ւաս կ(ա)զ(մոյ) Ովանէս:

Ծան.— Առաջին տողի զրերը փորագրի են, իսկ ստորին տողինը՝ ուռուցիկ: Խաչքարի կազմողը Հովհաննեսն է (Ովանէս):

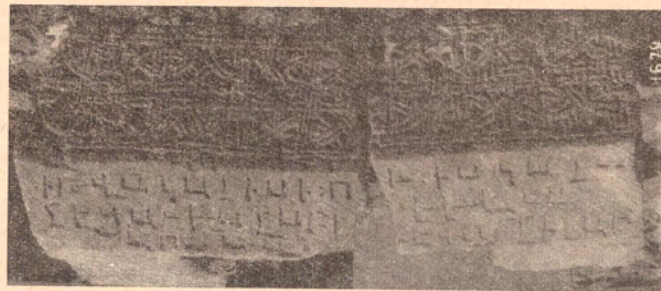
210(17). Ավանի Կարողիկե եկեղեցի. խաչքարի առանձին գլխամաս, ստորնամայաց բեկ երեսին գրված (Լուս. 148)

Հ ՈՆ

Մ 1191

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Ի թվականին [Ի] ՈՆ իս, կանոց-
- 2 նեցաւ խաչս բարէ[աւ(ւ)ս] . . .
- 3 . . . Սիմաւոս[ին] էգոյն ԵԱՐ . . .

Նկ. 148. Արձանագրություն № 210

Ծան.— 1 Գրերը ուղղագրի են ունեն տարբեր բարձրություններ (վերնական և ստորնական մասեր): Գրիչը թեև աշխատել է զրել կրկաթագրով, բայց դա նրան չի հաջողվել, ձեռագրերի գրչության նման ստացվել է անցման ուղղագրի վեր, բոլորգրի խառնուրդով: Հետաքրքիր են արձանագրության թվականի և մյուս տեղերում եղած Ո զրերը, որ միանգամայն անսովոր են և կարծեք թե հայերեն զրերին անծանոթ մեկն է գրել: Բոլորգրի ձևեր ունեն ց և յ զրերը: Այս արձանագրությունը առանձնապես հետաքրքիր է զրերի ձևերի տեսակետով:

2 Արձանագրության վերջավորությունը լավ չի երևում, գուցե վերջին բառերից մեկը՝ Էգոյն, ուղեցել են զրել ճողոյն, որ շատ արամաքանական է, այլապես կզին (այդին) բարեխոսության հետ չի կապվում: Արզպիտով արձանագրությունը պետք է կարգավ շ Թ թվականին ՈՆ—իս (վեցհարիւր քսոսասունիս), կանգնեցաւ խաչս(ի) բարէ[աւս] թին Սիմաւոսի հոգոյն . . . :

211(18). Ավանի Կարողիկե սանաւի ամ պաւի սակ կանգնեցած գույց խաչքարերից ձախակողմյանի վրա

Հ ՌՃ

Մ 1651

Հրատարակվում է առաջին անգամ

[Ս(ուր)բ] խաչս Արդուն [փաշին]

Ծան.— 1 Շարունակությունը չի կարգացվում, զրերը շարդոսված են: 2 Թվականը վերցրել ենք կողքի խաչքարից, որ նույն անձին է պատկանում:

212(19). Ավանի Կարողիկեի բակում կանգնած պաւակողմյան խաչքարի վրա Հ ՌՃ

Մ 1651

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 . . . ուն . . .
- 2 Թվ(ին) ՌՃ(1100+551=1651)
- 3 Արդուն փաշին:

Ծան.— Ճակատը շարդոսված է և զրերը չեն երևում: Առաջին տողը զրված է խաչքարի ճակատին, թվականը՝ կենարոնում, իսկ երրորդ տողը՝ ստորին մասում:

Բ՝ ԱՎԱՆ, ԱՅԳԻՆԵՐԻ ՄԵՋ, Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ
213(20). Ավանի ս. Հովհաննես Եկեղեցու ամ պատին, դրսից
(Լուս. 149)

Հ 2Ի

Մ 1271

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 149. Արձանագրություն № 213

1 Ի թվին: ՉԻ: Յաշխարհակալութ(եա)ն ար-
2 քայից արքային Ապագա զանին եւ ի կուս(ակալութեան)...

Ծան.— Կուսակցութից հետո արձանագրությունը ընդհատված է: Հավանաբար գործարքը տեղի չի ունեցել:

214(21). Ավանի ս. Հովհաննես Եկեղեցու ամ նակասին, դրսից
(Լուս. 150)

ԺԳ Գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 150. Արձանագրություն № 214

- 1 Կամաւն ամենակային Ա(ստուծո)յ
եւ՝ Վարդանս եւ
- 2 [ամուսին իմ] Սարիշայ, միայրան-
3 եցաք ս(ուր)ը Յով(հաննէսիս) եւ
ալաք զմեր հայրենի
- 4 ... սի: Միայրանքս խոտացան ի
տունիւր:(2)
- 5 ... Պատալրազ կն...դ...ը... [կ]ստա-
րիչքն աւ(ր)հին
- 6 Ա(ստուծո)յ, խափանողքն զ(ստ-
ին)...

Ծան.— 1 Քարերի քաղքալված տեղերում արձանագրությունը անվերժանելի է: Արձանագրության կարերու մասերից բացակայում են նվիրարեբած «Հայրենի» հողը կամ աղին և հայտնի չէ թե պատարազը ո՞ր տանին է կատարվելու:

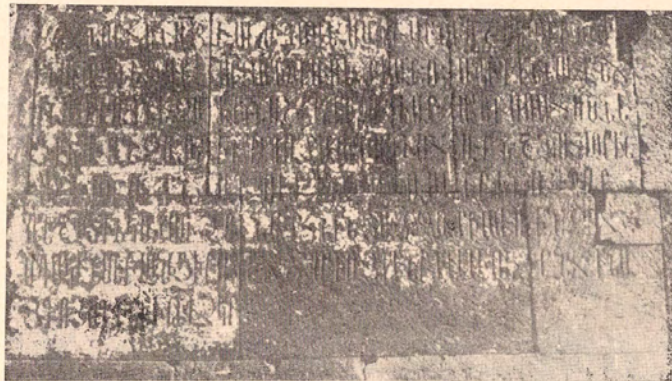
2 Չորրորդ առումը նվիրարեբած առաքելի անունը կթև սովորական գրերով լինելը գրված, հնարավոր էր վերձանել, բայց այնպիսի փակագրեր կան, որոնց ընթերցումը գրերի քաղքալված տեղերում հնարավոր չեղավ:

215(22). Ավանի ս. Հովհաննես Եկեղեցու հս պատին, դրսից
(Լուս. 151)

Հ 2ԿԲ

Մ 1313

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 151. Արձանագրություն № 215

- 1 Շնորհիւն Ա(ստուծո)յ, ես՝ լոյսս եւ ամուսին իմ Շաքար խաթուն-
- 2 ն միաբանեցաք ս(ուր)ը Յովանիսիս եւ ալաք: Ու(600) սպ(խտակ)ի զինն Սեւընճ-
- 3 ին այգոյն եւ զմեր գնած աներն: Միաբանքս սանմանե-
- 4 ցին աւագ գատիին: Կ(4) պատարազ՝ :Ա:(զմէկն) իմ հաւրն՝ Շնանվորին,
- 5 :Ա:(զմէկն) իմ մաւրն՝ Աղուսին, :Ա:(զմէկն) Ասիբին, :Ա:(զմէկն) Պար-
- 6 ոնշահին: Կատարիչքն աւրհին յԱ(ստուծո)յ: Չատ ի լուսին :Չճ: (600)
- 7 սպ(խտակ)էն մեք՝ վանեցիքս :ԷճԾ: (750) սպ(խտակ) ալլ ենք ալիլ Ի Սեւընճին ա-
- 8 յգոյս զինն: Ի թվ(ին) 2ԿԲ (762+551=1313):

Ծան.— Այս արձանագրությունը բացառիկ է այն բանով, որ ալլին 1350 սպիտակով է գնվել և նրա վերվել էկեղեցուն, ըստ որում արժեքի մի մասը, 600 սպիտակ, տվել են ամուսիններ Լույսը և Շաքարխաթունը, իսկ մնացած 750 սպիտակը՝ վանեցիները, որոնց անունները չի հիշատակված: Հանրությունը գումարներով ձեռք բերված ալլի կամ ալլ կալվածք վանքին նվիրելու փաստ մեզ անհայտ է որևէ ալլ արձանագրությունից:

216(23). Ավանի ս. Հովհաննես Եկեղեցու պատի վրայից քնկած սրբատառ քարի երեսին
(Լուս. 152)

ԺԳ Գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- (1)... առ ս(ուր)ը Յ(ո)վ(հաննէս)ի զի...
- (2)... էզին: Եւ եղբարքս ե[ստուն]...
- (3)... շարաթին:

Նկ. 152. Արձանագրություն № 216

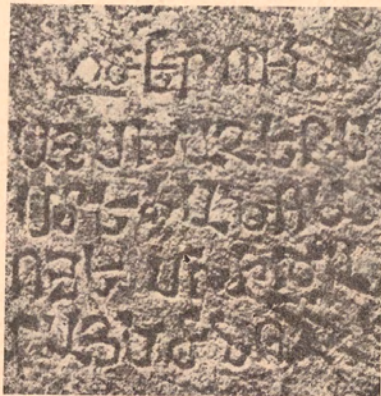
- 1 Ի թուխ ԶԻ (720+551=1271)*
- 2 Կաման Ա(ստուծոյ), ևս՝
- 3 Ասանշանս,
- 4 Մեւան որդի-

- 5 ս, գեկեղեց-
- 6 ոյս ներքս նոր-
- 7 ողեցի: Մի աւր ժամ ի սարոջն կատարեն: Անն-
- 8 ողքն աւրհնին:

Ծան.— Եթե Մեկան-ը սեռական հոլովն է անձնանվան, ուղղականը երևի Մեւի է, գուցե նույնն է մի անգամ պատահած Մեկուն—ի հետ (տե՛ս Անձ. բու.):

218(25). Ավանի ս. Հովնանեն եկեղեցու բեմի վրա, մանր գեղով, փորագիր խաչերի մոտ
(Լուս. 153)
ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 153. Արձանագրություն № 218

- ու Սաչու:
- բ 1. Զձերուն:
 2. Այս խաչերս
 3. Ստեփանոս-
 4. սյուև Մխիթա-
 5. բայ և ծնողաց[են]:

Ծան.— 1 Սաչերն, ինչպես կարգն է, երեսով զեպի արեմուտք են զարձած, իսկ զբաժնուն հիմնական՝ Բ մասը զեպի չը է նույնը:
2 Բ արձ. զմերուն անձնանունը, հավանաբար կապված է Ա արձ. հետ և պետք է կարդալ՝ ևսչս Մերուն(ին է):

219(26). Ավանի ս. Հովնանեն եկեղեցու նս կողմում, Եղանակավոր մեծ խաչքարի վրա
(Լուս. 154)

Հ ԶԽԶ Մ 1297
Հրատարակվում է առաջին անգամ

Ի թվ(ին): ԶԽԶ: (746 + 551 = 1297): Ես, Լույս և ամուսին իմ Շաքարխաթուն կանկնեցաք զխաչս ի փրկութիւնս հոգոց մեր և ծնողաց և եղբարց մեր և քերց մեր և այլ մերձակայից մեր: Որք երկիր պաղանէք զաղաթս յիշեցէք զմեզ:

Ծան.— Սերձայիայից (մերձակայից) և երկիր պաղանէք բառերի մեջ Կ զրերը հակառակ պատկեր ունեն (վերին ստեղծերը փոխանակ ձախ՝ աջ կողմից են): Սակա՛ն այդ առաջացել է ոչ թե կապապարով գրելու հետևանքով, ինչպես նման դեպքերից Լեթաղբել են ոմանք, այլ, հավանաբար, անուշադրությունից: Վերջին երկու՝ յիշեցէք զմեզ բառերը, որ այժմ քաղթոված են, վերականգնված է բոս հին լուսանկարի:

220(27). Տապանաբարի վրա, Ավանի ս. Հովնանեն եկեղեցու բակում
ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Այս է հանդիսա պարոն Շնահվորին

Ծան.— Պարոն Շնահվորը մեծ խաչքարը կանգնեցնող Լույսի հայրն է, որի անունը հիշատակված է նախորդ արձանագրության մեջ:

Գ. ԱՎԱՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱՄԵՆԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ (ՄԱՏՈՒՌ)

221(28). Պատի վրայից ընկած տրասեա քարի վրա
(Լուս. 155)

ԺԳ զար (1250 թվականից առաջ)

- (1)...Ա: Պատարագ ի տունին...
- (2)... Ով խափանե՛, դատի ի ս(կառն) է թ՛վ. Ո...

Ծան.— 1 թվականի հարյուրամյակը Ո գիրն է (600), տասնամյակի ե միավորի գրերը չեն պահպանվել, այդ պատճառով մենք իբրև վերջին թվական վերցրել ենք ՈԳԹ (699), որ մեր թվականով ստացվում է 1250: Սակա՛ն արձանագրությունն Ո թվականով կարող է լինել նաև (600+551=1151 թ.):

2 Պարզ է, որ նվիրատվական արձանագրություն է, և նվերները դիմաց նվիրատուներին մի պատարագ է հասկացվել:

222(29). Ավանի ս. Ասվածածին եկեղեցու պատի վրայից ընկած մի այլ քարի վրա

ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- (1)...ՍԹԱՇ...
- (2)...և զկէս...
- (3)...հառն կ...

Նկ. 154. Արձանագրություն № 219

Ծան.—Կարող է նախորդի մասերից լինել, որովհետև գրերի մեծութունը և ոճը նույնն են:

Նկ. 155. Արձանագրություն N 221

223(30). Ավանի ս. Ասվածածին եկեղեցու պատի վրայից ընկած սրբատե քարի վրա
 ԺԳ քար
 Հրատարակվում է առաջին անգամ

...Ով խա[փանէ]...

Ծան.—Այս քարը հավանաբար N 28 արձանագրության պայմանական երկրորդ տողի առաջին քարն է, որտեղ պակասում են ով խափ գրերը:

224(31). Ավանի ս. Ասվածածին եկեղեցու պատի վրայից ընկած քարի վրա
 ԺԳ քար
 Հրատարակվում է առաջին անգամ

- (1)
- (2) ...տվաք մեր մեղ..
- (3) ...է գԱվանաւն է...

Ծան.—1 Այս բնիկից հասկացվում է, որ արձանագրությունը նվիրատվական է (տվաք մեր) և նվիրը գտնվել է Ավանի մոտերքում (հողամաս, այգի):
 2 տողերի համարակալումը պայմանական է:

Գ. ԱՎԱՆԻ ԳՆԻՑՁՄԱՆՈՑ

225(32). Ընկած և կոտրված խաչքարի ստորին մասում, ուռուցիկ գրերով
 Հ ՌԺԵ
 թվ(ի)ս ՌԺԵ (1015+551=1566):
 Մ 1566

226(33). Ավանի գերեզմանոց, խաչքարի հակասին
 ԺԶ քար
 Հրատարակվում է առաջին անգամ
 Ս(ուր)ը խաչս բարեխաւս (է) Մուրան շ(ան)ին և Վաճէլին, և Շ...:

Ծան.—Մուրանշան-ի ուղիք ձևը Մելքոնշան-ն է Մելքոն և շան բառերի միացումից: Վաճելի (ուղղ. Վաճել) անունը անծանոթ է և կասկածելի: Լ, գիրը խանգարում է, որպեսզի ենթադրենք թե Վաչե է:

(32274). Ավանի գերեզմանոց, ջարդված խաչքարի վրա, ուռուցիկ գրերով
 Հ ՋԻ
 Մ 1471

Հրատարակվում է առաջին անգամ
 թվ(ի)ն ՋԻ (920+551=1471):

228(35). Ավանի գերեզմանոց, մի խաչքարի հակասին
 ԺԶ քար
 Հրատարակվում է առաջին անգամ
 Ս(ուր)ը խաչս բարեխաւս է նէքատար աղին, Աղուն(ին):

Ծան.—Հասկանալի է, որ նէքատար աղան աղն է Աղունի: Նէքատարը իզական անուն է. բայց կա նաև հուն. նեկտարիոս արական ձևը՝ որից և՛ հայերենը:

229(36). Ավանի գերեզմանոց, մի այլ խաչքարի ստորին մասում
 Հ ՌԻ
 Հրատարակվում է առաջին անգամ
 թվ(ի)ն ՌԻ (1020+551=1571):

230(37). Փոքաձև սապանաքարի վրա, Ավանի գերեզմանոցում
 Հ ՌՃԲ
 Հրատարակվում է առաջին անգամ
 Այս է տապան Գուլամիրի որդի Աւետիքին: թվ(ի)ն ՌՃԲ (1102+551=1653):

Թ. ՔԱՆԱՔԵՆԻ
 ա. մանարձան

231(1). Մանարձանի վրա, մեծ խնուրու կողքին
 (Լուս. 71 և 156)
 Մ 1265

Հ ԶԺԴ

Հրատ. Շահն, 159. Վիմ, 107. Այր, 297

1 Աճա(ւ)սր անուամբն Ա(ստուծոյ), ևս	9 նկրտտարան
Պետեւան և Կենակից իմ Աւա-	10 մեղ և և խա-
2 գ տիկին կանկնեցաք զխաչս բարեխաւս	11 չս գերեղ-
մեղ և յիշատակ հոգոցս մերոց	12 մանաց մեր-
3 և գաւակաց մերոց, և հարեւնիք այգիս	13 ոց պահապ-
գաւակաց մերոց	14 ան: Գրողս
4 Տաւապարն-	15 զՄիթարի-
5 ին և ալլ ա-	16 չս յիշէք:
6 զոցն: Եւ սա-	17 ի թու(իս) ԶԺ
7 հմանեցաք	18 Դ (714+551=1265)
8 զտեղիս հա-	

Ծան.—1 Ա տողը գրված է խաչքարի շրջանակի ձախակողման կզրին, ներքեից վերև, Բ տողը՝ շրջանակի աջակողման կզրին, Ա տողը գրված, վերեից ներքև, Գ տողը գրված է Բ-ին զուգահեռ, կիսագոգավոր մասի վրա, իսկ Դ տողը՝ շրջանակի հարթ տարածության վրա, խաչքարի վերին աջ անկյունին մոտիկ:
 2 Երկրորդ տողում հոգոցս բառի ց-ն գրող Միթարիչը մոտացած է կզի և հետո ավելացրել է գրերի գլխին:

3 Երբորդ տողում հայրենիք այգիս զավակաց մերոց, բառերով ուղեցիկ են ասել. «մեր զավակների սեփական այգիները», այդ պատճառով «զավակաց մերոց» բառերը կրկնվել են:

4 Երբապատի մնացորդներից կրկնում է, որ ալգանդ եղի է գերեզմանոց, որը վերջնականպես վերացիլ է խճուղին (Երեան-Սեան) անցկացնելու ժամանակ:
Տարբերակում.— Առաջին տողում Պեռեան ճանիս, Այր, վիմ կարդացիկ են Պեռեին: Երկրորդ տողում հոգոցս ճանիս, Այր, վիմ կարդացիկ են հոգոց: Շահա. Ազգտիկին կարդացիկ է աւագ տիկին (իրեւ հասարակ բառեր): վիմ Ահաւոր անուամբ Աստուծոյ և եւ զավակաց մերոց կրկնասել է: Այր, չորրորդ տողում Տաղապալանին կարդացիկ է աղա Ապալանին:

232(2). Քանախոթի մահարձանի քրեանակի հր կողին, բարձուս (Լուս. 157)

Հ ԶԺԵ

Մ 1266

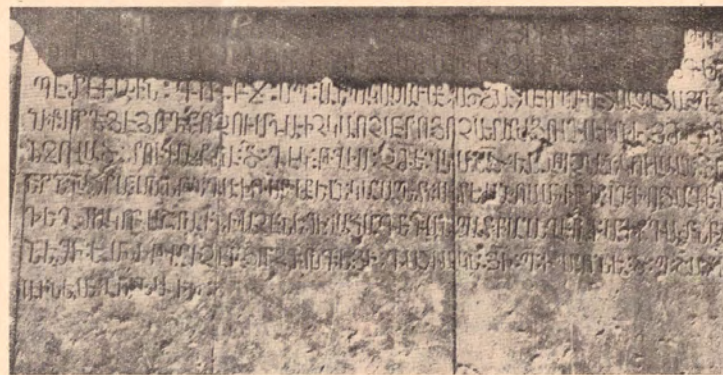
Հրատարակված է՝ Ճանիս 159, Այր 298, վիմ 109

Նկ. 156. Արձանագրություն № 231

1 Յանուն Ա(ստուծո)յ, ես՝ Պարսիս, որդի իմ ճաճան, Մայր իմ, քվերբ իմ Մաթո-

- 2 ւթս, Անախաթունս ծախեցաք մեր սրտի յաւժարութ(եամ)ը զմեր հայրէնիք ա(յ)գիս
- 3 Պեռեանին : ԴՌ: ԲՃ: (4200) սպ(խտակ) անդակաս առաք Ա(ստուս)ծ շնահաւոր ասնէ հարալ հայրէ
- 4 նիք յորդեցէ յորդէք: Ոչ ում դաւի չկա, ո՛չ մերոց, ո՛չ աւտարաց: Ով դաւի անի : ՅԺԸ: (318) ից
- 5 նզոված (է), առգանք տա : Ծ: (50) Գ(ահ)էկ(ան): Քվիս ԶԺԵ (715+551=1266): վկա (է) Ա(ստուս)ծ_եւ Աղուչափն, Կուլալն, Տեր-

Նկ. 157. Արձանագրություն № 232

- 6 երն, վահրամ, Մանթն, Դուրթ, Առաքելն, Կարապետն, Սահիանոս, Մխիթար վ(ար)դ(ապետ), Սոցազեկ,
- 7 Գեղ՝ Յակոբ, Աշրափն, Սաչենեցի վարձամ, Գերգ, Մնպատ, Բարսեղ Էրէց, Միրզան
- 8 Բջնեցի, եւ Մխիթարիչ Էրէց՝ որ զգիրս գրեցի: Դահիակն: ՅԻ(320):Պ: ի պարտն եւ: Ծ: (50):Պ: Շահն-
- 9 աին եւ Մեղունային:

Ծան.— 1 Բուն արձանագրությունը վերջանում է ութերորդ տողում որ զգիրս գրեցի բառերով: Շարունակության մեջ գործարքի վիճակներ են, իսկ կետերի մեջ առնված գրերը թվականներ են, բայց Ծ (50)-ից հետո Պ(800) չի կարող լինել (երկուսն էլ հարյուրավոր են): Նշանակում է Պ դիրք գրամի անունն է (սպիտակ), որ սովորաբար կրճատված է լինում սպ ձևով (ինչպես այդ տեսնում ենք երրորդ տողում): Այդ դեպքում արձանագրության երրորդ մասը հասկանալի կդառնա: Գտողը դահիակը (կանխավճար) ավել է ՅԻ (320) Պ (սպիտակ), Ծ (50) Պ (սպիտակ) էլ ավել է Շահնային և Մեղունային:

2 Այս արձանագրությունը սա ու ծախքի փաստաթուղթ է, որ հաստատված է բազմաթիվ վիճակներով: Պեռեանի գնած այգին չբանք հատկացրել են գերեզմանոցում տեղ ունենալուն: Տարբերակում.— Առաջին տողում Պարսիս անձանոթ անձանունը ճանիս, որից բաղելով Այր, վիմ, գրել են Պարա... նույն տողում մահան կարդացիկ են մահնա: Երկրորդ տողում սրտի յաւժարութեամբ ճան, Այր, վիմ գրել են արալայաժարութեամբ: Նույն տողում հայրենիք ճանիս, Այր, վիմ գրել են՝ հայրենիք: Երրորդ տողում ԴՌ (4000) ճանիս, Այր, վիմ գրել են ԳՌ(3000): Երրորդ տողում Տերեքն ճանիս, վիմ, Այր գրել են Տիրեքն: Յոթերորդ տողում Գերգ (Գէրգ) անձանունը ճանիս, Այր և վիմ կարդացիկ են ԳԲԳ: Նույն տողում ՅԻ (320) Այր կարդացիկ է Յիսուսի:

233(3). Քանաֆեռի մահարձանի նույն պատի
 ստորին մասում, գրեցած
 Հ ՌԾ Մ 1601

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ով որ Ա(ստոււ)ծ

2 սիրէ, ողորմի ասի: ԹՎ(ին) ՌԾ
 (1050+551=1601):

234(4). Քանաֆեռի մահարձանի ամ հակասի
 ստորին մասում գրեցած

ԺԳ դար

Եւ Սոցյալիզմ

Ծան.—Շարունակություն չունի:

235(5). Քանաֆեռի մահարձանի մոտ, մի
 խաչքարի հակասին
 (Լուս. 158)

Հ ՌԽԶ Մ 1597

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)բ խաչս բարեխաւս Աւագ խ(ա)թ(ոււնի)ն:

2 ԹՎ(ին) ՌԽԶ (1046+551=1597):

3 Ասլիզատին:

Ծան.—Առաջին տողը գրված է խաչքարի ճակատին,
 երկրորդը՝ խաչքանդակների գլխին, երրորդը՝ խաչ-
 քարի ստորոտին:

236(6). Քանաֆեռի մահարձանի մոտ, սեղանան
 արված մի խաչքարի վրա

ԺԶ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

[Ս(ուր)բ խաչս բարե]խաւս...բան-խա...կո- դա[կից]...

Ծան.—Գրերը մաշված են և մեծ մասամբ անփորձանելի:

237(7). Քանաֆեռի մահարձանի մոտ, սեղանանված մի այլ խաչքարի վրա
 ԺԶ դար

1 Ս(ուր)բ խաչս բարե]խաւս (է) խաչատուրին, Ծն[ողաց]...

2 ՅԱ...Ք...

Ծան.—Գրերը մաշված են և չեն կարգացվում:

Նկ. 158. Արձանագրություն N 235

238(8). Քանաֆեռի մահարձանի մոտ, պատվանդանավոր մի խաչքարի վրա
 Հ ԶԴԲ Մ 1543

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)բ խաչս բարեխաւս է Նակնաճ փաշին,

2...աւղո Մէլիքին:

3 ԹՎ(ին) ԶԴԲ (992+551=1543):

Ծան.—Ա տողը գրված է խաչքարի ճակատին, Բ տողը՝ տակին, իսկ Գ տողը՝ խաչքարի վարդապի-
 քառակուսի շրջանակի անկյուններին:

239(9). Քանաֆեռի մահարձանի մոտ, սեղանան արված մի խաչքարի վրա
 ԺԶ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)բ խաչս բարեխա[ւս]...

2 Հէրայեա կազմողս յիշ(եցէք):

Ծան.—Ա տողը գրված է խաչքարի ճակատին, իսկ
 երկրորդը՝ միջին մասում, որ խաչքարը կազ-
 մողի հիշատակագրութունն է:

Բ. ՔԱՆԱՔԵՐԻ Ա. ՀԱԿՈՒՆ ԵՎԵՂԵՑԻ

240(10). Մի խաչքարի վրա

(Լուս. 159)

ԺԶ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)բ խաչս բարեխաւս է Մինա խա-
 թ(ոււն)ին:

2 Տրտատ կազմողս:

Նկ. 159. Արձանագրություն N 240

Ծան.—Ա տողը գրված է խաչքարի ճակատին, Բ տողը՝ ուռուցիկ զարդագրերով, քանդակների մեջ:

241(11). Քանաֆեռի ս. Հակոբ եկեղեցու բակում, սեղանաված սալամաքարի բեկորի վրա

ժէ դար
Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 [Այ]ս է տապան...

2 ս . . . թիւ

3 մ...նիդ

4 ի...ե

Ծան. — Հավանաբար Մելիքսեթի տապանաքարն է:

242(12). Քանաֆեռի ս. Հակոբ եկեղեցու ամ պատին, կամարի մեջ հազգրած խաչարի հակասին (Լուս. 160)

ժէ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)բխ(ա)չս բարեխաւս է ա(է)ր Գուրթիւն:

243(13). Քանաֆեռի ս. Հակոբ եկեղեցու ամ պատի ձախակողմյան կամարի մեջ հազգրած խաչարի վրա (Լուս. 161)

Հ ՌՀ Մ 1621

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)բ խաչս բարեխաւս է...Սա-հակիւն:

2 թվ(ին) ՌՀ (1070+551=1621):

Ծան. — Սահակին բառից առաջ խաչքարի ճակատի կենտրոնում Ա գրի վրա հյուսած մի փակագիր կա, որի մեջ երևում են ա, գ, ի, խ, ո, ս, ր, ւ գրերը: Կարելի է կարգալ Գրիգոր, բայց ա, խ գրերը ավելորդ են: Հետևապես, եթե փակագրի մեջ Գրիգոր անունը կա, պետք է ենթադրել, որ նա իր ճեպ ունի նաև մականուն, որ չենք կարողացել վերծանել:

244(14). Քանաֆեռի ս. Հակոբ եկեղեցու ամ պատին

Հ ՌՃԽԴ Մ 1695

Հրատ. Ծանի, 157, Սյր, 296

ՌՃԽԴ (1144+551=1695):

Ծան. — Այս թվականին, ինչպես ճիշտ նշել է Ծանխաթունյանցը, վերակառուցվել է 1679թ. մեծ երկրաշարժից կործանված եկեղեցին:

Նկ. 160. Արձանագրություն N 242

Գ. ՔԱՆԱՔԵՐԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱՆՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

245(15). Տափարի ամ պատի ձախակողմյան կամարի մեջ, փորագիր խաչի կողմերին

Հ ՌՃԽԵ

Մ 1696

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 թվ(ին) ՌՃԽԵ (1145+551=1696):

2 Սարգիս:

Ծան. — Հավանաբար այս թվականը տաճարի վերակառուցման տարեթիվն է, և Սարգիսը վերակառուցման հետ կապված անձնավորություններից մեկը՝ զլխավոր վարպետը կամ վերակառուցողը:

246(16). Քանաֆեռի ս. Ասվածածին եկեղեցու ամ պատի աջակողմյան երեք խաչարներից միջինի վրա (Լուս. 162)

Հ ՋԾԳ

Մ 1504

Նկ. 161. Արձանագրություն N 243

Նկ. 162. Արձանագրություն N 246

- 1 (ճակատին) Ս(ուր)բ խաչս բարեխաւս Միրազին:
- 2 (վարդյակի շուրջը) ԹՎ(ին) ՋԾԳ(953+551=1504): Կազ...

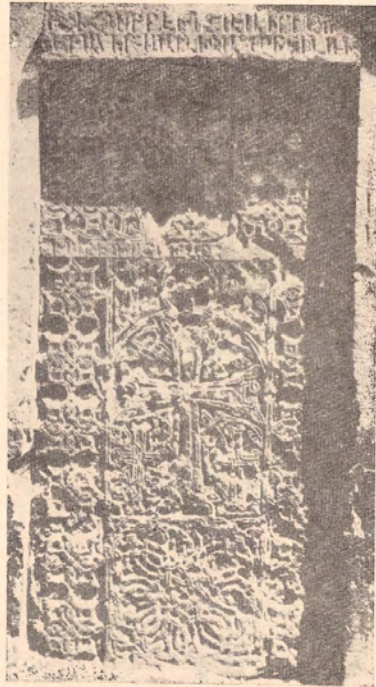
Ման.—1 Եկեղեցին նոր հիմքերի վրա վերակառուցելու միջոցին (1696 թ.) այս խաչքարի կողքերը տաշել և հազցրել են պատի մեջ:
 2 Վերջին կազ գրերը վերաբերում են խաչքարը կազմողին, որի անունը զժբախտաբար չի պահպանվել:

247(17). Քանախուի ս. Ասվածածին եկեղեցու ամ պատի ձախակողմյան (նս) կամարի մեջ հազցրած երեք խաչաբերից միջինի վրա (Լուս. 163)

Հ ՌԻ Մ 1571
 Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 (ճակատին) Ս(ուր)բ խ(ա)չս բ(ա)րեխաւս է Ամիրբէկին
- 2 և դստեր՝ Սաթիկաչաին: ԹՎ(ին) ՌԻ (1020+551=1571):
- 3 (խաչքարի միջին մասում) Եւ բարէխ(աւ)ս տ(է)ր [եղիտ]զարին

Ման.—1 Սաթիկաչա իգական անունը անծանոթ է մինչ այժմ: Առաջացել է սաթ և փաշա բառերից: Փաշա բառը շատ զործածական էր ինչպես արական, այնպես էլ իգական անունների հետ:
 2 խաչքարի միջին մասերում եղած բարեխաւսութունը վերաբերում է նրա կազմողին:

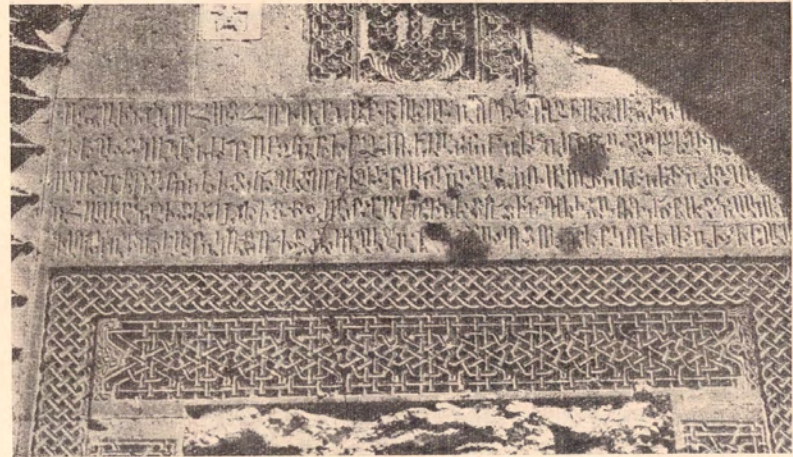

Նկ. 163. Արձանագրություն № 247

248(18). Քանախուի ս. Ասվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի գլխին (Լուս. 164)

Հ ՌՃԽԳ Մ 1695
 Հրատ. Շահիթ, 158. Այր, 296. Վիմ 300

- 1 ԹՎ(ին) ՌՃԽԳ (1144+551=1695):
- 2 Ա(ստուա)ծախն շնորհաց հողոյն արքանեարան, որ և կոչի ա(ստուա)ծածին կոյս Մարիամ,
- 3 Գեղեցկաչէն և բարձրաբերձ յոյժ աննման և անմարմնոց Լուսեղիւնաց է բն-
- 4 ախարան, քրիստոնէից մեղաց սրբիչ և քաւարան: Վաճառականքն ամենեքեան յողովեց-
- 5 ան, հալով ընչից և մթերից յօժար տվան, կազնեցուցին պայծառ դիմօք աղնվական,
- 6 Գլուխ կանգնե(ա)լ վերակացու խօճայ Աղաջան: ԹՎ(ին) հայոց սր է Ռ(հազար) երկ(հ)որեկեան ԽԳ (քառասունչորս) թիվ աւելի:

Նկ. 164. Արձանագրություն № 248

Ման.—Արձանագրությունը չափած է, այդ պատճառով, որոշ չափով շարադասությունը և բառերի ընտրությունը հարմարեցրել են ոտանավորի հանդերձին: Տարբերվելով.—Բոլոր նախորդ վերածանոցները սկզբում եղած թվականները չեն տեսել: Շահիթ, Վիմ հինգերորդ տողում ավան (ավին) կարդացել են՝ ա...վան (կանգնեցուցին), իսկ Այր այդ բառը գրել է ավան և կողքին հարցական նշան գրել: Նախորդ վերածանոցները չունեն նաև վերջում թիվ ավելի բառերը:

249(19). Քանախուի ս. Ասվածածին եկեղեցու ամ մուտքի գլխին երեք խաչաբերից հս-ի վրա մէ դար Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Էս Սարգ(ի)ս ին...
- 2
- 3 Ասատըր...
- 4

Ման.— Սաչքարը փոքր է, գրերը մանր, դժվար է կարդացվում. երկրորդ և չորրորդ տողերում գրերի միայն հետքեր են երևում:

250(20). Քանախուի ս. Ասվածածին եկեղեցու ամ մուտքի գլխին հս կողմի խաչաբերի վրա մէ դար Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Ս(ուր)բ խ(ա)չս բ(ա)րե... 3
- 2 խ(աւ)ս է Ակորին: ԹՎ... 4 ... անարին, Ասատրին:

Ման.—Ա տողը զրված է խաչքարի ճակատին, Բ տողը՝ աջ եզրին, վերևից ներքև, Գ տողը՝ սակին, որտեղ միայն գրերի հետքեր են երևում, իսկ Դ տողը՝ ձախ կողքին, ներքևից վերև:

251(1). Երևան ֆաղափ պատմության բանգարան, բուն սեղն աննայս, խաչքարի վրա

Մ ՌՃԽԳ

Մ 1695

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԳ (1144+551=1695):
- 2 Յ(Ի)շատակ է ս(ու)ր խ(ա)չս
- 3 Խանուսին, որ է բ(ա)ժին Գրիգոր(ը)ին:

Ծան. Այս խաչքարը Երևանի եկեղեցիներից մեկի պատին է եղել:

252(2). Նույն սեղան, ծագումն աննայս

Հ ՌՃԽԳ

Մ 1694

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԳ (1143+551=1694):
- 2 Յ(Ի)շ(ա)տ(ա)կ է ս(ու)ր խ(ա)չս Յա-
- 3 կորի, որ մականուամբ Փլու ա-
- 4 սի եւ Է...Յարութիւն: ԹՎ(ԻՆ) ՌՃ
- 5 ԽԳ (1143+551=1694):

Ծան.—1 Վերջին ԽԳ թվականները գրված են խաչի թևի տակ:

2 Երբորդ տողում եւ ից հետո գրված գիրը և նրան փակցրած մի ուրիշ գիր լավ չեն կարգացվում և դրա համար այդ գրերը չենք կարողացել վերծանել: Կարող է լինել նա:

253(3). Մի մեծ խաչքարի վրա, ծագումն աննայս, գտնվում է Երևան ֆաղափ պատմության բանգարանում

Հ ՋՀԷ

Մ 1528

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Ս(ու)ր խ(ա)չս քարեխաւս է Գուլազիդին եւ
- 2 ...[Բարե]խաւս Ազիդին:
- 3 ԹՎ(ԻՆ) ՋՀԷ (977+551=1528):

Ծան.—Երկրորդ անձնանունը լավ չի կարգացվում:

254(4). Ումնաբարի վրա, բերված է Նորգավրիսի ս. Գրիգոր եկեղեցու ավերակներից

ԺԳ դարի առաջին կես
Հրատ. ՊՅՀ, 1968, № 4

- 1 ...ՈՒ ԵՍ...
- 2...ՌԱՆ մի: Ես Շահինշահ...
- 3...Թողի զշահնայ հակն գեղ...
- 4...սպ(խոսակ). զգարին եւ զխոտն սանկայ...
- 5...ն առի եւ այլ յեա առւի դաման...
- 6...յ բերն: Ով զայս զերս խափանե ՅԺԸ(318)-
- 7...լցն նդոված եւ ամէն:

Ծան.—Այս քարը Նորգավրից Երևան քաղաքի թանգարան է բերվել 1937թ.: Առաջին հրատարակող

Կ. Ասատրյանը (ՊՅՀ, 1968, № 4) հարցը քննելուց աջն եզրակացություն է հանգել, որ խաչքարը

պետք է պատկանի Զաքարյան տոհմի առաջին Շահնշահին (1212—1261) կամ երկրորդին՝ (1320), որոնք ընդարձակ իշխանություն են ունեցել Հայաստանում: Երրորդ Շահնշահին չէր կարող պատկանել, որովհետև նրա իշխանությունը փոքր է եղել Բջնիում:

Մենք հավիված ենք կարծելու, որ արձանագրությունը պատկանում է Զաքարե Ամիրսպասալարի որդուն, հետևապես, ժամանակի տեսակետով, նա վերաբերում է ԺԳ դարի առաջին կեսին, հավանաբար Շահնշահի իշխանության առաջին տարիներին: Այլ էն հուշում գրերի համեմատաբար չին ձևերը:

Արձանագրության մեջ Նորգավրի անունը հիշատակված չի, բայց կարծում ենք, որ այդ տեղին է պատկանում (կամ մոտակա որևէ սրբավայրի), հետևապես շահնա ճակ—ի զիջելը և ինչպես գարին ու խոտը գնելը և նորից բերքն իրենց վերադարձնելը, պետք է որ հատուկ ծառայությունների համար կատարվեր, որի մասին ոչինչ չի պահպանվել արձանագրության վրա:

Այս եզրված արձանագրությունը ժամանակի տեսակետով կլանքը իմանալու համար առանձնակի նշանակություն ունի:

Տարբերակներում.— հինգերորդ տողում առի եւ այլ եւս առի ՊՅՀ, 1968, № 4 կարգացել է՝ առի եւ այլեւառու: Վեցերորդ տողում Ով զայս գիրս խափանե ՊՅՀ, 1968, № 4, Ով-ը միացրել է նախորդ եզրված բառի հետ և ստացել է բերնով:

255(5). Երևան ֆաղափ պատմության բանգարանում, մարմարի վրա,

բերված է Կարողիկե եկեղեցուց

Հ ՌՃԽԳ

Մ 1694

Հրատ. Սմբ, 9

- 1 Յ(Ի)շ(ա)տ(ա)կ է ս(ու)ր խ(ա)չս
- 2 Յոհ(ա)նի որդի Աղամ-
- 3 ալին: ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԳ (1143+551=1694):

256(6). Բարձրաբերդակի բեկոր մարդու պատկերով, կողմին ուռուցյալ գեղ

XVII դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Տ(է)ր Յ(ա)ր(ու)թ...

Ծան.—1 Հավանաբար Տէր Յարութիւնը պատկերի վրա քանդակված անձն է:

2 Այս քարի ծագումն անհայտ է, այժմ պահվում է ԵՊԹ-ում:

257(7). Խաչքար, մարմարի վրա, սկզբնական սեղն աննայս, գտնվում է ՀՊԹ-ում

Հ ՌՃԽԳ

Մ 1694

Հրատ. ՊԹ ցուցակ, № 18 (էջ 56)

Ա խաչքարի կենտրոնում՝

Տ(է)ր Ա(սառու)ծ Յ(խոու)ս Ք(րիստո)ս:

Բ շրջանակին՝

- 1 Յ(Ի)շ(ա)տ(ա)կ է ս(ու)ր խ(ա)չս ՄԷլիք Ծ(ա)տ(ու)րի որ-
- 2 դի Միրզաբա-
- 3 բին: ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԳ (1143+551=1694):
- 4 ՉԱՌՆՕԼԱՐ.ԱՐ.ՄԱՆԱԹՍԽԱԼԱՐՄ:

Ծան.—Չորրորդ անվերձանկի տողում հավանաբար հայերենին անծանոթ բառեր են: Կան նաև շրջագիր ծածկագրերի հետքեր (վերջին չորս գրերը):

258(8). Տապանաբար սպիտակավուն մարմարեց, ծաղկազարդ օրջանակով սկզբնական սեղն անհայտ

Հ ՌՄԼԷ

Մ 1788

Հրատ. ՊԹ ցուցակ, 58 (№ 21)

1 Այս է տապան	5 Թոռն Մէլիբ Մ-
2 Դարարադեցի Մէ-	6 (Է)ժլուժի, որդի Մուս-
3 լիբ Աթամի և	7 ալիին: Թվին Ռ
4 Մէլիբ Յոխակի,	8 ՄԼԷ (1237+551=1788):

Ծան.—Այս տապանաբարը հախապես գտնվել է եկեղեցիներից մեկի բակում: Արժմ պահվում է ՀՊԹ-ում:

Ս. ԿՈՆԿԻ (ԿՈՋԵՈՆԵ) ԿԵՐԵՉՄԱՆՈՑ

259. Տապանաբարի հարթ մակերեսին (Լուս. 165)

Հ ՌՄԼԷ

Մ 1789

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 165. Արձանագրություն № 259

1 Այս (է) տ(ա)պ(ա)ն...առա...	4 Ա(առաւ)ծ իւրն սորմէ:
2 լուի կին Անթառամ-	5 ՌՄԼԷ (1238+551=1789):
3 ին: Ով սորմի աւէ	

260. Կոնդի գերեզմանոց, օրոցանն սապանաբարի կողին (Լուս. 166)

Հ ՌՃԳ

Մ 1654

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 166. Արձանագրություն № 260

1 Այս է տապան...ուգանցի	
2	
3 որդի Ովանին որ փոխեցաւ առ	
Գ(ըրխառ)ս Թվին	
4 հա(յ)ոց ՌՃԳ (1103+551=1654):	
- Ծան.— Լուսանկարից հաղորդ արդքան կարե-
լի եղաւ վերձանել.

261. Կոնդի գերեզմանոց, օրոցանն սապանաբարի կողին (Լուս. 167)

Նկ. 167. Արձանագրություն № 261

Հ ՌՃԶ

Մ 1657

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Այս է տ(ա)պ(ա)ն Սարբրէկի որդի Ասապորին: Թվ(ին) ՌՃԶ (1106+551=1657):

Ծան.—Ասապորին կարող է լինել Ասապուրին:

262. Կոնդի գերեզմանոց, օրոցանն սապանաբարի կողին (Լուս. 168)

Նկ. 168. Արձանագրություն № 262

Հ ՌՃԺ

Մ 1661

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Այս է տ(ա)պ(ա)ն Հ(ա)ր(ա)պ(ե)տին, որ է որդի Մէլիբուէթին: ՌՃԺ (1110+551=1661) Թվին:

263. Կոնդի գերեզմանոց, սապանաբարի հարթ մակերեսին

Հ ՌՄԻԷ

Մ 1778

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Այս է տապան Եղի-	
2 սարեղին, որ է բաժ-	
3 ին Օվ(ա)նէսին էր [և]-	
4 անցի: Ի Թվ(ին) ՌՄԻԷ (1227+551=1778):	

264. Կոնյի գերեզմանոց, նախադղի կողմին, սալամաքարի հարթ երեսին

Հ ՌՄԼԶ

Մ 1787

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Այս է սաղանե Շ-
- 2 ախազարին,
- 3 որ է բաժին Զա-
- 4 բարաբէլին [Երեւան]-
- 5 ցի: Ի ՌՄԼԶ (1236+551=1787) թվին:

265. Կոնյի գերեզմանոց, սալամաքարի հարթ երեսին

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Հ ՌՄԼԵ

Մ 1786

1 Որ ննջէ աստ ի աս-	7 զակէց Օվազիմի, որ
2 պանի Մարիանէ անու-	8 է որդի Սանրարին: Ով
3 ամբ վերածայնի:	9 հանդիպողք այսմ շիր-
4 Սա է գուտարն Յով-	10 մի, վ(ա)ս(ն) Ա(ստուծո)յ տուք սղորմի
5 հանիսի, որ է (յ)երկը-	11 Ի ՌՄԼԵ (1235+551=1786)-ին
6 բէն երեւանցի եւ կը-	

266. Կոնյի գերեզմանոց, սալամաքարի հարթ երեսին

(Լուս. 169)

Հ ՌՃՂ

Մ 1721

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 169. Արձանագրություն N 266

- 1 Այս է սաղան
- 2 ... պատյի Մա-
- 3 բարի որդի Յար-
- 4 (ու)թի: Թվ(ին) ՌՃՂ (1170+551=1721):

267. Կոնյի գերեզմանոց, օրոցանն սալամաքարի կողմին

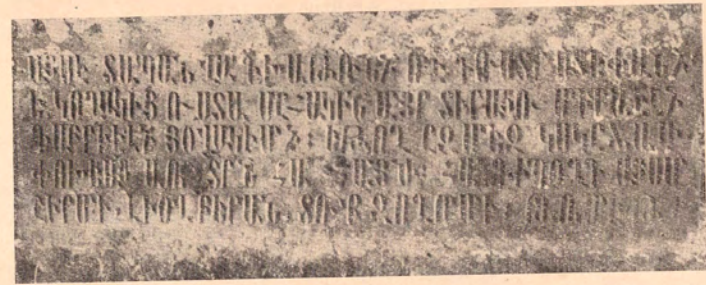
(Լուս. 170)

Հ ՌՄԽԹ Մ 1800

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Այս է սաղան Վարդխանին, որ է գուտար Սահիանին,
- 2 եւ կողակից ուստա Արհակին Մայր տիրացու Միքաէլին,
- 3 Գարբէլին, Յովակիմին: Եթող զմեզ կսկըծալի,

- 4 փոխեաց աս ա(է)րն համայնի: Հանդիպողք այսմ
- 5 շիրմի, լիով բերան տուք սղորմի: Թվ(ին) ՌՄԽԹ (1249+551=1800):

Նկ. 170. Արձանագրություն N 267

268. Կոնյի գերեզմանոց, օրոցանն սալամաքարի կողմին

Հ ՌՄԸ

Մ 1759

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Այս է սաղան Յանդրէասի որդի սպէրէշ
- 2 Նոսիմարին: Թվ(ին) ՌՄԸ (1208+551=1759) ին:
- Ման. Ավիլի վազ (17-րդ դ.) Երեւանում կղկղ է՝ նույնիսկ անունով մի այլ սակերիշ (տե՛ս արձ. նո-156)

269. Կոնյի գերեզմանոց, սալամաքարի հարթ երեսին

(Լուս. 171)

Հ ՌՃԷ

Մ 1658

Հրատարակվում է առաջին անգամ

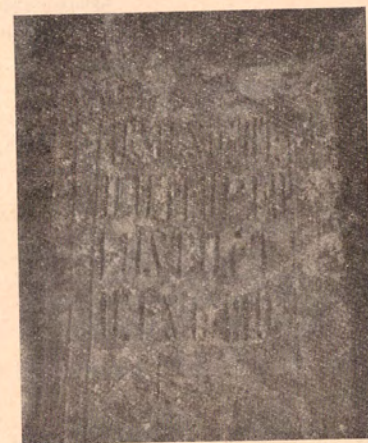
- 1 Այս է սաղան
- 2 Սարգիսի դո-
- 3 ստր Մարգ-
- 4 արխան: Թվ(ին) Ռ
- 5 ՃԷ (1107+551=1658)

270. Կոնյի գերեզմանոց, սալամաքարի հարթ երեսին

Հ ՌՃԽԹ Մ 1700

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յիշատակ է ա[յս]
- 2 ա(ա)յ(ա)նս ըսպանան-
- 3 ա յ էրեւանցի նիկ-
- 4 որսի կողակից
- 5 [վ]էլիխանին, որ է
- 6 Մայր Թաբի . . . Պար
- 7 Յակըջանին, որ աս
- 8 Ա(ստուա)ծ փոխեցաւ Թվ(ին)
- 9 ՌՃԽԹ (1149+551=1700) հողդե[մ]
- 10 բերի Ա-ին...եզ...ի
- 11
- 12 աւոր է...

Նկ. 171. Արձանագրություն N 269

271. Տանարի ներում, հր-ան մույթի ամ երեսի խոյակի նակասին
XVII դարի վերջին տասնամյակի
Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Յիշ(ա)տ(ա)կ է սիւնս Աւարին եւ կողակցին Եղաս-
2 բերդին, Գրեղորին եւ կողակցին՝ Տատաշանին:

Ման.—Այս արձանագրությունը բացվել է 1971 թ., տանարի ներքի սվաղը հանելու ժամանակ:

272. Քանախի ու Հակոբ Եկեղեցու հր-ան մույթի նակասին
Հավանաբար 1695 թվականին
Տպագրվում է առաջին անգամ

1 Յիշ(ա)տ(ա)կ է Գուշնաղարին եւ ծնողացն, Ար-
2 իտակին եւ մօրն՝ Մարգարտին: Սիւնս:

Ման.—1 Սիւնս բառն արձանագրության սկզբում մոտացված լինելու պատճառով (Սիւնս լիշատակ
է...) վերջում են ավելացրել:

2 Այս արձանագրությունը եւս սվաղի տակից է ի հայտ եկել 1971 թ.:

273. Եկեղեցու ներում պատերի մեջ հազգրած բազմաթիվ խաչաբերից մեկի
բանդակների մեջ, ուռուցիկ գրեթով, ամ պատին, մուսխից հր-
XVI դ. վերջին և XVII դ. առաջին տասնամյակներում
Հրատարակվում է առաջին անգամ

Քիրամ կազմող

Ման.—Քիրամը խաչքարերի հեղինակ է: Նրա մասին ընդարձակ տեղեկություն կա Ս. Բարխուդարյա-
նի «Միջնադարյան հայ ճարտարագիտության և քարգործ վարպետների» աշխատությունում
(Երևան, 1963, էջ 160—167): Նրա խաչքարերը կրում են հայոց Ռ (1551)-ից մինչև ՌԾԹ
(1610) թվականները, բայց Ռ թվականը մեզ կասկածելի է թվում, հավանաբար նա իր հետ
ունեցել է տասնավոր և միավոր ցույց ավոյ գրի, որոնք ջնջվել են և կամ խաչքարի վրա
չեն կարգացվել: Հարցն այն է, որ 1551 թ. հետո Քիրամը երկար ժամանակ 30 տարի ոչ մի
խաչքար չի քանդակել և հանկարծ, 1581 թ. սկսած, տասնյակներով խաչքարեր է կազմել
Մարտունու, Կամուլի, Աշտարակի, Նամշաղի, Էջմիածնի զավառներում: Բացի այդ, զժվար
է պատկերացնել, որ մեկը կարողանար 60 տարի շարունակ խաչքար քանդակելու ծանր
աշխատանքով զբաղվել, իսկ առաջին երեսնամյակում միայն մի խաչքար պատրաստել: Մեր
կարծիքով Քիրամը նշանավոր վարպետ է դարձել XVI դարի վերջին քառորդում և 30—35
տարի զբաղվել է այդ գործով:

274. Քանախի ու Ասվածածին Եկեղեցու ներում, մուսխից հր-
պարզակների մեջ, ուռուցիկ գրեթով
ԺՁ դար
Հրատարակվում է առաջին անգամ

ՁՅովանէս կազմող:

275. Քանախի ու Ասվածածին Եկեղեցու հր-ան պատի մեջ հազգրած խաչաբի
վերնամասում, ուռուցիկ գրեթով
Մ 1526

Հ ՋԶԵ

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Գրեղոր կազմող: ՋԶԵ (975 + 551 = 1526) թվ(ին):

Ման.—Մինչ այժմ անհայտ խաչքարի հեղինակ Գրեղորը, կարծում ենք, պետք չէ շփոթել նրան
անտան ունեցող մի այլ վարպետի հետ, որի գործերը թվագրված են XVI դարի վերջին քա-
ռորդով (1576—1591): (Տե՛ս Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարագիտության և քար-
գործ վարպետներ, էջ 169):

276. Քանախի ու Ասվածածին Եկեղեցու ներում հր-ան պատի մեջ հազգրած
նակասի առաջնակարգա մասը, սաեած խաչաբի բանդակների մեջ, ուռուցիկ
գրեթով
Մ 1465

Հ ՋԺԳ

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Թվ(ին) ՋԺԳ (914 + 551 = 1465):

277. Քանախի ու Ասվածածին Եկեղեցու հր-ան պատի մեջ, կողքի վրա
հազգրած խաչաբի վերնամասի բանդակներում, ուռուցիկ գրեթով
Հ ՌԷ

Թվ(ին) ՌԷ (1007 + 551 = 1558):

278. Քանախի ու Ասվածածին Եկեղեցու պատի մեջ դրած մի այլ, միջակ
մեծությամբ, խաչաբի վրա, փոքրագիր գրեթով
Մ 1588

Հ ՌԷ

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Թվ(ին) ՌԷ (1037 + 551 = 1588):

Ման.—Այս խաչքարը եւս հազգրած է հա պատի մեջ:

279. Քանախի ու Ասվածածին Եկեղեցու ներում, հր-ան պատի մեջ դրած
խաչաբի նակասին
ԺՁ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

[Մ (ու-ը) ք [ս]աշս բար(է)խաւս է Սարգիս իրիցն:

Ման.—Արձանագրության սկզբում քարը կտրված է:

280. Քանախի ու Ասվածածին Եկեղեցու հր-ան պատին, ներում, պատի մեջ
հազգրած խաչաբի վրա
Մ 1465

Հ ՋԺԳ

Հրատարակվում է առաջին անգամ

ա. Հակատին՝

Սաշս կիրակոսին եւ խաթուն Ս(ա)նաուտին:

բ. գարդաձեհերի մեջ՝

Թվ(ին) ՋԺԳ (914 + 551 = 1465):

Ման.—Այս արձ. պետք է կարգալ «Սաշս բարխիսսս է կիրակոսին եւ Սանաուտ կարունի»:

281. Քանաֆնի ու Աստվածածին եկեղեցու նույն պատի մեջ հազգրած մի այլ խաչքարի վրա

Հ ՋԹ

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Մ 1460

ա. ճակատին՝

Ս(ուր)բ խաչս բարէխաւս է Ջհանշին եւ Շահ...

բ. Ջարդաձեւերի մեջ, առուցիկ գրերով՝

ԹՎ(ին) ՋԹ(909+551=1460):

Ծան.—Պաշտօնի առաջին տողի վերջավորութիւնը շարգված է և Շահ-ից հետո, հավանաբար իգական անվան վերջավորութիւնը չի պահպանուել:

282. Չորագլուղի ու Սարգիս եկեղեցու պատի միջից դուրս եկած կորոզի բեկորի վրա

Հ ՌՀԳ

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Մ 1624

1...ի

4 Պէտրոսն

2 Ա...էջեցի

5 ԹՎ(ին) ՌՀԳ (1073+551=1624):

3 մ... ց

Ծան.—1 Համանաբար գերեզմանի կոթող է:

2 Որձաքար է, խիստ շեղուս և ծակոտիներով: Գտնվել է 1971 թ. մայիսին, տանարի վերափոխութեան ժամանակ:

283. Ավանի գլուղական ավերակ եկեղեցու նստարանի վրա, խաչքարի քանդակների մեջ, առուցիկ գարդաբերով

XV—XVI դդ.

Մձէի Առ(աբէլ) քահ(անա)յ:

Ծան.—1 Պաշտօնի ճակատին արձանագրութիւն է եղել, բայց շարքողոված է և ոչ մի գիր ճանաչելի չէ:

2 Այստեղ արձանագրութիւնը վերաբերում է խաչքարը կազմող Առաքել Քահանային, իսկ Մձէի գրերը, որոնց ընթերցումը կասկածելի է, անձնականաւի են: Սովորաբար անունից առաջ լինում են կազմող կամ գծող բառերը:

284. Նախորդի մոտ ընկած մի փոքրիկ խաչքարի բեկորի նակասին

ժէ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Ս(ուր)բ խաչ(ս) բար(է)խ(աւ)ս (է) Հս...

Ծան.—1 Արձանագրութեան շարունակութիւնը, համանաբար, խաչքարի ստորին մասում է եղել, որ չի պահպանուել:

2 Վերջին շա կարող է Մ կամ մի որեէ այլ գիր լինել, որի աջակողմյան կողմը լավ չի պահպանվել տեղում:

285. Նոր, ու Ասեփանոս ավերակ սրբատեղում գտնվող խաչքարի նակասին

Հ Ռ

Մ 1551

ա. Պաշտօնի ճակատին՝

[Ս(ուր)]բ խ(ա)չ(ս) բար(է)խ(ո)ս է Պանա(դ)ուսն

բ. Քանդակների մեջ՝

Ռ (1000+551=1551): Մսէս կ(ա)ղ(մ)ող:

Ծան.— Քանդակների մեջ եղած գրերի շարունակութիւնը կտրատված է:

286. Նորի նին գերեզմանոցում, օրոցանկ քարի կողմին, հանգով գրած Հ ՌՄԻ

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Մ 1771

1 Աստ է Ղարարոս ցանկալին, որդի Սուպոնց

2 Կարապետին, քաղցրիկ եղբայրն եւ սիրելին,

3 Սիմէօնի վեհապետին, որում որք տան ըզո-

4 դորմին, ըլնոյն եւ ինքեանք ընկալցին թ(վին) ՌՄ

Ծան.—Արձանագրութեան վերջում Ի (20) գիրը չի երևում: Այդ գիրը մենք ենք ավելացրել նկատի ունենալով, որ ՌՄ թվականին (1751) Սիմեոն երևանցին, որին արձանագրութեան մեջ Սիմեոն վեհապետ են անվանել, զիստ կաթողիկոս չէր: Արցախը, քարի ծալքին, միայն մի գիր կարող էր տեղափոխվել: Ինչպես հարմար է Սիմեոն երևանցին գահակալել է 1763-ից մինչև 1780 թ. կամ հալոց ՌՄԺԲ-ից մինչև ՌՄԻԹ: Այդ տարիների ընթացքում հալոց միայն ՌՄԻ թվականը կարող էր երեք գրով գրվել, մյուս բոլոր տարիներին նա ունենում է չորս գիր, իսկ չորս գրի տեղ չկա, հետևապես թվականը անվերայ ՌՄԻ է:

287. Կոնդի ու Հովհաննես եկեղեցու ան նակասին, խաչքարի վրա

(Լուս. 172)

1710 թ.

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)բ խաչս

3 Անդրէասին, ծնող(ս)ց

2 յ(ի)չ(ա)ւ(ա)կ է

4 Արիստակէսին, Փարուս:

288. Ավանի ու Հովհաննես եկեղեցու մոտ, պատից ընկած ձևավոր քարի երեսին գրած

(Լուս. 173)

մ'Գ դար

1 Գրիգորոս անցիլ մեղաւ(որ)

2 Էրէցս յիշայ ի ա(է)ր:

Նկ. 172. Արձանագրութեան N 267

Նկ. 173. Արձանագրութեան N 288

289. Ալվանի ւ. Հովհաննես Եկեղեցու բակում գտնվող օրոցանձ
սալարանաբարի գլխին

Նկ. 174. Արձանագրություն № 289

Ծան.— Արձանագրության սկիզբը շարժված է խաչքարի ճակատի մասում:

291. Քանախոյի ւ. Ասվածածին Եկեղեցու բակում կանգնեցրած խաչքարի վրա
(Լուս. 176)

ժեզ քար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 175. Արձանագրություն № 290

Նկ. 176. Արձանագրություն № 291

ա. խաչքարի գլխի առաջակարկառ մասի վրա՝
[Ս(աւր)ր խաչս] քար(է) խ(աւ)ս (է) խաչատուրին, Շ...

բ. քանդակների մեջ՝
Յակոբ կազմող թվ(ին)...

Ծան.— Արձանագրության սկզբի մասը չի պահպանվել, քարը կտրված լինելու պատճառով, իսկ երկրորդ սողի վերջում քարը քայքայվել է և գրերը ոչնչացել են:

292. Ալվանի Կարողիկե Եկեղեցի, նորահայտ քարի վրա

(Լուս. 177)

Մ 1237

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 177. Արձանագրություն № 292

(1)... անխիշտատ[ի]...

(2) կաց: Կատարիչքն ա(ւր)հնին
յկ(ստուծոյ) թվ(ին) ՈՁՁ
(686 + 551 = 1237):

Ծան.— Նվիրատվական արձանագրության վերջավորության է պայմանական առաջին սողի մասում քարը փշրված է և գրերը մեծ մասամբ ոչնչացել են:

923. Ալվանի ւ. Հովհաննես Եկեղեցու բակում, կոտրված խաչքարի վրա

(Լուս. 178)

Հ Ձ

Մ 1451

Հրատարակվում է առաջին անգամ

թվ(ին) Ձ (900 + 551 = 1451):

Ծան.— խաչքարը, հարկավ, ճակատին ևս ունեցել է արձանագրություն՝ կանգնեցնողի անվան հիշատակությամբ, բայց գլխամասն անհետացել է արձանագրության հետ միասին:

Նկ. 178. Արձանագրություն № 293

Նորագավիթ, սբ. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան պատին ագուցված չորս, փոքրիկ որմնախաչերի վրա.

1

Մ	Թ
Ա	Դ
Ե	Ն
Ը	Ա

ԱԻԵՆՍՆԵԿՐԵՆ

2

Յ	Ս
Թ	Մ

ԵԼ ԽԵՏՐՐԱ
ՂԳԱԻՆ: ԿՐԿՈ
ՄԻՆ: ԳՅԱԻՆ

3

+

ՄԻՆՁԱԽԱԱԿ:
ՎԱՆՆԻՆԱԿՂԻՆ

4

Յ	Ս
Թ	Մ
Ս	Կ
Ը	Ա

ԸՆՆԻՆ ԽԵԱ:

5

ԹՈՒՃԽԱ
ՄԻՆՁԱԽԱԱԿ: ՄԻՆՁԱԽԱԱԿ

6 - - ՉԲԱԼԵԽԱՍԵՄԱՆՈՒԿԼԵՂՍԻ -
7 - ՄՉԲԱԼԵԽԱՍ ԳԵՂԵՆԻԿԻՆԵՄԱՆ - -

Ման.— Յովանիսից առաջ գրված փակագիրը հայտնաբեր անձնանուն է, բայց չի պարզվում:
Գեանին թաղված առֆից մի օրոցածև առպանաքարի վրա.
5. ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԱ (1141+551=1692):

ՓԷ ՎԱՐ

ս. Գևորգ եկեղեցու սե. կողմում կանգուն խաչքարի քիվի վրա մեկ սող.

6. Սուրբ խաչս բարեխաւս էմանուէլ եպ(ի)ս(կոպոս)ին:
Սրա մոտ կոտրված մի խաչքարի քիվի վրա.
7. Սուրբ խ(ա)չս բարեխաւս զեղեցիկին եւ ման...:

Ման.— Հափելվածում եղած այս լոթը արձանագրութունները մեկ համար հալաքել է Արբաճաճ Շահինյանը:

1. Ս(ուր)բ խա(չս) բարեխաւս(ս)
Աւե(տ)իոին եւ կ(ո)ղ(ակց)ին:
ԹՎ(ԻՆ) ՌՂԱ (1091+551=
1642):

2. Յ(խու)ս Ք(ըխտո)ս: ԹՎ(ԻՆ)
ՌՂԱ (10)91+551=1642): Բա-
րեխաւս ա(է)ր Մարգարին եւ
Խը կող(ա)կ(ցի)ն Գալանին:

Ման.— Այս և հաջորդ № 4 որմնախաչի
վրա թվականի հազարավորը ՌՂ
չեն գրել: Բոլոր չորս որմնախա-
չերն էլ նույն 1642 թ. են: պատ-
կանում:
(1642)

3. Ս(ուր)բ խ(ա)չս բարեխաւս է
Վար(դ)անին եւ կ(ո)ղ(ակց)ին:

4. Յ(խու)ս Ք(ըխտո)ս: Ի ԹՎ(ԻՆ)
ՂԱ (10)91+551=1642):

Ս(ուր)բ խ(ա)չ(ս) բարեխաւ-
(սէ) ա(է)ր Վա(ր)դ(ա)նին ե...
Յովանիսին, ա(է)ր Կարապե-
(ս)ին:

ՏԱԽՏԱԿՆԵՐ, ՅԱՆԿԵՐ,
ՅՈՒՅԱԿՆԵՐ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՂԱՔԻ ՎԵՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ա. ԹՎԱԿԱՆ ՈՒՆԵՑՈՂՆԵՐ

Արձանագրության տարի-թիվը	Հայկական տոմարով	Արձանագրության համարը	Արձանագրության տեղը, հուշարձանը	Քնույթը
1	2	3	4	5
1191	ՈԽ	210	ԺԲ դար Ավանի տաճար	խաչքար
1219	ՈԿԸ	195	ԺԳ դար Ավանի տաճար	իշխանական կարգադրություն
1237	ՈՁԶ	292	Ավանի տաճար	նվիրատվական
1264	ՉԺԳ	1	Կաթողիկե	իշխանական կարգադրություն
1265	ՉԺԳ	231	Քանաքեռի ծառարձան	խաչքար
1266	ՉԺԵ	232	Քանաքեռի ծառարձան	նվիրատվական
1271	ՉԻ	213	Ավանի ս. Հովհաննես	թերթ արձ.
1271	ՉԻ	217	Ավանի ս. Հովհաննես	շինարարական
1281	ՉԼ	47	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1282	ՉԼԱ	289	Ավանի ս. Հովհաննես	տապանադիր
1284	ՉԼԳ	12	Կաթողիկե	նվիրատվական
1285	ՉԼԳ	198	Ավանի տաճար	իշխանական կարգադրություն
1287	ՉԼԶ	197	Ավանի տաճար	իշխանական կարգադրություն
1294	ՉԽԳ	11	Կաթողիկե	իշխանական կարգադրություն
1297	ՉԽԶ	219	Ավանի ս. Հովհաննես	խաչքար
1301	ՉԻԾ	2	ԺԴ դար Կաթողիկե	նվիրատվական
1313	ՉԿԲ	215	Ավանի ս. Հովհաննես	նվիրատվական
1315	ՉԿԴ	7	Կաթողիկե	նվիրատվական
1315	ՉԿԴ	290	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
1318	ՉԿԵ	4	Կաթողիկե	նվիրատվական
1322	ՉԼԱ	196	Ավանի տաճար	շինարարական
1364	ՊԺԳ	5	Կաթողիկե	հիշատակադրություն
1451	Ջ	293	ԺԵ դար Ավանի ս. Հովհաննես	խաչքար
1460	ՋԹ	281	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	տապանադիր
1465	ՋԺԳ	276	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
1465	ՋԺԴ	260	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
1471	ՋԻ	227	Ավանի գերեզմանոց	խաչքար
1472	ՋԻԱ	29	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1504	ՋԾԳ	246	ԺԶ դար Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
1526	ՋՀԵ	275	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
1528	ՋՀԵ	253	Տեղի անհայտ, ԵՊՊԹ	խաչքար

1	2	3	4	5
1543	ՋՂԲ	238	Քանաքեռի մասնաճյուղ	խաչքար
1551	Բ	285	Նորք, ս. Ստեփանոս եկեղեցի	խաչքար
1558	ԲԷ	277	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
1566	ԲԺԵ	225	Ավանի գերեզմանոց	խաչքար
1571	ԲԻ	229	Ավանի գերեզմանոց	խաչքար
1571	ԲԻ	247	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
1588	ԲՂԷ	278	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
1597	ԲԽԶ	235	Քանաքեռի մասնաճյուղ	խաչքար
1598	ԲԽԷ	6	Ավանի տաճար	նվիրատվական
ԺԷ դար				
1601	ԲԾ	233	Քանաքեռի մասնաճյուղ	խաչքար
1609	ԲԾԸ	3	Կաթողիկե	շինարարական
1621	ԲԾԹ	243	Քանաքեռի ս. Հանդր	խաչքար
1624	ԲԾԿ	282	ս. Սարգիս (Ջորադուր)	տապանադիր
1633	ԲԾԸԲ	192	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1641	ԲԾԳ	28	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1642	ԲԾԱ	21	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1642	ԲԾԱ	26	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1642	ԲԾԱ	30	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1642	ԲԾԱ	36	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1642	ԲԾԱ	38	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1642	ԲԾԱ	59	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1643	ԲԾԲ	163	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1648	ԲԾԳ	161	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1651	ԲԾԴ	141	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1651	ԲԾԵ	155	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1651	ԲԾԶ	212	Ավանի տաճար	խաչքար
1653	ԲԾԷ	140	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1653	ԲԾԸ	188	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1654	ԲԾԹ	230	Ավանի գերեզմանոց	տապանադիր
1654	ԲԾԿ	162	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1654	ԲԾԳ	189	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1655	ԲԾԴ	280	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
1656	ԲԾԵ	179	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1657	ԲԾԶ	158	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1657	ԲԾԷ	166	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1657	ԲԾԸ	184	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1657	ԲԾԹ	261	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1658	ԲԾԿ	169	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1658	ԲԾԴ	170	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1658	ԲԾԵ	269	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1659	ԲԾԶ	142	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1659	ԲԾԷ	143	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1659	ԲԾԸ	144	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1659	ԲԾԹ	190	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1661	ԲԾԿ	262	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1662	ԲԾԴ	172	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1664	ԲԾԵ	85	Նորքի կամուրջ	տապանադիր
1664	ԲԾԶ	86	Նորքի կամուրջ	շինարարական
1666	ԲԾԷ	108	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1666	ԲԾԸ	156	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1671	ԲԾԹ	159	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1671	ԲԾԿ	168	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1676	ԲԾԴ	130	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1677	ԲԾԵ	109	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1679	ԲԾԶ	165	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր

1	2	3	4	5
1683	ԲԾԼԲ	128	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1689	ԲԾԼԸ	167	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1692	ԲԾԽԱ	66	Պողոս Պետրոս	խաչքար
1692	ԲԾԽԱ	171	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1693	ԲԾԽԲ	69	Պողոս Պետրոս	խաչքար
1693	ԲԾԽԳ	71	Պողոս Պետրոս	խաչքար
1693	ԲԾԽԴ	72	Պողոս Պետրոս	խաչքար
1693	ԲԾԽԵ	73	Պողոս Պետրոս	խաչքար
1693	ԲԾԽԶ	76	Ջորավոր	խաչքար
1693	ԲԾԽԷ	77	Ջորավոր	խաչքար
1693	ԲԾԽԸ	79	Ջորավոր	խաչքար
1694	ԲԾԽԹ	17	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1694	ԲԾԽԿ	22	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1694	ԲԾԽԴ	81	Ջորավոր	շինարարական
1694	ԲԾԽԵ	252	Տեղե անձալտ, ԵՊԹ	խաչքար
1694	ԲԾԽԶ	255	Պողոս Պետրոս, ԵՊԹ	խաչքար
1694	ԲԾԽԷ	257	Տեղե անձալտ, ԶՊԹ	խաչքար
1695	ԲԾԽԸ	18	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1695	ԲԾԽԹ	117	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1695	ԲԾԽԿ	157	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1695	ԲԾԽԴ	244	Քանաքեռի ս. Հանդր	շինարարական
1695	ԲԾԽԵ	248	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	շինարարական
1695	ԲԾԽԶ	251	Տեղե անձալտ, ԵՊԹ	խաչքար
1696	ԲԾԽԷ	112	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1696	ԲԾԽԸ	245	Քանաքեռի ս. Աստվածածին	շինարարական
1697	ԲԾԽԹ	129	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1697	ԲԾԽԿ	187	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1700	ԲԾԽԴ	270	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
ԺԸ դար				
1701	ԲԾԾ	126	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1705	ԲԾԾԴ	116	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1706	ԲԾԾԵ	113	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1707	ԲԾԾԶ	110	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1708	ԲԾԾԷ	160	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1710	ԲԾԾԸ	93	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1714	ԲԾԾԹ	185	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1715	ԲԾԾԿ	164	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1716	ԲԾԾԴ	175	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1716	ԲԾԾԵ	176	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1718	ԲԾԾԶ	115	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1719	ԲԾԾԷ	177	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1721	ԲԾԾԸ	114	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1721	ԲԾԾԹ	124	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1721	ԲԾԾԿ	174	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1721	ԲԾԾԴ	266	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1723	ԲԾԾԵ	131	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1725	ԲԾԾԶ	178	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1726	ԲԾԾԷ	151	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1728	ԲԾԾԸ	150	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1729	ԲԾԾԹ	146	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1741	ԲԾԾԿ	119	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1751	ԲԾԾԴ	118	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1757	ԲԾԾԵ	135	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1757	ԲԾԾԶ	147	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1757	ԲԾԾԷ	152	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր
1759	ԲԾԾԸ	180	Կողեռնի գերեզմանոց	տապանադիր

1	2	3	4	5
1759	ՌՄԸ	268	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1761	ՌՄԺ	148	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1761	ՌՄԺ	149	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1763	ՌՄԺԲ	134	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1766	ՌՄԺԵ	133	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1767	ՌՄԺԶ	132	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1767	ՌՄԺԶ	153	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1769	ՌՄԺԸ	111	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1769	ՌՄԺԸ	154	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1779	ՌՄԺԹ	138	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1771	ՌՄԻ	286	Նորբի գերեզմանոց	տապանագիր
1773	ՌՄԻԲ	127	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1778	ՌՄԻԸ	60	Պողոս Պետրոս	շինարարական
1778	ՌՄԻԸ	263	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1780	ՌՄԻԹ	122	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1781	ՋԶԼ	83	Զորավոր	շինարարական
1784	1233	125	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1784	ՌՄԻԳ	145	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1785	ՌՄԻԴ	43	Կաթողիկեի դահլիճ	տապանագիր
1786	ՌՄԻԵ	265	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1787	ՌՄԻԶ	264	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1788	ՌՄԻԸ	136	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1788	ՌՄԻԸ	137	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1788	ՌՄԻԸ	258	Տեղի անհատ, շՊԹ	տապանագիր
1789	ՌՄԻԸ	259	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1790	ՌՄԻԹ	123	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1790	ՌՄԻԹ	182	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1791	ՌՄԻԹ	173	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1791	ՌՄԻԹ	183	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1793	ՌՄԻԹԲ	82	Զորավոր	շինարարական
1793	ՌՄԻԹԵ	139	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1795	ՌՄԻԹԶ	120	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1796	ՌՄԻԹԸ	186	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1798	ՌՄԻԹԸ	191	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1800	ՌՄԻԹԹ	267	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
			ԺԹ դար	
1819	1819	49	Կաթողիկեի դահլիճ	շինարարական (որմնակար)
1820	ՌՄԻԹԲ	61	Պողոս Պետրոս	շինարարական
1820	ՌՄԻԹԸ	63	Պողոս Պետրոս	նվիրատվական
1827	ՌՄԻԶԳ	181	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1831	1831	64	Պողոս Պետրոս	շինարարական
1831	1831	65	Պողոս Պետրոս	շինարարական
1832	ՌՄԻԶԸ	16	Կաթողիկեի դահլիճ	խաչքար
1835	1835	193	Կողեոնի գերեզմանոց	տապանագիր
1889	1889	84	Զորավոր	շինարարական

Բ. Թվական շունեցողներ

Արձանագրության համարը	Ենթադրվող թվականը	Արձանագրության վայրը, հուշարձանը	Բնույթը
		Ջ դար	
200	580-ական	Ավանի տաճար	հիշատակագրություն
201	580-ական	Ավանի տաճար	հիշատակագրություն

1	2	3	4
202	580-ական	Ավանի տաճար	հիշատակագրություն
203	580-ական	Ավանի տաճար	զրափորձ
204	580-ական	Ավանի տաճար	զրափորձ
		Է դար	
194	633	Ավանի տաճար	դավանարանական
		Ժ դար	
205		Ավանի տաճար	եղծված
206		Ավանի տաճար	եղծված նվիրատվական
		ԺԱ—ԺԹ դարեր	
208		Ավանի տաճար	եղծված
		ԺԿ դար	
8		Կաթողիկե	հիշատակագրություն
9		Կաթողիկե	հիշատակագրություն
10		Կաթողիկե	նվիրատվական
55		Կաթողիկե	նվիրատվական
199		Ավանի տաճար	նվիրատվական
207		Ավանի տաճար	նվիրատվական
214		Ավանի ս. Հովհաննես	նվիրատվական
216		Ավանի ս. Հովհաննես	նվիրատվական
220		Ավանի ս. Հովհաննես	նվիրատվական
221		Ավանի ս. Աստվածածին	նվիրատվական
222		Ավանի ս. Աստվածածին	նվիրատվական
223		Ավանի ս. Աստվածածին	նվիրատվական
224		Ավանի ս. Աստվածածին	նվիրատվական
234		Քանաքեռի Մահարձան	հիշատակագրություն
254		Նորաղբիթ	իշխանական կարագրություն
		ԺԿ դար	
288		Ավանի ս. Հովհաննես	հիշատակագրություն
		ԺԵ դար	
209		Ավանի տաճար	խաչքար
291		Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
		ԺԶ դար	
13		Կաթողիկե	նվիրատվական (եղծ.)
14		Կաթողիկե	հիշատակագրություն
15		Կաթողիկե	հիշատակագրություն
32		Կաթողիկեի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)
33		Կաթողիկեի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)
218		Ավանի ս. Հովհաննես	խաչքար
226		Ավանի գերեզմանոց	խաչքար
228		Ավանի գերեզմանոց	խաչքար
236		Քանաքեռի մահարձան	խաչքար
237		Քանաքեռի մահարձան	խաչքար
239		Քանաքեռի մահարձան	խաչքար
240		Քանաքեռի ս. Հակոբ	խաչքար
274		Ավան, գյուղական եկեղեցի	խաչքար
279		Քանաքեռի ս. Աստվածածին	խաչքար
283		Ավան, գյուղական ավերակ եկեղեցի	խաչքար
		ԺԶ—ԺԷ դարեր	
34		Կաթողիկեի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)

1	2	3	4
35		Կաթողիկէի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)
37		Կաթողիկէի դահլիճ	խաչքար
273		Քանաքեռի ու Աստվածածին	խաչքար
		ՓԼ դար	
19		Կաթողիկէի դահլիճ	խաչքար
20		Կաթողիկէի դահլիճ	խաչքար
23		Կաթողիկէի դահլիճ	խաչքար
24		Կաթողիկէի դահլիճ	խաչքար
25		Կաթողիկէի դահլիճ	խաչքար
27		Կաթողիկէի դահլիճ	խաչքար
31		Կաթողիկէի դահլիճ	խաչքար
56		Կաթողիկէի դահլիճ	խաչքար
58		Կաթողիկէի դահլիճ	խաչքար
62		Պողոս-Պետրոս	կրօնական
67		Պողոս-Պետրոս	խաչքար
68		Պողոս-Պետրոս	խաչքար
70		Պողոս-Պետրոս	խաչքար
74	(1693)	Պողոս-Պետրոս	խաչքար
75		Պողոս-Պետրոս	խաչքար
78	(1693)	Չորավոր	խաչքար
80	(1693)	Չորավոր	Շրջանակազրույթուն
87	(1664)	Նորբի կամուրջ	խաչքար
8 8		Գեթսեմանի մատուռ	խաչքար
89		Գեթսեմանի մատուռ	խաչքար
90		Գեթսեմանի մատուռ	խաչքար
211	(1651)	Ավանի տաճար	խաչքար
241		Քանաքեռի ու Հակոբ	տապանագիր
242		Քանաքեռի ու Հակոբ	խաչքար
249		Քանաքեռի ու Աստվածածին	խաչքար
250		Քանաքեռի ու Աստվածածին	խաչքար
256		Սաղումն անհայտ, ԵՊՔ	մակագրութուն
271	(1693—1695)	Քանաքեռի ու Հակոբ	շինարարական
272	(1693—1695)	Քանաքեռի ու Հակոբ	շինարարական
284		Ավան, գյուղական եկեղեցի	խաչքար
		ՓՂ դար	
40		Կաթողիկէի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)
41		Կաթողիկէի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)
42	(ՌՄ...)	Կաթողիկէի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)
44		Կաթողիկէի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)
45		Կաթողիկէի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)
46		Կաթողիկէի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)
48		Կաթողիկէի դահլիճ	տապանագիր (բեկոր)
91	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
92	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
94	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
95	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
96	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
97	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
98	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
99	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
100	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
101	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
102	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
103	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
104	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար

1	2	3	4
105	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	շինարարական
106	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	շինարարական
107	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	շինարարական
121		Կոնդի ու Հովհաննես	տապանագիր
287	(1710)	Կոնդի ու Հովհաննես	խաչքար
		ՓՔ դար	
39	—	Կաթողիկէի դահլիճ	շինարարական
50	(1819)	Կաթողիկէ	մակագրութուն
51	(1819)	Կաթողիկէ	մակագրութուն
52	(1819)	Կաթողիկէ	մակագրութուն
53	(1819)	Կաթողիկէ	մակագրութուն
54	(1819)	Կաթողիկէ	մակագրութուն

ՅՈՒՅԱԿ՝ ՆԱԽԿԻՆՈՒՄ ՀՐԱՍԱՐԱԿՎԱՅ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ա. Այլ հրատարակիչների ձեռագր

59—ՊՔ ցուցակ, 15:	105—Հին Երևանը, 206:
60—Շահյա, 142. Հին Երևանը, 210:	106—Հին Երևանը, 206:
61—Շահյա, 142. Հին Երևանը, 210:	167—Հին Երևանը, 206:
64—Շահյա, 142. Այր, 315. Հին Երևանը, 212:	192—Շահյա, 155. Այր, 313. Վիմ, 192. Հին Երևանը, 198:
65—Շահյա, 142. Այր, 315. Հին Երևանը, 212:	193—Հին Երևանը, 189:
75—ՊՔ ցուցակ, 23:	195—Մխիթար, 11, 12. Վիմ, 62:
81—Շահյա, 144. Այր, 313. Վիմ, 201. Հին Երևանը, 191:	198—Շահյա, 160. Այր, 293. Վիմ, 127:
82—Շահյա, 145. Այր, 315. Վիմ, 219. Հին Երևանը, 192:	231—Շահյա, 159. Այր, 297. Վիմ, 107:
83—Հին Երևանը, 216:	232—Շահյա, 159. Այր, 298. Վիմ, 109:
85—Հին Երևանը, 216:	244—Շահյա, 157. Այր, 296:
87—Հին Երևանը, 217. ՊՔ ցուցակ, 24:	248—Շահյա, 158. Այր, 296. Վիմ 200:
88—Հին Երևանը, 213 ծան.:	254—ՊՔ, 1968, № 4 (Աստարյան Կյարա):
91—Հին Երևանը, 205:	257—ՊՔ ցուցակ, 56:
92—Հին Երևանը, 205:	258—ՊՔ ցուցակ, 58:
93—Հին Երևանը, 205:	Ընդամենը 30 արձ.

բ. Մեք հրատարակածները

1. Երկաթ, 1—9 և 14—54: մեք առաջներում հրատարակել ենք ընդամենը 59 արձ.
2. Ավան, 194, 195, 197, 198, 200—204: բոլորը միասին 89:

¹ Տղերի սկզբի թվանշանները ցույց են տալիս մեք ժողովածուի մեջ արձանագրութունների համարները, այնուհետև զրբերի կամ պարբերականների համառոտագրած անուններն են և նրանց էջերը:

ՅԱՆՎ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՅ ՀԻՇՏԱԿՎԱԾ ԱՆՁԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՏՈՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Ա

Աբրահամ, մերձավոր Անարոն երեցի 7,5
 Աբրահամ մելիք, որդի Մելիք Ովանէսի 181,1
 Ազիզփաշայ 24,4
 Աթամ Մելիք Ղարաբաղեցի 258,2
 Ալեքսան, հայր Յովհաննէսի 76,1
 Ալիխան, ամուսին Աննախանի 116,2
 Ալլահփերդի Բզրաշի, հայր Գարրիկ Հարությունայեանի 82,3
 Ալլահփերդի Մելիք, հայր Մուսիի 124,2
 Ակոբ, հայր Ղուկասի 140,1
 Ակոբ 20,5, 250,2
 Ակոբ տն'ս նաև Յակոբ
 Ակոբյան 115,2
 Ակոբյան Մելիք, հայր Մելիք Նազի 182,5
 Ակոբյան, որդի Գրիգորի 131,4
 Ակոբյան, տն'ս նաև Յակոբյան
 Ահարոն երեց, 7,1, 7,6
 Ահարոն, թոռ խոճայ Փանոսի 81,9
 Աղաբար, որդի Յարութի 110,1
 Աղամալ, հայր Կարրեցի Մկրտչի 186,2
 Աղամալ Մելիք 71,2, 75,2, 106,2
 Աղամալ Մելիք, որդի Մելիք Մատուրի, հայր Մելիք Նազի և Մելիք Մատուրի 94,2, 174,3, 175,1, 176,3, 177,3
 Աղամալ, որդի Մելիք Մկրտչի 183,2
 Աղամալ, որդի Յոճանի 255,2
 Աղայ, հայր խոճայ Ասաբի 161,1
 Աղայ, հայր ոսկերիչ Բարաչի 127,4
 Աղաչան խոճայ, վերակառու առճարի շինութեան 248,6
 Աղավն, որդի Մելիք Աղամալի 94,7
 Ալ[ա]վլիտ, որդի Մելիք Մատուրի 100,2
 Աղուն 228,1
 Աղուլափ 232,5
 Աղուտ, մայր Լուսի 215,5
 Ամրարաթ 2,3
 Ամիր 16բ, 89,1
 Ամիրբեկ, հայր Սաթիփաշայի 247,1
 Ամիրգոնախան, պարսիկ բռնակալ իշխան 3,1
 Անախաթան, բույր Պարսիսի 232,2
 Անան, որդի Գրիգորի 23,2
 Անանիթ 90,1
 Անդենէր 185,2
 Անդրէաս Գառնեցի 144,1
 Անդրէաս, հայր ոսկերիչ Նոյեմզարի 268,1
 Անթառամ 259,2

Աննա, զուտոր Տէր Փիլիպոսի 121,1
 Աննախան, կին Ալիխանի 116,1
 Անշափ Անդեննեց, Քիֆիզեցի, որդի Նարմանի 185,1
 Աչրափ 232,7
 Ապազ Դուրի խան, պարսից իշխան Երևանում 85,2
 Ապազյան, ամուսին Իփրիմի 147,3
 Ապալան, հայր Գալիգարտուշի Յարութիանի և Հոսոմիմի 132,3, 135,4
 Ապազա զան 213,2
 Առաբել 56,2, 232,6
 Առաբել տէր, ամուսին Կանփարի 142,2
 Առաբել քահանայ 283,1
 Առնշեցի Մելիք 157,2
 Ասապոր, որդի Սարիբեկի 261,1
 Ասատուր 249,3, 250,4
 Ասատուր, որդի Յարութիանի 58,2
 Ասլեր, մերձավոր լոյսի 215,5
 Ասիգոտ 235,3
 Աստուածատուր Բարազեց, տն'ս Բարազեց
 Աստուածատուր, հայր Մղաթի Սիմոնի 109բ, 2
 Աստուածատուր, որդի Գարրիկ Հարությունայեանի 82,12
 Աստուածատուր, որդի Պետրոսի 16,3
 Ավետ, ամուսին Նազուխանի 139,6
 Ավետ տն'ս Ավետ
 Ավետան Բարդի Յակոբ 63,1
 Արամ, հայր Կարապետի 108,3
 Արիստակ, հայր Գուրնազարի և ամուսին Մարգարոսի 272,1
 Արդուն, արքայից արքայ 197,1 198,1, 211,1
 Արոթին, հայր Գրիգոր Քաղցրու 16,3
 Արոթին տ'անուար, որդի Պոյոսի 17,2
 Ասց տն'ս Ասակ և Ասաբ
 Ասպիխաթան 235,1
 Ասպ խոճայ 56,2, 161,1
 Ասպգոտիկին, կողակից Պետանի 231,1
 Ասակ մահոյնի, հայր Մարիամի 130,1
 Ասանշահ, Մեհանի որդի 217,3
 Ավար, ամուսին Նոյեմբերի 271,1
 Անտ, որդի Մուրեցի Օվաննէսի 137,4
 Անտիա 21,2, 49,3
 Անտիա վարդապետ, առաջնորդ Երևանի 83,2
 Անտիա, որդի Մելիք Սարգիսեանի 152,1
 Անտիա, որդի Գուլամիրի 230,1

Բ

Բաբ, որդի Պետրոսի 119,1

Բախշազուլ, զուտոր Գալիգարտուշի Յարութիանի 133,1
 Բայրամ մազազոր 105,2
 Բարազեց տանուար Աստուածատուր 159,1
 Բարսեղ երեց 232,7
 Բարսեղ, որդի Գարրիկ Հարությունայեանի 82,12
 Բոլաթխայ պարոն 196,1
 Բուրթինք տն'ս Կալատուր

Գ

Գարրիկ Հարությունայեան 82,7
 Գարրիկ, որդի ուսուս Սահակի 267,3
 Գասնէ կոյս 50,2
 Գասրկ 201,1
 Գեղամեան Ստեփաննոս արքեպ. առաջնորդ Երևանի 61,3
 Գեշմարդ 2,1, 2,3
 Գեղը 232,7
 Գիլան Մելիք, հայր Նանայի 188,1, 189,1
 Գորգ, մեղացեալ ծառայ Աստուծոյ 4,2
 Գուլազիզ 253,1
 Գուլամիր, հայր Ավետիքի 230,1
 Գուլիշան 88,1
 Գուրնազար, զուտոր Արխատիկի և Մարգարոսի 272,1
 Գուլում, զուտոր Մելիք Մանուկարի 149,1
 Գրիգոր 24,2
 Գրիգոր, ամուսին Խանումի 251,3
 Գրիգոր, Երևանցի խոռոտ, ամուսին Վարդիթումանի 173,4
 Գրիգոր, խաչարարի կազմող 275,1
 Գրիգոր խոճայ, որդի Ալիքի 190,1
 Գրիգոր, հայր Աղբորանի 131,1
 Գրիգոր, հայր Մկրտումի և Մալխասի 101,3
 Գրիգոր, որդի Բեղազուլեց Մարգարի 3,2
 Գրիգոր ուսուս, որդի Ջուղաշեցի Սրապիտի, կաթողիկէ կէ-կեցու զահիճի կառուցող վարդապետ 36,3
 Գրիգոր պարոն, կրտսեր կղբար Գարրիկ Հարությունայեանի 82,10
 Գրիգոր Քաղցրի 18,2

Դ

Դաւիթ 232,6
 Դաւիթ, որդի Դիմարէ Քաղատրի 198,2
 Դաւիթ, որդի Կարրեցի Մկրտչի 186,2
 Դաւիթ, վերակառու ս. Անանիայի անուպատի շինութեան 81,10
 Դաւիթ տէր 242,1
 Դաւաթ, կին Գորգի 4,2, 4,7
 Դաւաթուլու, հայր խոճայ շասանի 19,4
 Դուրթ 6,1
 Դաւլաթ 25,2
 Դեղ 232,7
 Դիմարէ, Քաղատուր վրաց և հայոց 198,2
 Դունափաշայ 30,4
 Դովնար, բոյր Մելիք Ջանի 150,1
 Դօբ[ար] Գրիկի 21,2
 Դօվաթ 2,3, տն'ս նաև Գալաթ

Ե

Եզր կաթողիկոս 194,1
 Եզրար 109,2
 Եղիաբեկ, կին Երևանցի Օվաննէսի 263,1
 Եղիաբեկ, կին մազազոր Յարութիանի 105,3

Եղիաբեկ, կողակից Ասաբի 271,1
 Եղիաբեկ 29,2
 Երևանցի Վարդան Կարապետեան 65,1
 Եփրեմ կաթողիկոս (Չորագլուխ) (1809—1830) 61, 2
 Էփրեմիճէ, զուտոր Մելիք Սարգիսեանի 153,1
 Էփրեմիճէ, մայր Գարրիկ Հարությունայեանի և կին Ալլափերդի Բզրաշու 82,9

Զ

Ջաբար 21,3
 Ջաբար, հայր Կանփարի 142,1
 Ջաբար, որդի Մնացապետի 72,1, 73,1, 74,1
 Ջորիխան, կողակից տէր Ակոբի 128,1
 Ջորարարէլ, Երևանցի, ամուսին Շահազարի 263,3

Լ

Լէիազ 160,1
 Լէիազար, որդի խոճայ Փանոսի 80,2, 81,9

Ռ

Քաղապետ 3,2
 Քաման, ամուսին Ղարիբի 172,4
 Քաման տիրացու, որդի Նուրիթանց Մարգարի 114,4

Ի

Ինան 90,1
 Իսրայէլ ոսկերիչ, որդի Աղապի 127,3
 Իսնէ աթարակ հայոց և վրաց 195,1
 Իփրիմիճէ, կին Ապալանի 147,2

Կ

Կանազութ, զուտոր Առնշեցի Մելիքի 157,3
 Կելի, մայր Յակոբյանի և կին Երկրորդի 91,2
 Կոյս, ամուսին Շաբարխանի, որդի Շահազարի 215,1 219,1

Ս

Սաթուր 16գ, 21,3, 280,1
 Սաթուր, կին Թեղազուլեց Գրիգորի 3,2
 Սաթուր փաշայ 89,1
 Սանազայ 19,2, 285,1
 Սանարար, հայր Օվակիմի 265,8
 Սանբեկ, զուտոր Մելիք Աղամալի 97,2
 Սանբեկ, մայր Մելիք Աղամալի 94,5, 106,3
 Սանբեկ, զուտոր Մելիք Գիլանի 70,1
 Սանում 20,4
 Սանում, զուտոր Մելիք Մատուրի 95,3
 Սանում, կողակից Գրիգորի 251,3
 Սանուտա խաթուր 280,1
 Սանփար, զուտոր Ջաբարի և կին Տէր-Առաբելի 142,1
 Սալատուր 237,1
 Սալատուր, Եղբար Յոճան վարդապետի 85,1
 Սալատուր Սպահանցի 102,2, 103,1
 Սալատուր տէր, Բուլոթեց 129,2
 Սասազիզ 253,2
 Սէլիկեթ 164,2
 Սուր 90,1
 Սուրովորիտ, զուտոր Աղուլեցի խոճայ Դուրի և կին Աղուլեցի Ջաբարի 187,3
 Սորիշահ, կին Վարդանի 214,2
 Սոցաղիզ 232,6, 234,1

Խոթորուղայ, Աթարակ և ամիրայասար 197,2
Խուլոնք 286,1
Խոնայ (խոնայ, խոնա) տե՛ս Իրենց բուն անունները

Մ

Մատուր Մելիք, հայր Խոնումի 95,2
Մատուր Մելիք, հայր Մելիք Աղամալի 94,5, 106,2
Մատուր Մելիք, հայր Միրզաբարի 257,1
Մատուր, որդի Մելիք Աղամալի 94,7, 106,4, 177,2, 179,3
Մճրուն 218,1

Ս

Սատար 33,1
Սարայպետ 24,2
Սարայպետ 49,2, 52,1, 232,6
Սարայպետ խուլոնց, հայր Ղազարոսի 286,1
Սարայպետ, որդի Արամի, 108,1
Սարայպետ, տեր, ամուսին Մարտիրի 117,3
Սարայպետան վարդան, տե՛ս Երևանցի
Սիրակոս 86,2
Սոստանոջ 30,2
Սոստանոջ(ին) 37,2
Սոստան Երևանցի (Երվանդացի), անյիշատակ ոսկերիչ, որդի Մարտիրի 146,2
Սուլայ 232,5
Սրտաններ 141,1

Զ

Համազասպ եպիսկոպոս, առաջնորդ Երևանի 3,1
Հայրան Խոնայ 88,1
Հայրայպետ 8,1
Հայրայպետ, որդի Մելիքբնթի 262,1
Հայրայպետ տեր, Սըրայր Յո՛հան վարդապետի 85,1
Հասան Խոնայ 19,2
Հերիբնազ, կին տեր Փիլիպոսի 120,2
Հերայպետ կազմող (խաչարարի) 239,2
Հուրիան, կողակից Փանոսի 77,2
Հոփոսիմ, կենական Ցարութիմի 136,1
Հոփոսիմ, կողակից Սահաբանի 125,2
Հոփոսիմը ս. կոչա 51,2
Հոսոսիմատ, զուտոր Ապալաանի 135,2

Ղ

Ղազար, կին պարոն Պողոսի 171,5
Ղազար խոնայ 155,1
Ղազար, հայր Սպահանցի Խաչատուրի 102,2
Ղազար, որդի Մաթոսի 126,2
Ղազար տեր, որդի Ղազար Միրայելի և Մարիամի 191,2
Ղազարոս, որդի Խուլոնց Կարապետի 296,1
Ղարիպ աշխատող, կին Քումանի 172,3
Ղուլ խոնայ, Արուշեցի, հայր Խոսրովիդուխտի 187,4
Ղուկաս, որդի Ակորի 140,1
Ղուկաս կաթողիկոս Կարենցի (1780—1799) 82,4 83,5

Ճ

Ճանան 232,1
Ճապոնկներ 14,1

Մ

Մաթեոս 302,1

Մաթոս 26,2
Մաթոս, հայր Ղազարի 126,1
Մաթոս մելիք, որդի Մելիք Սատուրի 179,1
Մաթոթ, բույր Պարսխի 232,1
Մալխաս, որդի Գրիգորի 101,4
Մահ (Մահի), կողակից Մելիք Սարգիսյանի 148,2
Մահփար, կողակից Մուրեցի Օվաննիսի 138,2
Մամախաթան 2,4
Մայիլ, որդի Մելիք Ալավերդու 124,3
Մայիլ, հայր զոսակար Ստեփանի 118,3
Մանան 16,2
Մանաս, կողակից Ցարութի 111,1
Մանթ 232,6
Մանուշար Մելիք, հայր Գուրումի 149,3
Մանուշար Մելիք, հայր Մելիք Ջանի և Յուլաբի 134,4
Մարգար, հայր Ցարութի 266,2
Մարգար նորիչանց, հայր տիրացու Քումանի 114,3
Մարգար վարպետ, որդի Սպահանցի Մխիթարի 143,1
Մարգար տե՛ս նաև Մարքար
Մարգարիտ, զուտոր Սարգիսի 269,3
Մարգարիտ, կողակից Արխատակի և մայր Գուրնակարի 272,2
Մարիամ, զուտոր մահմեդի Ասակի և կին Մելիքբնթի 130,1
Մարիամ, կին Խոնա Սարգսի 59,5
Մարիամ, կին զազազ Միրայելի և մայր տեր Ղազարի 191,1
Մարիամ, կին Մելիք Աղամալի 106,3
Մարիամ ս. կոչա 248,1
Մարիան 30,3
Մարիան, կողակից Նիկողոսի որդի Սարգսի 107,3
Մարիանել, զուտոր Յովաննիսի Երևանցու և կողակից Օվանիմի 265,2
Մարկոս, 98,4
Մարոս, հայր Երևանցի ոսկերիչ Կոստանտի 146,3
Մարտիրոս դարազ, Մուրազկելի 61,6
Մարտիրոս խոնայ 169,1
Մարքար 49,3
Մարուր, կողակից տեր Կարապետի 117,1
Մեծուժ մելիք 258,5
Մելիքբնթի, ամուսին Մայրամի 130,1
Մելիքբնթի կաթողիկոս 3,1
Մելիքբնթի, հայր Հայրայպետի 262,1
Մեղունա 232,9
Մեղրուզ հաջորդ Ջորգիոր եկեղեցու 81,10
Մելիք 238,2
Մելիք-Աղամալանց Սահակ 193
Մելիք Առնշեցի 157
Մելիք Խաթուն 170,1
Մելիք նազ, տե՛ս նազ
Մելիք Ջան, տե՛ս Ջան
Միկա Խաթուն 240,1
Միքազ 246,1
Միրան խոնայ 162,1
Միրզաա Բենեցի 232,7
Միրզաբար, որդի Մելիք Սատուրի 100,3, 257,2
Միրզախան, որդի Խոնա Սարգսի 59,6
Միրայել Ղազար, հայր տեր Ղազարի և ամուսին Մարիամի 191,1
Միրայել Ջուլայեցի 145,2
Միրայել տիրացու, որդի Սահակի 267,2
Մխիթար 218,4

Մխիթար, հայր վարպետ Մարգարի 149,2
Մխիթար, որդի զազազ Մուրադի 167,1
Մխիթար վարդապետ 232,6
Մխիթարիչ էրեց, զրոջ 231,15, 232,6
Մկրտիչ Կարենցի, որդի Աղամալի և հայր Գուրի 186
Մկրտիչ Մելիք, հայր Մելիք Աղամալի 133,3
Մկրտիչ, որդի Ովաննի 165,1
(Կարենանվել է Մեծ շարժի ժամանակ)
Մկրտիչ քարտուղար 158,1
Մկրտում, որդի Գրիգորի 101,4
Մուրանշահ 226,1
Մովսես, խաչարարի կազմող 285,1
Մովսես կաթողիկոս Տաթևացի (1629—1632) 192
Մովսես, որդի Փանոսի 78,2, 81,9
Մուսակ 258,6
Մուսիս, մերձատր Ահարոն երեցի 7,6
Մուսուտ, դասազ 167,3, 168,1
Մսելս. տե՛ս Մովսէս

Յ

Յակոբ 232,2
Յակոբ Գրիչ 3,5
Յակոբ Բարդի Անեռեանի 63,1
Յակոբ Կաթողիկոս (Ջուլայեցի, 1655—1680) 85,2
Յակոբ Կրտանեց 141,1
Յակոբ, որ մականունով Փլաւ կոչի 252,1
Յակոբ տե՛ս Ակոր
Յակորջան Մելիք, որդի Մելիք Նազի 180,1
Յակորջան, որդի Երևանցի Նիկողոսի 270,7
Յակորջան, որդի Նիկողոսի և Անու 96,1
Յակորջան, տե՛ս Ակորջան
Յանի, կին Ակորջանի 115,4
Յարութ տեր 256,1
Յարութ, որդի Մարգարտի 266,3
Ցարութիմ Մալիքարաուշի, որդի Ապալաանի և Երզրար Մելիք

Սարգիսյանի 132,1, 133,2
Ցարութիմ, հայր Աղաբարի 110,1
Ցարութիմ, հայր Ասատուրի 58,2
Ցարութիմ, հայր Հոփոսիմի 136,2
Ցարութիմ մաղազործ, որդի Բայրամի 105,3
Ցարութիմ, տե՛ս Արութիմ, Արութիմ
Ցոհան 200,1
Ցոհան վարդապետ, Նորրի կամուրջի կառուցող, հայրն է Յովաննիք 85,1
Ցովասափ, եղբայր Ցոհան վարդապետի 85,1
Ցովանէս, խաչարարի կազմող 274,1
Ցովաննէս, հայր Նիկողոսի 265,4
Ցովաննէս մաղազործ 68,3
Ցովաննէս Սկրտիչ 92,1
Ցովաննէս, որդի Անեռանի 76,2
Ցովաննէս վարդապետ 87,1, կոչվել է նաև Ցոհան
Ցովաննէս տե՛ս Ցոհան, Օհան, Ովանէս, Օվանէս
Ցովանի, հայր Ցոհան վարդապետի 85,1
Ցովակի Մելիք 258
Ցովանի (եղբկ)արար 98,4
Ցուգա (Ուգա) 1,6, 198,8
Ցոհան, հայր մուրազիկ Մարտիրոսի 61,5
Ցոհաննէս, քաջ զինուոր, եղբայր Գաբրիել Տարխարապետի 82,9
Ցովակիմ, որդի Սահակի 267,3

Ն

Նազմելիք, որդի Մելիք Աղորջանի 182,3
Նազմելիք, որդի Մելիք Աղամալի 94,6, 106,4, 174,1, 180,
Նազար 31,8
Նազուխան, զուտոր Տահնապարի, կողակից Ավետի 139,2
Նազուխան, մայր Մելիքբնթի 151,1
Նալ 16,2
Նակեափաշայ 238,1
Նահապետ կաթողիկոս (Նիկողոս, 1691—1705) 81,4
Նանազուլ, զուտոր Սարգսի 107,4
Նանայ, զուտոր Մելիք Գիւրանի 189,1
Նասիրճան 16,2
Նարբէկ 20,4
Նարիման, հայր Քիֆիլիպի Անդէնեց Անշափի 185,4
Նէքատար աղայ 228,1
Նիկողոս 22,2
Նիկողոս Երևանցի 270,3
Նիկողոս, հայր Ցակորջանի 96,2
Նիկողոս, հայր Սարգսի 107,1
Նիկողոս, որդի Փիլի 112,2
Նիկողոս տեր 157,2
Նոյնմ ոսկերիչ, որդի Սարգսի 156,2
Նոյնմար ոսկերիչ, որդի Անդրուսի 268,2
Նուրաթ 2,4

Շ

Շարայդին Անեցի 5,1
Շահապազ 3,1, 86,2
Շահապազ, կին Բումանի 113,1
Շահապար, կին Ջորաբարի 264,1
Շահնազար, հայր Նազուխանի 139,4
Շահնայ 232,8
Շահնշահ 254,2
Շարարիսթան, կողակից Լույսի 215,1, 219,1
Շիրազ 15ա
Շեհավոր, հայր Լույսի 215,4, 220,1

Ռ

Ռհան Ենչիկեց, հայր Քիֆիլիպի Սարգսի 164,3
Ռհանէս, որդի Սարգսի 67,1
Ռվան, 260,2
Ռվանէս, կազմող խաչարարի 209,(2)
Ռվանէս Մելիք, հայր Մելիք Աբրահամի 181,3
Ռվանէս, հայր շարժով վախճանված Ակրուլի 165,1
Ռուգա, տե՛ս Ցուգա

Պալու Ակոնցի 163,1
Պարոնշահ, մերձավոր Լույսի 215,5
Պարսիս 232,1
Պարոս 2,4
Պետան, ամուսին Անադոսիկոսի 231,1, 232,3
Պետրոս 2,4, 282,4
Պետրոս (առաքյալ) 53,1, 62,1
Պետրոս, հայր Բարի 119,2
Պետրոս, եղբայր Ցոհան վարդապետի 85,1
Պետրոս ուսուս 122,2
Պողոս 45,2
Պողոս պարոն, որդի Ասատուրի և ամուսին Ղազարի 171,3
Պոռչ իշխան 12,2
Պոզոս (առաքյալ) 54,1

Պոզոս, Հայր տանուտը Արտիկի 16.1
Պոզոս տե՛ս Պալոս, Պոզոս,

Ջ

Ջալալիանց Ստեփանոս Ծովագիւնեան 64.1
Ջան Մէլիք (Մէլիք Ջան) 150,2, 151,2
Ջան Մէլիք (Մէլիք Ջան), որդի Մէլիք Մանուչարի 134.5
Ջհանջ 281.1

Ա

Ասղոն, աթարակ և ամիրսպասալար 197.3
Ասթիփաշաւ, զուտը Ամիրբէկի 247,2
Ասահ 243.1, տե՛ս նաև Ահալ, Արհալ
Ասահ, ամուսին Կանաչի՝ Մէլիք Գիւանի զստը 189.2
Ա(ա)հալ Երևանցի, զազազ, որդի Ջուլայիցի Միքայէլի 145.1
Ասահ, Երևանա Մէլիք, Մէլիք Ազամայեանց 193
Ասահլ տե՛ս Ահալ
Ասահմարգին, որդի պարս Անտանց 1,1
Ասպահմէլիք 169
Ատալ 37.4
Ատալ խաթուն 25.4
Ատաթ, զուտը Մէլիք Ազամայի 97.2
Ատաթ Ջուլայիցի, Քոփի, որդի Նիկողոսի 32.3
Ատոն 12,3, տե՛ս նաև Ասղոն
Ատրին 245,2, 249,1
Ատրին երեց 279.1
Ատրին, մերձաւոր Եղրալի 109,2
Ատրին եկեղեց, Քիֆիկիցի, որդի Ռահի 164,2
Ատրին հոճա 59,2
Ատրին, Հայր Մարգարտի 269,2
Ատրին, Հայր ոսկերիչ Նոյեմի 156,3
Ատրին, որդի Նիկողոսի և ամուսին Մարտանի 107,2
Ատրին տիրացու 196,1
Ատրինյան Մէլիք, ամուսին Մահի 148.4
Ատրինյան Մէլիք, Եղրալի Գալիզարտաշի Յարութիւնի 32.4
Ատրինյան Մէլիք, Հայր Աւտար և Եփրոսիմի 152,3, 153,3, 154.1

Ատրինյան Մ: Տ. 84,2
Ատրինիկ, Հայր Ասպարի 261,1
Ատրկաազ 9,1
Ալթ, Հայր հոճալ Գրիգորի 190,1
Արհալ ուստա, ամուսին Վարդիաթունի 267,2
Արմատն 210,3
Արմէն 20,2
Արմէն կաթողիկոս (Երևանցի, 1763—1780) 60.6, 286.3
Արմոն Ազուլեցի, Հայր Ջորտի Ջաքարի 187,2
Արմոն Բարազեց, 159,3
Արմոն Մղոսի, որդի Աստուածատուրի 109,2
Ահալ, որդի Մէլիք Ազամայի 94,7, 106,4, 178,4
Ապաստ 232,7
Ապիթան 169
Ապիթան, մայր Յոճան Վարդապետի 85.1
Ապուսխան, որդի հոճա Մարգարի 59,7
Ապահանա Նիկողոս 270,3, տե՛ս Նիկողոս Երևանցի
Ասեփան 35,3
Ասեփան, ամուսին Լոփթաթի 125.1

Ասեփան, Գարրիկ Հարիրապետի եղբայր 82.9
Ասեփան գտակար, որդի Մայրի 118,2
Ասեփան, Հայր Վարդիաթունի 267,1
Ասեփան ուստա, Հայր տըր Փիլիպոսի 123,2
Ասեփանուս արքեպիսկոպոս, տե՛ս Գեղամեան
Ասեփանուս (տարբեր անձեր) 31,2, 218,3, 232,6
Ասեփանուս զազազ 166,1
[Արապի]տն, որդի Ասեփանի 35.1
Արապիտն Ջուլայիցի, Հայր ուստալ Գրիգորի 36,2
Ասլթան 20,5: Տե՛ս նաև Ասլթան

Վ

Վածեկի 226,1
Վահրամ 232,6
Վարդան, ամուսին Կորիշա՛նի 214.1
Վարդան Հայր 21,2 (Կրոնավոր)
Վարդիաթուն, կին Խառատ Գրիգորի 173.1
Վարդիաթուն, կին Մէլիք Սահակի 178,2
Վարդիաթուն, կին ուստա Սրճանի 267,1
Վարդիաթուն, մայր հոճալ Հասանի 19,4
Վարճամ հաշիկի 232,7
Վեյիխան, կողակից Երևանցի Նիկողոսի 270.5
Վլմ 19,1

Տ

Տանա մայր 49.4
Տատաշան, կողակից Գրիգորի 271,2
Տալաշայան, որդի Պեռնանի 231.4
Տերեր 232,5
Տիխան, մայր Ապահանցի հաշատուրի 102,2
Տրտատ կազմող (խաշարի) 240,2

Փ

Փանոս 31.4
Փանոս խոճալ ...րկի որդի 77.1, 78,2, 79,2, 80,2, 81,7, 160,1
Փաշալ 166
Փաշալեան 16ա, 16գ
Փարիխան, մերձաւոր Մէլիք Ազամայի 75,3, 99,2
Փիլիպոս տէր, ամուսին Էրեբեազի և Հայր Աննալի, որդի ուստա Ստեփանի 120,3, 121,2, 123,1
Փիր, Հայր Նիկողոսի 112.1
Փլաւ (խոճա), բուն առուներ Յաղոր 252,2

Ք

Քիրամ, խաշարի կազմող 273.1
Քոշի 158,1

Օ

Օհանէս 49,2, 57,2
Օվագիմ, որդի Խանարի 265,7
Օվանէս, ամուսին Եղիսարեցի 263,3
Օվհաննէս Մուղիկի, Հայր Անտի, ամուսին Մահփարի 137,2, 138,4

Տ

Տալաթ, զուտը Մէլիք Մանուչարի, բոլոր Մէլիք Ջանի 134,2

ՅԱՆԿ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՁ ՀԵՃԱՏԱԿՎԱԾ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ

Կզուլիս (Ազուլեցի) 187,2, 187,3
Ակոսի (Ակոնցի) 163.1
Անի 5,3, (Անեցի) 283,1
Առինչ (Առնեցի) 157,2
(ս)Աստվածածին եկեղեցի (Քանաքեռի) 248.1
(ս)Աստվածածին եկեղ. (Ջորավոր) 81.7
(ս)Աստվածածին եկեղ. (Աւերի կաթողիկէ) 196,2
Աւան 195,2, 195,5, 197,3, 197,6, 198,3, 198,5, 224,3

Բջնի (Բշեցի) 232,7
Գանի (Գանեցի) 144.1
Գեղարցունի 132,2
Գալի զարտաշ 132,3
Դիւական 4.4
Երևան 1,1, 114,2 (Երևանցի), 145,1, 193, 173,3: 263,3, 264,4, 265,6, 270,3: Տե՛ս նաև Երկվան
Երևան ժամատեղիք 2,1, 4,3, 12.4
Էշմիածին 60,7, 82,3
Էրվան (Էրկվանցի) 146,1
Ըսպահան տե՛ս Ապահան

Էշմիածին 60,7, 82,3
Էրվան (Էրկվանցի) 146,1
Ըսպահան տե՛ս Ապահան

Թիֆլիզ (Թիֆլիզեցի) 164.1, 185.1: Տե՛ս նաև Քաղաթ
Խաշն (Խաշեցի) 232,7
Կարրի (Կարրեցի) 186,1
Ղարաբաղ (Ղարաբաղեցի) 258,2
Մուղի (Մողեցի) 137,2, 138.4
(ս)Յովհաննէս եկեղեցի (Աւանի) 214,3
Նորագաւթի 4.4
Պետրոս և Պողոս եկեղեցի 63.4
Ջուլա (Ջուլայեցի) 32,2, 36,2, 145.1
Սեւեջի ալդին 215,2, 215,7
Սպահան (Ըսպահանցի) 98,3, 102,1, 103,1, 143,1
Վան (Վանեցի) 216,7
Տաթն (Տաթնացի) 192
Քաղաթ (Քաղաթի) 18,2: Տե՛ս Թիֆլիզ

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐԱԾ ԲԱՌԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

ան—արևելք
ամ—արևմուտք
Ար—արևկան անուն
Արձ—արձանագրութիւն
Բո—բառարան
Գ—գոյական անուն
ԳԱ—Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների ակադեմիա
Դ—դար
ԵՊԹ—Երևան քաղաքի Պատմութիւնն թանգարան
Ելա—Ելպիկոպոս
Թ—թվական
Իզ—իզական անուն
Կ—կրթացուցիչ (զբվում է արձանագրութիւնների համարից հետո)
Լու—լուսանկար
Սան.—ծանոթագրութիւն
Հ—(մեծատառ) հայոց թվական
Հ—(փոքրատառ) հայր
Հյ—հայերեն
ՀՊԹ—Հայաստանի Պետական պատմական թանգարան

Հիշ (իիշ)—հիշատակարան, յիշատակարան
Հոլ—Հոլով
Հիշատ.—հիշատակված է
Հա—հյուսիս, հյուսիսային
Հր—հարավ, հարավային
Հրատ.—հրատարակված է
Հփ—հայոց փոքր տոմարով (Սարկավազադի տոմարով)
Ջ—իւր—ձեռագիր
Մ—մեր, արդի թվականով
Իիշ (հիշ)—իշատակարան (հիշատակարան)
Ու—ուղղական հոլով
Պի—Երևանի կարլ Մարքսի անվան Պոլիտեխնիկական ինստիտուտ
պս—պարսկերեն
պր—պրակ
Ս (սր)—սուրբ
Սեռ—սեռական հոլով
վ (փոքրատառ)—վարդապետ
Քհ(ք.)—քահանա (քահանայ)

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐԱԾ ԳՐԲԵՐ ԵՎ ԱՅՈՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Աքր գրչ.—Ա. Արրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959:
- Այր—Արարատ, ընաշխարհ Հայաստանեաց, տեղագրեաց 5. Ղևոնց վ. Ալիշան, Վենետիկ, 1890:
- Աճձ—Հրայրյան Անտոնյան, Աճձանունների բառարան, Երևան, համալսարանի հրատարակչություն, հատոր Ա, 1942 (Ա—Գ), հատոր Բ, 1944 (Դ—Կ), հատոր Գ, 1946 (Հ—Յ), հատոր Դ, 1948 (Ն—Ս), հատոր Ե, 1962 (Տ—Ֆ և հավելված):
- Դիվան—Դիվան հայ վիմագրության, ԳԱ հրատարակչություն, պրակ Ա, Անի, կազմեց Ն. Օրբելի, Երևան, 1966, պրակ Բ, Գորիս, Միսիան, Ղափան, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, պրակ Գ, Վայոց ձոր, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967:
- Երկաթ—Կ. Վաֆաղարյան, Երևանի կաթոչիկի և նորահայտ հուշարձանի վիմական արձանագրությունները, ՎՊՄՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի, Երևան, 1938, գիրք Ա, էջ 165—192:
- ՀՊԹ ցուցակ—Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի թանգարանային ժողովածուների հատկանշական ցուցակ, պրակ Ա, հայերեն արձանագրություններ աստիկաններ, աշխատասիրություններ և վիզիտներ Մուշեղյանի, Երևան, 1964:
- Հին Երևանը—Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, Երևան, 1931:
- Ավան—Կարո Վաֆաղարյան, Ավանի երկրագլխի ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945:
- Միտիթար—Միտիթար Վարդապետ, Մի քանի արձանագրություններ, «Հանդես հայագիտության», 1903, գիրք Բ:
- Շահյո—Յովհաննես արքեպ. Շահյոսրուբենաց, Ստորագրություն կաթողիկե էջմիածնի և հինգ զուտատացն Աբրահամայ, հատոր Բ, էջմիածին, 1842:
- Վիմ—Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածու արձանագրությունների հայոց, կազմեց Կ. Կոստանեանց ՍՊԲ, 1912:
- Սմբ.—Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովազոր գալտաի, որ ալժմ Նոր-Բայազետ գալտա: Մերտով արքեպ. Սմբատեանց Նախիջևանցի, Վաղարշապատ, 1896:
- Revue—Revue des études Arméniennes, Nouvelle serie, t—II, Paris, 1965.

ՅՈՒՅՈՒԿ ՆԱԲՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԶՄՓԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

1. Կաթողիկե եկեղեցու հատակագիծը, այսպ խորանի տեղում՝ Աստվածածին եկեղեցին: Չափազրություն՝ Տարագրուսի:
2. Կաթողիկե եկեղեցու կտրվածքը երկարությունը, ան ծալի են Աստվածածին եկեղեցին: Չափազրություն՝ Տարագրուսի:
3. Նորահայտ Աստվածածին եկեղեցու հատակածը և ամ—ան կտրվածքը: Չափազրություն՝ Պի ուսանողների, գծագրեց՝ Հ. Գասպարյան:
4. Նորահայտ Աստվածածին եկեղեցու հա հակառը: Չափազրություն՝ Պի ուսանողների, գծագրեց՝ Հ. Գասպարյան:
5. Նորահայտ Աստվածածին եկեղեցու ան ճակատը: Չափազրություն՝ Պի ուսանողների, գծագրեց՝ Հ. Գասպարյան:
6. Նորահայտ Աստվածածին եկեղեցու ամ ճակատը: Չափազրություն՝ Պի ուսանողների, գծագրեց՝ Հ. Գասպարյան:
7. Նորահայտ Աստվածածին եկեղեցու հը ճակատը: Չափազրություն՝ Պի ուսանողների, գծագրեց՝ Հ. Գասպարյան:
8. Չորավոր եկեղեցու հատակածը և երկարության կտրվածքը: Չափազրություն՝ Կորյուն Ղաֆաղարյանի:
9. Նորքի կամուրջի (Գեատտի վրա) հատակածը և կտրվածքը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի և Յու. Թամանյանի:

10. Նորքի կամուրջի հը ճակատը վերանորոգումից առաջ: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի և Յու. Թամանյանի:
11. Նորքի կամուրջի հը ճակատը 1965թ. վերանորոգումից հետո (ներկայացվում է վերանորոգման նախագիծը): Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի և Յու. Թամանյանի:
12. Կոնյի ս. Հովհաննես եկեղեցու հատակածը և երկարության կտրվածքը: Չափազրություն՝ Կորյուն Ղաֆաղարյանի:
13. Ավանի տաճարի հատակածը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի:
14. Ավանի տաճարի ամ ճակատը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի:
15. Ավանի տաճարի ան ճակատը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի:
16. Ավանի տաճարի հա ճակատը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի:
17. Ավանի տաճարի հը ճակատը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի:
18. Ավանի տաճարի դեպի հը կտրվածքը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի:
19. Ավանի տաճարի դեպի հա կտրվածքը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի:
20. Ավանի տաճարի դեպի ամ կտրվածքը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի:
21. Ավանի տաճարի դեպի ան կտրվածքը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի:
22. Ավանի տաճարի ամ մուտքի ճակատը: Չափազրություն՝ Շ. Ազատյանի:
23. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցու հատակածը և երկարության կտրվածքը: Չափազրություն՝ Կորյուն Ղաֆաղարյանի:
24. Ավանի ս. Աստվածածին եկեղեցու հատակագիծը և երկարության կտրվածքը: Չափազրություն՝ Կորյուն Ղաֆաղարյանի:
25. Ավանի դերեզմանոց, դերեզմանական կաթող 5—6—րդ դդ.: Չափազրություն՝ Կորյուն Ղաֆաղարյանի:
26. Բանաբեռ, մահարձան 13—րդ դարի, հատակած և ճակատ: Չափազրություն՝ Կորյուն Ղաֆաղարյանի:
27. Բանաբեռի ս. Հակոբ եկեղեցու հատակածը և կտրվածքը: Չափազրություն՝ Կորյուն Ղաֆաղարյանի:
28. Բանաբեռի ս. Աստվածածին եկեղեցու հատակածը և կտրվածքը: Չափազրություն՝ Կորյուն Ղաֆաղարյանի:
29. Նորքի Միսիան Մերունի եկեղեցու հատակածը: Չափազրություն՝ Կորյուն Ղաֆաղարյանի և Հարություն Թամանյանի:
30. Ս. Սարգիս եկեղեցու հատակածը Չորագուրդի անապատում:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ Լ Ո Ւ Ս Ա Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր Ի

ա. Հուշարձանների

1. Կաթողիկե եկեղեցու ան պատը, կենտրոնական մասում երևում է Աստվածածին փոքր եկեղեցու ան պատը:
2. Կաթողիկե եկեղեցու քանդվող հետադարձան զանգակատունը և հր պատը:
3. Կաթողիկե եկեղեցու ան պատի ուշ ժամանակի մասերը քանդելու միջոցին:
4. Կաթողիկե եկեղեցու ներսում բանդման ընթացքում ի հայտ եկած որմնանկարները ավագ սեղանի մասում:
5. Կաթողիկե եկեղեցու ավագ սեղանի տեղում ի հայտ եկած Աստվածածին փոքրիկ տաճարը պեղման ընթացքում: Նկարված է ան կողմից:
6. Կաթողիկե եկեղեցու միջին ի հայտ եկած Աստվածածին փոքրիկ տաճարը հր-ան կողմից:
7. Նորահայտ Աստվածածին եկեղեցու գմբեթը և ծածկի մասերը:
8. Կաթողիկե եկեղեցու մեջ գտնվող Աստվածածին փոքրիկ եկեղեցին, որ մեծին ծառայել է իբրև ավագ խորան:
9. Կաթողիկե եկեղեցու որմնաքանդակներին:
10. Աստվածածին եկեղեցին հուշարձանների պահպանության վարչության վերանորոգումից հետո:
11. Աստվածածին փոքր եկեղեցու արտաքին որմնախորշերից մեկի գլխամասի քանդակները:
12. Աստվածածին փոքր եկեղեցու ներքին որմնապահարանը:
13. Կաթողիկե եկեղեցու պատերի շողախի միջին դուրս եկած քանդակազարդ բեկորները:
14. Կաթողիկե եկեղեցու պատերի լիցքի միջին դուրս եկած խաչքարի բեկորը:
15. Կաթողիկե եկեղեցու պատերի լիցքի միջին ի հայտ եկած քանդակազարդ բեկորը:
16. Կաթողիկե եկեղեցու պատի մեջ հազցրած բարձրաքանդակ սրբապատկերը:
17. Կաթողիկե եկեղեցու մեծ դահլիճին պատկանող քանդակազարդ բեկորը:
18. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին հին Սրբանի կենտրոնական թաղում (այժմյան Կինո «Մոսկվայի» տեղում) հր-ամ-ից:
19. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հր-ան կողմից:
20. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու հր մուտքը Բայազետի բերդից բերված երկաթե դռնով:
21. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին հս-ամ կողմից:
22. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ներսում հավաքած Ստեփանոսի և Հովհաննես խորանների քարերը:
23. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ներքին մույթերը հր-ամ-ից:
24. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ավագ սեղանի կողքերին, ավաղի աակից ի հայտ եկած որմնանկարները:
25. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ավագ սեղանի ան պատին ի հայտ եկած (3-րդ շերտ) Պետրոս առաքյալի որմնանկարը:
26. Զորավոր (Անանիա առաքյալի) եկեղեցին հս կողմից:
27. Զորավոր (Անանիա առաքյալի) եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հր-ամ-ից:
28. Զորավոր (Անանիա առաքյալի) եկեղեցին հր-ան կողմից:
29. Զորավոր եկեղեցու հր մուտքը:

30. Զորավոր եկեղեցու ան պատի զարդախաչը:
31. Զորավոր եկեղեցու ամ նախազավթի մույթի քանդակները:
32. Անանիա առաքյալի մատուռը Զորավոր եկեղեցու ամ կողմում:
33. Նորքի կամուրջը Գետառի վրա:
34. Գեթսեմանի մատուռը հս-ան կողմից:
35. Գեթսեմանի մատուռի ան հին հիմնադրույթը:
36. Գեթսեմանի մատուռի խորշավոր ան ճակատը:
37. Գեթսեմանի մատուռի ներքին տեսքը, խորանի հս-ան մասը:
38. Կոնզի Հովհաննես եկեղեցու ան ճակատի վերին մասը:
39. Կոնզի Հովհաննես եկեղեցու ամ մուտքի ճակատի վերին մասը:
40. Կոնզի զերեզմանոցը Կոնզանի բլուրի վրա, Նրևան քաղաքի տեսարանով:
41. Կոնզանի մատուռը Սահակ Մկր-Աղամալյանի 1830 թ. վերակառուցումից հետո:
42. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցին հր-ամ կողմից (գտնվում լուսանկար):
43. Ավանի տաճարի ամ ճակատը վերանորոգումից առաջ:
44. Ավանի տաճարի ամ ճակատը 1968 թ. վերանորոգումից հետո:
45. Ավանի տաճարի ամ մուտքը 1968 թ. վերանորոգումից հետո:
46. Ավանի տաճարի հր պատի ներքին տեսքը վերանորոգումից առաջ:
47. Ավանի տաճարի հր պատի ներքին տեսքը վերանորոգման ընթացքում:
48. Ավանի տաճարի հս և ան պատերի ներսից, վերանորոգման ընթացքում:
49. Ավանի տաճարի քիվի բեկորները:
50. Քառակող կոթող գտնված Ավանի տաճարի բակում (V—VI դդ.):
51. Քառակող կոթողի պատվանդան, գտնված Ավանի տաճարի բակում (V—VI դդ.):
52. Մենավոր սյան խաչազարդ խոյակ, գտնված Ավանի տաճարի բակում (VI—VII դդ.):
53. Մենավոր սյան գլխամասի բար, գտնված Ավանի տաճարի բակում (V—VI դդ.):
54. Մենավոր սյան զարդաքանդակ բեկոր, գտնված Ավանի տաճարի բակում (V—VI դդ.):
55. Մենավոր սյան բուսազարդ խալիսի, գտնված Ավանի տաճարի բակում:
56. Զարդաքանդակ որմնախոյակ, գտնված Ավանի տաճարի հս կողմի ավերակների մեջ (VI—VII դդ.):
57. Խաչքարերի բեկորներ, Ավանի տաճարի բակում:
58. Խաչքարերի բեկորներ, Ավանի տաճարի բակում:
59. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցին հր-ամ կողմից:
60. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցու մուտքի ճակատակալ բարը V—VI դդ. շրջանակավոր խաչերով:
61. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցու սեղանի գմբեթարդի ստորին երկու շարքերը պայտասձև կամարի մնացորդով:
62. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցին հր-ան-ից, վերանորոգումից առաջ:
63. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցին ամ կողմից, 1968 թ. նորոգումից հետո:
64. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցու սեղանի առաջնամասը:
65. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցու բակում գտնվող խաչքարերի բեկորները և V—VII դդ. քառակող կոթողի խաչաքանդակ գլխամասը:
66. Կինդանակերպ, խիստ յուրահատուկ տապանաքար Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցու բակում (XIV—XV դդ.):
67. Ավանի Աստվածածին եկեղեցին վերանորոգումից առաջ:
68. Ավանի Աստվածածին եկեղեցին 1968 թ. վերանորոգումից և շրջապատի բարեկարգումից հետո:
69. Քանաբեռի մահարձանը կանդեհեցված 1265 թվականին:
70. Քանաբեռի ս. Հակոբ եկեղեցու ամ մուտքը:
71. Քանաբեռի ս. Հակոբ եկեղեցու ան ճակատի քանդակները:
72. Քանաբեռ, ս. Աստվածածին եկեղեցին հր-ամ կողմից (Քանաբեռի նախկին վանքը):
73. Քանաբեռի Աստվածածին եկեղեցու ամ մուտքը:
74. Քանաբեռի ձոր, «Տիվտիվի վանքի» ավերակները:

75. «Կարմիր» (հոնա Փիլավի) կամուրջը Հրազդան գետի վրա, կառուցված 1679 թ. հին կամուրջի փոխարեն:	
76. «Կարմիր» կամուրջը Հրազդան գետի վրա: Գիմացը երևում են Սարգսի բերդի պարիսպները մնացորդները:	
77. Գեոյ մզկիթի բակի զլխավոր մուտքը, խցերի արտաքին պատը հր կողմում:	
78. Գեոյ մզկիթի զլխավոր ճակատը:	
79. Փանահ խանի ապարանքի ճակատը (լուսանկարված է ներկա դարի 20-ական թվականներին):	
80. Բնակելի հին տուն Երևանում (Կնունյանցի փողոցում):	
81. Բնակելի հին տներ «Կոնյի» թաղում:	
82—83. Երևան քաղաքի համայնապատկերը ըստ Շարդենի (XVII դ.):	
84—85. Երևանի համայնապատկերը ըստ Կեր Պորտերի:	
86. Արձ. 1	117. Արձ. 72
87. Արձ. 2 և 3	118. Արձ. 74
88. Արձ. 4 և 6	119. Արձ. 76
89. Արձ. 7 և 15	120. Արձ. 77 և 78
90. Արձ. 13 և 55	121. Արձ. 79 և 80
91. Արձ. 16	122. Արձ. 81
92. Արձ. 17	123. Արձ. 83
93. Արձ. 18	124. Արձ. 88, 89, 90
94. Արձ. 19	125. Արձ. 91—97
95. Արձ. 20	126. Արձ. 98
96. Արձ. 21	127. Արձ. 99
97. Արձ. 22	128. Արձ. 100
98. Արձ. 23	129. Արձ. 101
99. Արձ. 24	130. Արձ. 102
100. Արձ. 25	131. Արձ. 103
101. Արձ. 26	132. Արձ. 114
102. Արձ. 27 և 28	133. Արձ. 115
103. Արձ. 29	134. Արձ. 132
104. Արձ. 31	135. Արձ. 134 և 135
105. Արձ. 32	136. Արձ. 147 և 148
106. Արձ. 33	137. Արձ. 186
107. Արձ. 34	138. Արձ. 186
108. Արձ. 35	139. Արձ. 194
109. Արձ. 36	140. Արձ. 195
110. Արձ. 37	141. Արձ. 196
111. Արձ. 38	142. Արձ. 197 և 198
112. Արձ. 40	143. Արձ. 199
113. Արձ. 41, 42, 43	144. Արձ. 200 և 201
114. Արձ. 46	145. Արձ. 205
115. Արձ. 60	146. Արձ. 207
116. Արձ. 63	147. Արձ. 208
	148. Արձ. 210
	149. Արձ. 213
	150. Արձ. 214
	151. Արձ. 216
	152. Արձ. 215
	153. Արձ. 218
	154. Արձ. 219
	155. Արձ. 221
	156. Արձ. 231
	157. Արձ. 232
	158. Արձ. 235
	159. Արձ. 240
	160. Արձ. 242
	161. Արձ. 243
	162. Արձ. 246
	163. Արձ. 247
	164. Արձ. 248
	165. Արձ. 259
	166. Արձ. 260
	167. Արձ. 261
	168. Արձ. 262
	169. Արձ. 266
	170. Արձ. 267
	171. Արձ. 269
	172. Արձ. 287
	173. Արձ. 288
	174. Արձ. 289
	175. Արձ. 290
	176. Արձ. 291
	177. Արձ. 292
	178. Արձ. 293

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա ս ա ջ ա ր ա ն

5

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Երևան Բաղաֆի տեղագրությունը և միջնադարյան հուշարձանները	9
Գ լ ու խ Ա Երևան Բաղաֆի տեղագրական պատմությունը	17
Գ լ ու խ Բ Երևանի միջնադարյան հուշարձանները	17
Ա. Կաթողիկե եկեղեցի	23
Բ. Պողոս-Պետրոս	33
Գ. Զորավոր	43
Դ. Նորբի կամուրջը	45
Ե. Գեթեմանի	46
Զ. Կոնյի ս. Հովհաննես եկեղեցին	48
Է. Կողենի գերեզմանոցը	52
Ը. Ավանի Կաթողիկե տաճարը	52
ա. տաճարի կառուցման հանգամանքները	61
բ. կառուցման թվականը	65
գ. ճարտարագիտական հորինվածքը	73
դ. Ավանի տաճարի տեղը հայկական ճարտարապետության մեջ	78
Թ. Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցին	81
ժ. Ավանի ս. Աստվածածին եկեղեցին	81
ժԱ. Ավանի գերեզմանոցը	81
ժԲ. Քանաքեռ	81
ա. մասնաբան	83
բ. Քանաքեռի ս. Հակոբ եկեղեցին	85
գ. Քանաքեռի Աստվածածին եկեղեցին	86
ժԳ. Նորբի եկեղեցիները	87
ժԴ. Զորագյուղի անապատը	93
ժԵ. Հրազդանի հին կամուրջը	95
ժԶ. Գեոյ մզկիթ	93
ժԷ. Երևանի բերդերը	99
ժԸ. Երևանի բնակելի հին տները	101
ժԹ. Երևանի աշտարակի առեղծվածը	

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Բ Ո Ր Գ

Երևանի վիճակն առձանագրությունները	104
Պայմանական նշաններ	105
Գ լ ու խ Գ Վիճակն առձանագրությունները	105
Ա. Տեղեկություններ վիճակն առձանագրությունների մասին	115
Բ. Արձանագրությունների զմայրական վերարտադրությունները	137
Գ լ ու խ Դ Երևանի վիճակն առձանագրությունների վերձանությունը	137
Ա. Կաթողիկե եկեղեցի	159
Բ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցի	163
Գ. Զորավոր եկեղեցի	163
Դ. Նորբի կամուրջ	167

Ե. Գեթսեմանի մատուռ	163
Զ. Կոնդի ս. Հովհաննես Մկրտիչ Լկեղեցի	169
Է. Կոնդի (Կողեռների) գերեզմանոց	175
Ը. Ավան	190
ա. Կաթուղիկի Հովհաննաշեն Լկեղեցի	190
բ. Ավան, ալդիների միջև ս. Հովհաննես Լկեղեցի	202
գ. Ավանի Աստվածածին Լկեղեցի (մատուռ)	205
դ. Ավանի գերեզմանոց	206
Թ. Քանաբեռ	207
ա. մահարձան	207
բ. Քանաբեռի ս. Հակոբ Լկեղեցի	211
գ. Քանաբեռի ս. Աստվածածին Լկեղեցի	213
ժ. Այլ արձանագրություններ	216
ժԱ. Հավելված արձանագրություններ	228

ՏԱԽՏԱԿՆԵՐ, ՑԱՆԿԵՐ, ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

Ժամանակագրական տախտակ Երևան քաղաքի վիժակյան արձանագրությունների	231
Ցուցակ նախնինում հրատարակված արձանագրությունների	237
Ցանկ վիժակյան արձանագրությունների մեջ հիշատակված անձնանունների, ասո- մանունների և մականունների	238
Ցանկ վիժակյան արձանագրությունների մեջ հիշատակված տեղանունների և հու- շարձանների	243
Համառոտագրած բառեր, անուններ	243
Համառոտագրած գրքեր և այլ աշխատություններ	244
Ցուցակ ճարտարապետական շափագրությունների	244
Ցուցակ լուսանկարների	246

ԿԱՐՈ ԳՐԻԳՈՐԻ ՂԱՅԱԳԱՐՅԱՆ
КАРО ГРИГОРЬЕВИЧ КАФАДАРЯН

ԵՐԵՎԱՆ
ԻՆՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՎԻՄԱԿԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
ճեզդիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի սեռչմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
ժ. Մ. ԱԳՈՆՑ
Նկարիչ
Կ. Կ. ՂԱՅԱԳԱՐՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Մ. Ա. ԿԱՓԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչներ
Կ. Մ. ԱՄԻՐԻՆԱՆՅԱՆ, Զ. Խ. ՕՐԲԱՆՅԱՆ

ՎՋ 03651 Պատվեր 170 Հրատ 3624 Տպագրանկ 2000
Հանձնված է շարվածքի 5.111.1973 թ., ստորագրված է տպագրության 4.IV.1975 թ., տպագրա-
կան 15,75 մամուլ + 3 ներքիթ, հրատ. 22,32 մամուլ, պայման. 31,5 մամուլ, թուղթ N 1,
60x90¹/₂: Գինը 2 և. 80 կ:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան—19, Բարեկամության 24
Издательство АН Армянской ССР, Ереван—19, Барекамутян 24
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան